

Ғылыми
журнал

Научный
журнал

**С.Бәйішев атындағы
Ақтөбе университетінің
ХАБАРШЫСЫ**

**ВЕСТНИК
Актюбинского университета
имени С.Баишева**

2016

№ 4 (54)

**С.БӘЙІШЕВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ
ғылыми журналы**

**ВЕСТНИК
АКТЮБИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМ. С.БАЙШЕВА
научный журнал**

Қазақстан Республикасының ақпарат министрлігінде 2004 жылдың 29 қаңтарында тіркелген, куәлік № 4645-Ж
Зарегистрирован в Министерстве информации Республики Казахстан, свидетельство № 4645-Ж от 29.01.2004 г.

Үш айда бір рет шығады Выходит один раз в три месяца

**№4 (54)
декабрь
2016**

2000 жылдан бастап шығады

Издается с 2000 года

**БАС РЕДАКТОР
ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР**

Ахан Б.А.

**БАС РЕДАКТОРДЫҢ
ОРЫНБАСАРЫ
ЗАМ. ГЛАВНОГО
РЕДАКТОРА**

Абдикаликов К.А.

**РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ
РЕДКОЛЛЕГИЯ**

Агзамова А.Б. (Қазақстан)

Абрахам Алтонаян

(Великобритания)

Асаров А.А. (Қазақстан)

Бияшев Б.Г. (Қазақстан)

Жанпейсова Н.М. (Қазақстан)

Камаруль Хавари (Малайзия)

Корченко А.Г. (Украина)

Ли Дзень Хун (КНР)

Лыгина О.И. (Қазақстан)

Мухитдин Бин Исмаил (Малайзия)

Султангареева Р.А. (Башкортостан)

Тяпухин А.П. (Россия)

Терегулов Ф.Ш. (Башкортостан)

Хасанов А.Х. (Узбекистан)

Адрес редакции:

г.Ақтөбе

ул.б.р.Жубановых д.302 «А»

для писем: 030000 г. Ақтөбе,

а/я 64

e-mail: edu_ausb@mail.ru

тел.:8(7132) 974081,82

Жарияланған мақала

авторларының пікірі редакция көзқарасын
білдірмейді.

Мақала мазмұнына авторлар
жауап береді.

Опубликованные материалы

авторов не отражают точку

зрения редакции.

Авторы несут ответственность

МАЗМҰНЫ

СОДЕРЖАНИЕ

CONTENTS

ЖАРАТЫЛЫС ҒЫЛЫМДАРЫ-ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

Абубакирова Н.Б.

Тұрақты органикалық ластағыштар және олардың қоршаған ортаға әсері

5

Кубанова Д.Б., Ахметова Э.Е.

Аймақтағы агроөнеркәсіп кешенін мемлекеттік реттеудің маңыздылығы

8

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ - ПЕДОГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Абильдаева К.М., Айсеева Н.Н.

Тотемистические и религиозно-мифологические воззрения в казахской
антропонимике

17

Алтысбаева С. А.

Жануарлар әлеміне саяхат

23

Есенова Қ.Е., Жүргенбаева З.Б.

Қазақ және ағылшын фразеологизмдерінің мағыналық сәйкестігі

29

Есенова Қ.Е., Қайырбаева А.А.

Мәтін теориясы және зерттелуі

33

Есенова Қ.Е., Қалмағамбетова А.Т.

Қазақ фольклорының өзіндік маңызы

37

Есенова Қ.Е., Мусина С.Қ.

Фразеологизмдердің еркін сөз тіркестерінен айырмашылығы

42

Есенова Қ.Е., Тоғусова Ж.У.

Тыйым сөздердің маңызды мәні

47

Есенова Қ.Е., Утенова А.Р.

Мақал- мәтелдердің қазақ, ағылшын тілдеріндегі этнолингвистикалық танымы

52

Қозбағарова А.К.

География пәнінің көптілді және функционалдық сауатты тұлға тәрбиелеудегі
потенциалы

58

Мамбеталина А.А., Самал Е.

66

за выбор и представление фактов.

Редакционная коллегия оставляет за собой право корректировки по ГОСТ 7.5.-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», ГОСТ 7.1-2003 СИБИД «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Сдано в набор 26.12.2016
Подписано в печать 27.12.2016
Формат 21х29,7. Печ.л.8,4
Тираж 100 экз.
Отпечатанов РИЦ
АУ им.С.Баишева

Теряют ли казахи свои традиции? Или почему казахскую национальную культуру нужно пропагандировать именно сейчас

71

Нұрғалиева Г.М.

Шетел тілі пәнін оқытуда жаңа инновациялық технологияларды қолдану

75

Садыкова С.А., Алимова Г.

Фреймовая структура представления знания в когнитивной лингвистике

86

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ - ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

Ағзамова А.Б., Білбала А.Ә.

Минералды-шикізат ресурстарын тиімді игерудің экономикалық механизмдері

91

Ағзамова А.Б., Оразалин А.А.

Қазақстан Республикасы экономикасын дамытудағы нанотехнологияларды қолданудың тиімділігі

104

Ахметова Э.Е., Оспанбева А.Ж.

Шағын және орта бизнестің дамуына кедергі келтіретін факторларды талдау

111

Қалмағамбетова С.Р., Қазихан Д.Б.

Қазақстан республикасындағы халықты әлеуметтік қорғау жүйесін арттыру жолдары

116

Қусаинова Л.И., Нұрғалиева А. Е.

Развитие системы местного самоуправления республики казахстан на современном этапе

121

Қайырғалиева М.Ғ., Тағашев Д.Ж.

Индустриялды - инновациялық жағдайда отандық құрылыс материалдары нарығын дамытудың экономикалық механизмдерін жетілдіру

126

Салықов Г.С., Сарин Ж.

Совершенствование механизмов диверсификации промышленных предприятий в современных условиях

135

Сапарбекова Ж.М.

Компаниядағы персоналды басқарудың жүйесі және даму болашағы

141

Сейткалиева Н.Т., Сапар Е.Р.

Аймақтық экономикада жобалық менеджменттің қажеттілігі

148

Шукурова Б.М., Скакова А.Ж.

Қазақстан республикасындағы шағын және орта бизнестің даму серпіні және мемлекеттік қолдау жүйесін талдау

Қабақбаев А.С., Шукуров А.А.

Үдемелі индустриялық – инновациялық даму бағдарламасы аймақтық инвестициялық саясатты жүзеге асыру құралы ретінде

ЖАРАТЫЛЫС ҒЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ

УДК 504

*Абубакирова Н.Б. магистр, аға оқытушы
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

**ТҰРАҚТЫ ОРГАНИКАЛЫҚ ЛАСТАҒЫШТАР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ
ҚОРШАҒАН ОРТАҒА ӘСЕРІ**

Аннотация.

Бұл мақалада тұрақты органикалық ластағыштардың қоршаған ортаға, өсімдіктерге, жануарларға әсері туралы жазылған.

Кілтті сөздер: *Тұрақты органикалық ластағыштар, Дихлордифенилтрихлорметилметан, хлорорганикалық пестицидтер.*

Қазіргі кезде өте маңызды проблемалардың бірі ауыл шаруашылығында химиялық препараттардың (тұрақты органикалық ластағыштар, пестицидтер, минералды тыңайтқыштар және т.б.) артық мөлшерде қолданылуы. Уақыт өте келе бұл заттар ландшафтта жинақталып, экосистеманың кей бөлімдерінің ластануына, ал кей жағдайда толықтай бұзылуына әкеліп соғады. Экосистемаға антропогендік әсердің бір мысалы ретінде, ұзақ жыл бойы өсімдіктерді зиянкестерден қорғайтын пестицидтердің қолдану болып отыр. Сондықтан, қоршаған ортаны химиялық ластанудан қорғаудың үлкен мәні бар.

Тұрақты органикалық ластағыштар — негізінен хлорорганикалық қосылыстар. Бұл қосылыстарда көміртегі – хлор гидролизге өте тұрақты. Хлордың орын басу саны мен функционалды топ саны көбейген сайын, қосылыс деградацияға тұрақтылығы арта түседі. Алифатикалық құрылымға қарағанда, хлор бензол сақинасында орын басқан кезде, гидролизге тұрақты болады. Галогенді реакцияға түсуге қабілетті өте жоғары болғандықтан, тұрақты органикалық ластағыштардың еруі төмен болып, ал майларда жоғары болады. Тұрақты органикалық ластағыштар биологиялық мембрананың майлы құрылымынан оңай өтіп, майларда жинақталады[1].

Қазіргі уақытта құрамында гексахлорциклогексаны бар заттарды қолдануға тиым салынған. Бұрын оның қолданылуы қатаң қадағалауда болды. ГХЦГ мен өңделген топыраққа жеуге арналған жеміс-жидектерді егу 4 жылға дейін тиым салынды. Өңделгеннен кейін бір ай мерзімде малдың жайылуына болмайды. Күту уақыты бақшада 60 күн, мақтада, картопта және қант қызылшасында 75 күн. Инсектицидпен өңделген

жерлерде жұмыс істеу тек 4 тәулік өткеннен соң ғана рұқсат етілді. Топырақты қопсыту, ыстық ауа райында жұмыс істеу 2апта уақыт өткеннен кейін ғана рұқсат етілді[2].

Дихлордифенилтрихлорметилметан (ДДТ) – хлорорганикалық классқа жататын пестицид пен инсектицид. Ауыл шаруашылығында зиянды насекомдар мен адам ауруларын тарататын зиянкестермен күресу үшін қолданылады. Шегірткеге қарсы қолданылатын өте тиімді заттың бірі. Адам және жануарлар организмінде жинақталуына байланысты көптеген мемлекеттерде қолдануға тыйым салынған. Тұрмыстық жағдайда ДДТ «дуст» (ағылш. «dust», ұнтақ, шаң) деген атпен белгілі. 1,1,1-трихлор-2,2-ди(п-хлорфенил); трихлорметилди(п-хлорфенил)метан). Ақ кристаллды зат, суда аз ериді, көптеген органикалық еріткіштерде, мысалы, эфирде, кетондарда, көмірсутектер мен алифатикалық және хош иісті көмірсутекті галогентуынды заттарда жақсы ериді. ДДТ аналогтарының физико-химиялық қасиеттерінің арасында біршама айырмашылықты көруге болады. Химиялық формуласына келетін болсақ, ДДТ, ДДЭ және ДДД көміртегі атомының саны 14, сутегі атомының саны 8 ден 10 ға дейін, ал хлор атомы 4 және 5. Сондықтан да олардың молекулалық массасы да әр түрлі болады. Қайнау температурасында да айырмашылығы бар. ДДТ260 °С та қайнаса, ДДЭ336°С та, ал, ДДД350°С қайнайды. Төмендегі кестеден ДДТ аналогтарының физико-химиялық қасиеттері көрсетілген (Кесте 1)

Кесте 1

ДДТ, ДДЭ, ДДД ның физико-химиялық қасиеттері

Қасиеті	ДДТ	ДДЭ	ДДД
CAS номер	50-29-3	72-55-9	72-54-8
Химиялық формуласы	$C_{14}H_9Cl_5$	$C_{14}H_8Cl_4$	$C_{14}H_{10}Cl_4$
Молекулалық салмағы	354,49	318,03	320,05
Иісі	иіссіз	иіссіз	иіссіз
Түсі	Түссіз, кристаллды ұнтақ	Ақ	Түссіз, кристаллды ұнтақ
Физикалық күйі	Қатты зат	Кристаллдар	Қатты зат
Балқу температурасы, °С	109°С	89°С	109-110°С
Қайнау температурасы, °С	260 °С	336°С	350°С
Тығыздығы, г/см ³	0,98-0,99	Табылмаған	1,385
Суда еруі, мг/л	0,025	0,12	0,09

Будың қысымы(25 ⁰ С)	1,60 · 10 ⁻⁷ Па	6 · 10 ⁻⁶ Па	1,35 · 10 ⁻⁶ Па
CAS – Chemical Abstracts Service			

Тұрақты органикалық ластағыштардың биоценозға әсері: әр биоценозда бастапқы топ болып, өсімдіктермен қоректенетін фитофагтар табылады. Жәндіктердің фитофагтардың саны энтомофагтармен, яғни олардың жыртқыштары мен паразиттері бақылап отырады[3]. Себүдің бірдей түр -тұқымдық құрамы немесе отырғызу бойынша агробиоценозда фитофагтар кешенінде бірден қайта құрылым түзу болады: екпе өсімдіктермен қоректене алмайтын және оларды өндеудің шарттарын тасымалдай алмайтын түрлер бірден өліп қалады, ал осы өсімдіктермен қоректенетін түрлер, жақсы жағдай тауып алып, қауіпті зиянкестерге айналады. Сонымен қатар, бұл жерде айтарлықтай көптеген энтомофагтардың тиімділігі төмендейді, өйткені олар жәндіктердің бірнеше жақын түрлері есебінен өмір сүреді. Сондықтан да агроценозда зиянкестердің массалық көбеюі көп болып тұрады, оларды жоюға көбінесе инсектицидтер қолданылады[4].

Тұрақты пестицидтер биологиялық активті зат бола тұрып, омыртқасыздарға ғана емес, сондай-ақ жылықанды жануарларға да жағымсыз әсер етуі мүмкін. Құстар қайта уланған тұқымдарды немесе уланған жәндіктерді жеген кезде өлуі мүмкін. Қоршаған орта пестицидтердің қалдықтарымен ластанған кезде бірінші кезекте тағам тізбегінің соңында орналасқан балықтармен қоректенетін құстар мен жыртқыш құстар өлуі мүмкін. Құстар үшін қауіп тірегі тұрақты хлорорганикалық препараттар. Олар құстардың ағзаларына түскенде репродуктивті процесс бұзылуы мүмкін. Құстарға органикалық қосылыстардың әртүрлі кластарына жататын басқа пестицидтер улылығының аздығы мен қоршаған ортада тез усыздануының арқасында айтарлықтай әсер етпейді[5].

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.Вернадский В.И. Очерки геохимии, М., 1934.
2. Виноградов А.П. Геохимия редких и рассеянных химических элементах в почве, М., 1957.
- 3.Гончарук Е.И. Коммунальная гигиена., Киев, 2006.
- 4.Кречковский Е.А. Гигиена применения ядохимикатов. Киев, 1978.
5. Методические указания по оценке степени опасности загрязнения почвы химическими веществами. - № 3.01.006.97.

*Абубакирова Н.Б.магистр, ст.препод.,
Актюбинский университет им.С.Баишева*

СТОЙКИЕ ОРГАНИЧЕСКИЕ ЗАГРЯЗНИТЕЛИ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ОКРУЖАЮЩУЮ СРЕДУ

Аннотация.

В этой статье написано про стойких органических загрязнителей, влияние их на растения, на животных и на окружающую среду.

Ключевые слова: *Стойкие органические загрязнители, дихлордифенилтрихлорметилметан, хлорорганические пестициды.*

*Abubakirova N.B. senior teacher, master degree
Aktobe University named after S.Baishev*

PERSISTENT ORGANIC POLLUTANTS AND THEIR INFLUENCE ON AN ENVIRONMENT

Abstract

Persistent organic pollutants and their influence on plants, on animals and on an environment

Keywords: *Persistent organic pollutants, dioxlordiniltrichlorometilmetal, chlorine pesticides*

УДК 346

*Кубанова Д.Б. аға оқытушы, магистр
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті,
Ахметова Э.Е. аға оқытушы, магистр
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті,*

АЙМАҚТАҒЫ АГРОӨНЕРКӘСІП КЕШЕНІН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Аннотация

Қазақстан экономикасында агроөнеркәсіптік кешен ең маңызды салалардың бірі. Агроөнеркәсіп кешенін дамыту ұлттық экономиканың өсуіне үлкен әсер етеді. Бұл мақалада осы саланың мемлекет тарапынан реттелінуінің қажеттілігі, міндеттері, бағыттары арқылы маңыздылығы көрсетіледі. Мақалада Ақтөбе облысының ауыл шаруашылығы жағдайын және дамуын сипаттайтын мәліметтер қолданылған.

Кілт сөздер: *агроөнеркәсіптік кешен, мемлекеттік қолдау, мемлекеттік реттеу, несие, қаржыландыру.*

АӨК-нің қолдау мемлекеттің ең бір маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Барлық дамыған елдерде аграрлық сектор мемлекет қолдауында болады. Бұл сала нарыққа және бәсекелестікке төмен бейімделген.

ҚР-ның агроөнеркәсіп кешенінің бірінші сферасы (І-қор шығаратын) машина жасау, микробиологиялық және химиялық өнеркәсіппен айналысады.

Республика агроөнеркәсіп кешенінің екінші сферасына таза ауыл шаруашылық өндірісінің салалары – егін шаруашылығы, мал шаруашылығы және ауыл шаруашылық (өндірістіктен айырмашылығы бар) мал азығын өндіру жатады.

Қазақстанның агроөнеркәсіп кешенінің үшінші сферасы тамақ, ет-сүт және ұн-жарма өнеркәсібі кәсіпорындарынан, дайындау, сақтау, сондай-ақ ауыл шаруашылығын өндірістік-техникалық, транспорттық, агрохимиялық, мал дәрігерлік-санитарлық және суландыру жөнінен қызмет ететін кәсіпорындар мен ұйымдардың жүйесінен және агроөнеркәсіп кешенінің басқа да салаларынан тұрады [1].

АӨК-ді мемлекеттік реттеу қажеттілігі:

- 1) шикізатпен пен азық-түлік, ауыл шаруашылығы өнімдері нарықтарының елдің макроэкономикалық жағдайын әсер етумен;
- 2) өнімді өндіру, өңдеу және өткізу үрдістеріне қалыптасатын табыстарды экономикалық әділетті жолмен бөлуді қамтамасыз етуге нарық қабілетсіздігімен;
- 3) табиғи факторлардың оның нәтижелігіне әсер етуімен анықталатын ауыл шаруашылығы өндірісінің спецификасымен;
- 4) ауыл шаруашылығын ауыл территориясын сақтаудың және ауыл тұрғындары іс-әрекетінің негізгі түрі ретінде қолдаумен байланысты болып келеді.

АӨК-ні мемлекеттік реттеудің міндеттері:

- 1) агроөнеркәсіптік өндірістің дамуы;
- 2) елдің азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету;
- 3) шикізат пен азық-түлік, ауыл шаруашылығы өнімдері нарықтарын реттеу;
- 4) халықтың азық-түлікпен қамтамасыз етілуін жақсарту;
- 5) ауыл шаруашылығы мен экономиканың басқа салаларының теңгермешілігін (паритетін) қолдау;
- 6) ауыл шаруашылығы мен басқа салалардағы жұмысшылар табыстарының деңгейін теңестіру;
- 7) отандық тауар өндірушілерді қорғау болып табылады.

Республикада мемлекеттік қолдау шаралары жалпы сипаттағы шараларға және арнаулы шараларға бөлінеді.

Жалпы сипаттағы шаралар – бұл диагностиканың, мониторингтің және өсімдіктер мен жануарлардың ерекше қауіпті аруларына қарсы

күрес; зертханалық және карантиндік өнімдерді фитосанитариялық талдау; ауыл шаруашылығы дақылдарын сұрыптық сынақтан өткізу; суландыратын жердің мелиоративтік жағдайын бағалауды; астықтың мемлекеттік резервін сақтау; элиталық тұқым шаруашылығы мен асыл тұқым ісін сақтау мен дамыту; минералдық тыңайтқыш алу; агроөнеркәсіптік кешеннің ақпараттық жүйесін дамытуға; қолданбалы ғылыми зерттеулерді өткізуді мемлекеттің қаржыландыруы.

Арнаулы шаралар нақты салалар мен өндірісті қолдауға бағытталған. Олар ережедегідей, құндық (жаза) сипатта болады және рыноктың тұрақты шаруашылық жүргізуші субъектісіне арналған.

Арнаулы шараларға жататындары: мемлекеттік ресурстарға астық сатып алу; ауыл шаруашылығы лизингісін кредиттеу; көктемгі-далалық жұмыстар мен жинау жұмыстарын өткізу үшін жергілікті бюджетті кредиттеу; ауылдық кредиттік серіктестіктер жүйесін кредиттеу; ауылдық кредиттік серіктестіктер жүйесін кредиттеу; экспорттық-импорттық тәртіпті реттеу кезіндегі тарифтік саясат [2].

Агроөнеркәсіп кешенін мемлекеттік реттеу оның басым экономикалық әдістерін жүзеге асырып, отандық азық-түлік нарығын импорттап, сондай-ақ аграрлық секторды ауыл шаруашылығы өндірісі үшін құрал өндіретін және оның өнімдерін сатып алатын жоғары монополияландырылған салалардан қорғауды қажет етеді; мемлекеттің функциясын нарық жағдайында қолданылатын тапсырысшы және инвестор ретінде сақтау мен жетілдіруді; нарықтық инфрақұрылымды дамытуға ықпал етуді; мемлекеттік сектордың агроөнеркәсіп кешенін қолдауын; ауылдың әлеуметтік саласын дамытуды; аграрлық ғылымды дамытып, ауыл шаруашылығы үшін кадр даярлауды көздейді.

Агроөнеркәсіп кешенін экономикалық әдістермен дамыту белсенді ықпал етуді мемлекет несиелік және салықтық реттеу, бюджетті қаржыландыру, еңбекке ақы төлеудің шарттары мен деңгейін реттеу, мемлекеттік бағдарламалар, мемлекеттік тапсырыстар, тиімді кедендік саясат арқылы жүзеге асыра алады.

Агроөнеркәсіп кешенін мемлекеттік реттеу міндетті түрде сыртқы экономикалық бағытты да қосады. Ол аса маңызды міндеттердің бірі ретінде отандық ауыл шаруашылығын қорғауға ие. Сыртқы сауданы қорғау мен аграрлық протекционизмнің дәрежесі және формасы ауыл шаруашылығының жағдайына, жекелеген тауарлар мен тауарлық топтар бойынша нарыққа, нарықтың тығыздығы мен отандық өнімнің бәсекеге қабілеттілігіне байланысты болуы тиіс [3].

Агроөнеркәсіп кешенін дамытудың маңыздылығын ескере отырып Ақтөбе облысының қазіргі уақыттағы ауыл шаруашылығы даму жағдайына назар аударсақ, өсімдік шаруашылығы – облысымыздың беделді салаларының бірі.

Ақтөбе облысы - Қазақстан Республикасындағы ірі ауыл

шаруашылық аймағы. Ақтөбе бидайы жоғары құрамдағы ақуыз және ұлпасымен ерекшеленеді. Ауыл шаруашылығының өнімінің жалпы түсімі 2002 жылы 21,5 млрд теңгені құрады. Бір жылда өндірілген сүт көлемі 225,5 мың тн., жұмыртқа - 83,8 млн дана, ет- 70,5мың тн. құрады. Облыста агроөнеркәсіптік кешен негізгі сала болып табылады [4].

Ақтөбе облысының экономикалық салалардың өсу қарқыны 2016 жылғы қаңтар мен 2015 жылғы қаңтарға пайызбен есептегенде ауыл шаруашылығының нақты көлемнің индексі 101,6-ны құрады.

Ендеше, ендігі кезекте Ақтөбе облысының экономикалық зерттеулеріне келер болсақ. Оның ішінде, ауыл шаруашылығы дақылдарының анықталған егіс алқабына тоқталып өтейік 1- кестеден көруге болады.

Кесте 1

Ауыл шаруашылығы дақылдарының нақтыланған егіс алқабы, мың гектар

№	Жылдар	Дәнді және бұршақты дақылдар	Бидай	Картоп	Мал азықтық дақылдар
1.	2013	491,0	382,3	5,3	108,0
2.	2014	447,4	342,7	5,2	136,0
3.	2015	313,4	231,9	5,3	144,2
Өзгеруі жылмен жылдарды салыстырғанда	2015 2013	-77,6	-150,4	0	36,2
Ескерту -ҚР статистика агенттігінің деректері негізінде автордың есептеулері					

ҚР статистика агенттігінің деректері бойынша 2015 жылмен 2013 жылдарды салыстырғанда дәнді және бұршақ дақылдар -77,6 мың гектарға кеміп, бидай -150,4 мың гектарға кеміген, картоп 5,3 мың гектарға тұрақты түрде қалған, мал азықтық дақылдар 36,2 мың гектарға артқандығын байқауға болады.

2010-2013 жылдар аралығында 3 жыл қатарынан картоп тұрақты 8,2 мың гектарды құрап, соңғы 2013-2014 жылдарда күрт төмендеуді көрсеткен, осы сияқты тұрақтылықты сақтап қалған бақшалық дақылдар үнемі 0,5 мың гектардан көп өзгеріске ұшырамаған.

Келесі кезекте, 2013-2015 жж. жеке ауыл шаруашылық дақылдарын жалпы жинақтық кестесін төменнен көре аласыздар. Кестенің төменгі жағында сандық көрсеткіштер көрсетілген суретті көруге болады.

Кесте 2

Жеке ауыл шаруашылық дақылдарын жалпы жинау, мың тонна

№	Жылдар	Дәнді және бұршақты дақылдар	бидай	Майлы дақылдар		Қант қызылшасы	картоп	көкөністер
				барлығы	күнбағыс			
1.	2013	212,6	176,5	8,1	7,9	-	87,0	62,9
2.	2014	143,4	115,0	6,1	5,7	-	83,7	63,3
3.	2015	164,9	129,8	4,2	4,0	-	84,5	63,
Өзгеруі 2015 жылмен 2013 жылдарды салыстырғанда		-47,7	-46,7	-3,9	-3,9	-	-2,5	0,5
Ескерту -ҚР статистика агенттігінің деректері негізінде автордың есептеулері								

2013-2015 жж. жеке ауыл шаруашылық дақылдарын жалпы жинау көлемі: дәнді және бұршақ дақылдар -47,7 мың тоннаға кеміген, майлы дақылдар (күнбағысты есепке алғанда) -3,9 мың тоннаға кеміген, қант қызылшасы Ақтөбе өңірінде 1997 жылдан бері өсірілмейді, картоп -2,5 мың тоннаға кеміп, көкөністер 0,5 мың тоннаға артқаны байқалады. Осы кестеден көре аламыз: көкөністер өсіру өте жақсы қолға алынып, 3 жыл ішінде жарты мың гектар өсім көрсетіп отыр.

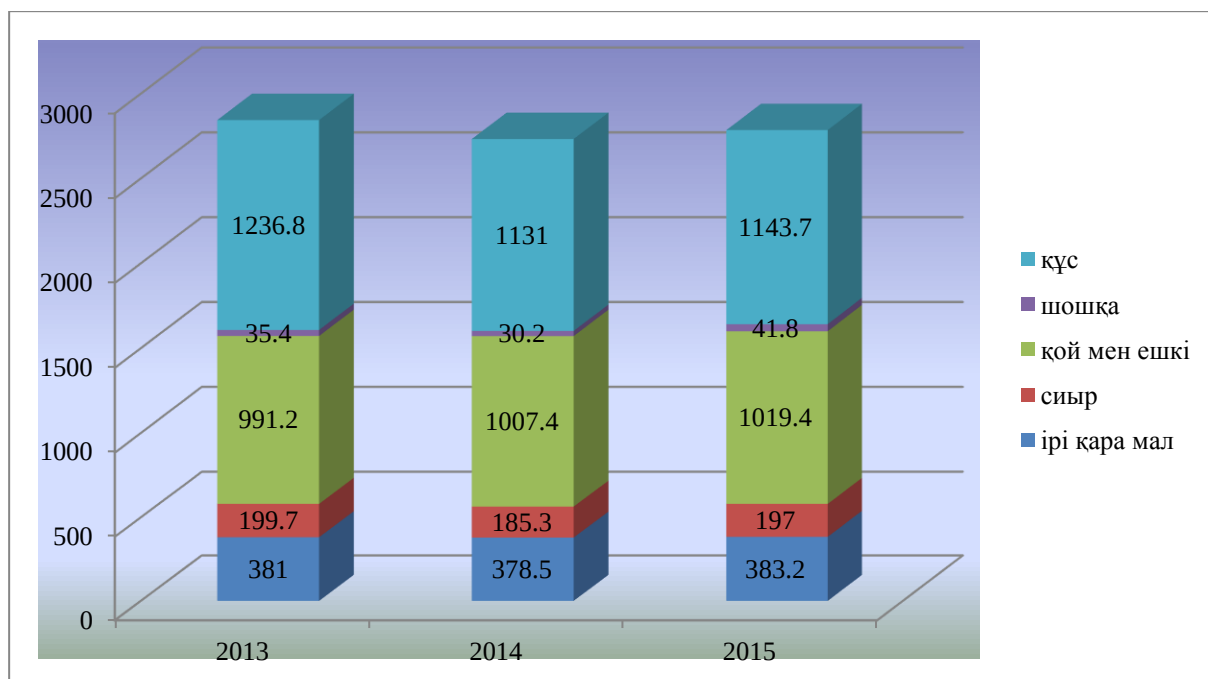
Кесте 3

Мал мен құстың саны, жыл соңына (мың бас)

№	Жылдар	Ірі қара мал	Сиыр Қой мен ешкі	Қой мен ешкі	шошқа	жылқы	құс
1.	2013	381,0	199,7	991,2	35,4	78,2	1236,8
2.	2014	378,5	185,3	1007,4	30,2	86,6	1131,0
3.	2015	383,2	197,0	1019,4	41,8	90,0	1143,7
Өзгеруі 2015 жылмен 2013 жылдарды салыстырғанда		2,2	-2,7	28,2	6,4	11,8	-93,1
Ескерту- ҚР статистика агенттігінің деректері негізінде автордың							

есептеулері

Мал мен құстың саны жыл соңына қарай есептеулер жүргізгенде төмендегідей нәтиже көрсетті(кесте 5): 2013 жылы ірі қара мал, оның ішінде сиыр, шошқа, құс өсіру жоғары, ал 2014 жылдары қой мен ешкі, жылқы өсіру жақсы жолға қойылғандығын байқауға болады. 2015 жылы 2014 жылмен салыстырғанда ірі қара мал 383,2, сиыр 197,0, қой мен ешкі 1019,4, шошқа 41,8, құс 1143,7 мың басқа артқан. Бұл қуантарлық жағдай.

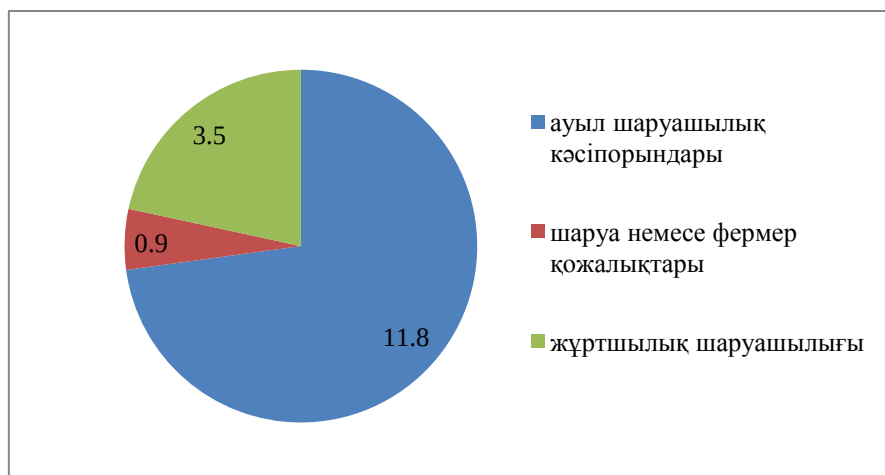

Ескерту - Зерттеушілер еңбектерін жинақтап қорыту негізінде жасалған

Сурет 1. Мал мен құстың саны, жыл соңына (мың бас)

2013-2015 жж. мал мен құстың саны осы жылдар аралығында едәуір өзгеріске ұшыраған, себебі құс -93,1 мыңға, сиыр -2,7 мыңға азайып кеткен, ірі қара мал 2,2 мыңға, қой мен ешкі 28,2 мыңға, шошқа 6,4 мыңға, жылқы 11,8 мың басқа артқан.

Қазіргі таңдағы Ақтөбе облысы бойынша жұмыс жасап тұрған ауыл шаруашылығының құрылымдарына тоқталып өтсек, 256 филиалдар мен өкілдіктер болса, ал 4403 шаруа немесе фермер қожалықтарының үлесіне кіреді кесте-10. Еліміздің шаруа қожалықтарының өз кәсібін бастап, кәсіпкерлікпен айналысуына көп көңіл бөлініп отырғанын келесі суреттен аңғарылады [5].

Ескерту - Зерттеушілер еңбектерін жинақтап қорыту негізінде жасалған

Сурет 2. Шаруашылық санаттары бойынша ауыл шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымының құрылымы (пайызбен)

Жоғарыдағы 2 суретке қарап отырып, көп нәрсені көруге болады, мәселен 2010 жылға қарай шаруашылық санаттары бойынша ауыл шаруашылығы өнімдерінің жалпы шығарылымының құрылымында жұртшылық шаруашылығы басымдық танытса, 2014 жылға қарай керісінше ауыл шаруашылық кәсіпорындары көбейгенін байқауға болады.

Аграрлық секторды мемлекеттік қолдау өз кезегінде келесідей бөлуі жөн. Біріншіден, ауыл шаруашылығы тауар өндірушілері өзін-өзі қаржыландыру негізінде жұмыс істеуі қажет, ал мемлекет тарапынан қолдау шаралары шаруашылық жүргізудің қалыпты экономикалық жағдайын қамтамасыз ету үшін толықтырушы ретінде роль атқаруы керек. Екіншіден, субсидиялар, дотациялар, жеңілдіктер және басқа да реттеуші тетіктер мен құралдар тауар өндірушілерді тиімді шаруашылық жүргізуге бағдарлауы қажет, оларды қатаң дифференциалды түрде қолдау керек. Мемлекеттік қолдау әкімшілік әдістер ретінде көрінеді, яғни құқықтық актілерде көрініс табады.

Агроөнеркәсіптік өндірісті мемлекеттік реттеу келесі бағытта ұсынылады:

- қаржыландыру, кредиттеу, сақтандыру және салық салу;
- шаруашылық субъектілеріне қаржылық қолдау көрсету;
 - ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіп арасындағы ғылыми негізделген баламалы қатынастарды орнату;
 - ғылыми-техникалық бағдарламалардың жетістігін кеңінен ендіру үшін жағдай жасау, ауылда ауыл шаруашылығы ғылымы мен әлеуметтік аяны дамыту;
- аграрлық секторда салық жеңілдіктерін қарастыру;
- ауыл шаруашылығын көтеру үшін субвенция қарастыру;
 - отандық тауар өндірушілердің мүддесін қорғау мақсатында сыртқы

экономикалық қызметті жүзеге асыру.

АӨК-ді дамыту бірқатар мәселелерді шешеді:

- елдің азық-түлік қауіпсіздігі қамтамасыз етіледі, бұл экономикалық қауіпсіздікті тұтастай қамтамасыз етуде ең маңызды бағыт.

- ауыл шаруашылығы өндірісін дамыту арқылы ауылдық жердегі жұмыссыздық проблемасы шешіледі және әлеуметтік тұрақтылыққа көмектеседі.

- ауыл шаруашылығы саласын дамыту барлық экономика үшін мультипликативті әсер етеді, яғни ілеспелі салалардың көтерілуіне жағдай туғызады.

- елдің ауыл шаруашылығын дамыту және отандық өнімдерді сыртқа шығаруға мүмкіндік береді.

Ауыл шаруашылығы саласының дамуы елдің тұтастай экономикалық дамуы үшін маңызды. Агроөнеркәсіптік кешен экономикалық өсудің елдің сауда және төлем балансының жақсаруына қосымша негіз бола алады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- 1 Оспанов М. Т. «Агробизнес теориясы мен тәжірибесі» - Алматы. 1997. – 320 бет
- 2 Ақтөбе облысының ауыл шаруашылығы саласының экономикалық көрсеткіштері жылнамасы. – Ақтөбе: 2012.
- 3 Төреғожина М. Б. «Экономиканы мемлекеттік реттеу: Лекциялар курсы». – Алматы: Экономика. 2008. – 206 бет.
- 4 Ақтөбе облысының аудандары 2010 жылы: Статистикалық жинақ. – Ақтөбе: Ақтөбе облысының Статистика департаменті, 2011. — 154 б.
5. Социально-экономическое развитие Актюбинской области /Департамент статистики Актюбинской области. – Актобе, 2011. – С. 89.

*Кубанова Д.Б. ст.препод., магистр
Актюбинский университет имени С.Баишева
Ахметова Э.Е. ст.препод., магистр
Актюбинский университет имени С.Баишева*

ЗНАЧИМОСТЬ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ АГРОПРОМЫШЛЕННОГО КОМПЛЕКСА В РЕГИОНЕ

Аннотация

Агропромышленный комплекс является одной из важных отраслей в экономике Казахстана. Развитие агропромышленного комплекса оказывает огромное влияние на рост национальной экономики. В данной

статье определены задачи, выявлены основные направления государственного регулирования агропромышленного комплекса и показана их значимость. В статье использованы данные, характеризующие состояние и развитие сельского хозяйства в Актюбинской области.

Ключевые слова: *агропромышленный комплекс, государственная поддержка, государственное регулирование, кредит, финансирование.*

*Kubanova D.B. magistrate, senior lecturer
Aktobe University named after S.Baishev
Ahmetova E.E. Magistrate, senior lecturer
Aktobe University named after S.Baishev*

MEANINGFULNESS OF GOVERNMENT CONTROL OF AGROINDUSTRIAL COMPLEX IS IN REGION

Annotation

Agrarian-industrial complex is one of the most important branches in economy of Kazakhstan. Development of this complex puts great influence on the national economy growth. This article describes the main tasks and ways of the state regulation in agrarian-industrial complex and shows it's importance. Article uses dates of condition and development of agriculture in Aktobe area.

Keywords: *agribusiness, government support, government regulation, credit, financing.*

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

УДК 81

*Абильдаева К.М., к.п.н., доцент,
Актюбинский университет им.С.Баишева,
Айсеева Н.Н., магистрант
Актюбинский университет им.С.Баишева,*

**ТОТЕМИСТИЧЕСКИЕ И РЕЛИГИОЗНО-
МИФОЛОГИЧЕСКИЕ ВОЗЗРЕНИЯ В КАЗАХСКОЙ
АНТРОПОНИМИКЕ**

Аннотация

В данной статье рассматриваются антропонимы, в основе мотивации которых лежат древние тотемистические, анимистические и религиозные воззрения казахов.

Ключевые слова: *антропонимика, религиозно-мифологические воззрения, языческие представления, тотем, казахи.*

Как назвать своего ребенка и не ошибиться в выборе имени? Этот вопрос всегда волновал людей с незапамятных времен, актуален и по сей день. На протяжении многих веков наблюдается процесс зарождения и архаизации новых имен. Мотивировка личных имен может быть различной по характеру. Казахская антропонимия имеет свои особенности. В ней, в частности, отразились различные языческие представления и верования, особенности экономического и политического строя казахского народа в древности. Примечательно, что в казахском языческом именослове *тотемизм* являлся одной из основных форм воззрений, которая служила базой для дальнейшего развития антропонимической системы казахов.

В данной статье мы бы хотели акцентировать внимание на антропонимах, в основе мотивации которых лежат *тотемистические и религиозные воззрения*, употреблявшиеся на протяжении длительного времени (в особенности, в древнетюркский период). Многие древние тюрко-казахские личные имена зарождались на основе язычества. Данные имена были связаны в основном с религиозными верованиями, а также с тотемом и табу и отчасти отражают культурные традиции народа.

Под антропонимами мы понимаем слова, называющие собственные имена людей: «антропоним (от греч. *anthropos* — человек + *онума* — имя). Собственное имя людей» [1, 66]. В научной литературе мы встречаем параллельное хождение терминов *антропонимия* и

антропонимика. В частности, в словаре лингвистических терминов указывается, что *антропонимия* - это «совокупность антропонимов, то есть собственных имён для именования человека в каком-либо языке», а *антропонимика* – (греч. *Anthropos* - человек и *онума* - имя) - раздел *ономастики*, изучающий антропонимы - имена людей (принимающие различные формы и их отдельные составляющие (личные имена, отчества, фамилии, прозвища, псевдонимы и т. п.); их происхождение, эволюцию, закономерности их функционирования» [2,33].

Ниже предлагаем краткую характеристику казахских имен с указанной точки зрения.

1. Религиозные имена:

а) языческие имена. Доисламские имена были тесно связаны с язычеством и отражали специфику окружающего растительного и животного мира, природных богатств и небесных тел. Языческие имена преобладали в составе древнетюркской антропонимии. Основной формой язычества, общего для всех тюркоязычных племен, является культ Неба – Тенгри (в его основе лежало одухотворение сил природы) и культ Земли (Земле-Воде – Иер-Суб). [3, 430]. В этой паре божественных сил главная роль принадлежала Небу. Культ неба, солнца, луны, гор, рек, природных сил повлиял на возникновение личных имен казахов. Например: *Айсұлу* (пусть ребенок будет красив, как солнце), *Айғаным* (предвещает будущее ребенку, чтобы она стала госпожой), *Кұнай* (пусть ребенок будет, как солнце и луна), *Жұлдыз* (звезда), *Таутай* (высокий, как гора), *Айжарық* (пусть ребенок будет светлым, ярким, лучезарным), *Көлбай* (широкий, как озеро), *Шолпан* (Венера). Можно сделать вывод о том, что анимистические воззрения являются наиболее распространенными и хорошо сохранившимися до наших дней. Одним из главных объектов поклонения древних тюрков является космос, небо, небесные тела, которые нашли отражение в имяназвании.

В древних верованиях тюрков центральное место занимал культ Тенгри, являвшегося верховным божеством у всех тюркских народов до принятия ислама. Имя основного божества Тенгри отражает мужское начало и давалось, в основном, мальчикам. В казахском словаре имен встречаются следующие имена с компонентом *Тенгри* (*Тәңір*): *Тәңірберген* - *Танирберген*. Традиционное для древнетюркского именника явление – употребление глагола *берген*, «данный» в вышеназванных сложных именах указывает на особое место Тенгри в иерархии языческих божеств. Вплоть до проникновения ислама в Казахстан тенгрианство было основной религией предков тюрков. Даже после принятия мусульманства народное сознание сохранило эту традицию имяназвания. В тюркской антропонимической картине мира зафиксированы личные имена, основным мотивом именованья которых является значение «данный

богом, раб божий». Они встречаются в письменных источниках XVI–XVIII веков.

Несмотря на то, что наречения детей именами с вышеназванными компонентами на сегодняшний день не наблюдаются, народная память хранит религиозно-мифологические воззрения предков. Лаская ребенка, нередко называют его «*құдай берген ұлы/қызы*» (данный богом, сын/дочь Всевышнего).

б) тотемные имена. У казахов наречение детей тотемными именами было связано с верованиями в то, что носители подобных имен аккумулируют в себе свойства этих животных. Такое отождествление сохранилось в казахских именах, дошедших до нас в различных письменных памятниках: *Қозыбай, Қозыбағар, Жанқозы, Байқозы, Ерқозы* (пусть будет миролюбивым, как ягненок); *Қойлыбай, Қойшыбай, Қойбағар* (овца/баран – один из священных животных, пусть ребенок будет богатым, щедрым и добрым); *Жылқыбай, Бұзау, Жылқыбай* (чтобы у ребенка было много лошадей, пусть ребенок будет тихим и спокойным, как теленок); *Серке, Серкебай* (пусть будет вожаком стада, предводителем); *Итбай* (собака – одно из семи богатств; верный, как пес); *Мысық, Мысықбай* (кошка – живучее существо – такие имена присваивались от сглаза); *Бота, Ақбота, Ботакөз, Ботабай* (красивый, как верблюжонок; беленькая, красивая, как верблюжонок; имя давалось с пожеланием, чтобы у ребенка было много верблюжат), *Арыстан* (храбрый, бесстрашный, как лев); *Аю* (медведь); *Жолбарыс* (тигр); *Қасқыр* (храбрый, смелый, как волк); *Құндыз* (бобер) и т.д. [4, 70].

в) исламские имена. Проникновение и распространение антропонимов мусульманского происхождения представляет длительный процесс, что объясняется наличием большой доисламской культурной традиции, которая помогала сохранить этническую самобытность. В X–XIX веках в связи с распространением в Средней Азии и Казахстане ислама наблюдается большой наплыв религиозных (мусульманских) имен: *Омар, Оспан, Әли, Жүсіп, Жүніс, Мұса* и т.д. Кроме того, сюда относятся имена, образованные от слов религиозного характера. Таковы мужские имена: *Алдаберген, Абдұлла* (раб аллаха), *Әбдікәрім* (раб Могучего), имена женщин: *Айша, Бибі, Фатима* и др.

Со второй половины XVI века ислам глубоко укореняется в психологии, культуре и образе жизни казахов. Религиозное становится атрибутом этнического, основным духовным фактором сохранения самобытной культуры и этноса, что стало огромным стимулом для резкой активизации мусульманских имен. Новый виток в функционировании антропонимов, которые отражают мусульманские традиции, приходится на конец XX века, характеризующий возрождением национального и религиозного самосознания. Возвращение исламских религиозных ценностей в общество способствовало пропаганде символов веры, одним

из которых являются антропонимические единицы. К концу XX – началу XXI века заметна тенденция активизации религиозных имен в антропонимической картине мира: вновь вошли в обиход имена *Габдұлла, Ибрагим (Ыбрайым), Карим (Кәрім), Амир (Әмір), Мухаммед (Мұхаммед), Рамазан, Ислам, Ахмет, Амина (Әмина), Хадиша* и другие. Взаимосвязь “Аллах–человек” в антропонимической картине мира казахов непрерывна и неразрывна. Имена религиозного содержания занимают основное место в антропонимии казахов, хотя они употребляются, в основном, до первой четверти XX столетия.

г) имена, употребляемые вместо табуированных. Происхождение табу связано также с религиозными предрассудками и верованиями. При табу запрещается произносить настоящее имя человека. Личные имена заменяются нарицательными словами. Казахские замужние женщины в старое время не имели права называть по имени родственников своего мужа. Женщины вместо табуированных имен придумывали братьям и сестрам мужа (т.е. деверьям и золовкам) новые имена-замены: *Төрем* – «мой господин», *Шырақ* – «светоч», *Тетелес* – «сверстник», *Мырзажігіт* – «щедрый джигит», *Бикеи* – «барышня», *Бойжеткен* – «барышня на выданье», *Шырайлым* – «моя хорошенькая», *Әкеқыз* – «отцовская дочь» и др. Мужчин старше мужа женщины называли соответственно его статусу: *қайнаға* – «деверь». Как отмечает Т. Джанузаков, при запрете личное имя определенного человека употреблялось в искаженной форме, например: вместо *Мамбет* – *Самбет*, *Али* – *Сали*, *Тұрсұн* – *Мұрсұн* [5, 26].

Табу встречается в наши дни как пережиток старого жизненного уклада только среди пожилых людей. В современном казахском языке слова-табу как явление прошлого превратились в архаизмы. Приведем примеры имен, образованных от номинаций родства: *Бабажан, Бабағали, Бабақожа* (баба – прибавляется к личному имени, чаще исторических лиц в знак почтения и уважения); *Атанияз* (дедушка-правитель), *Атабек* (великий дедушка), *Бауыржан* (близкая, кровная душа), *Тұңғыш* (первенец), *Кенже* (самый младший из детей) и т.д. [4, 59].

Анимистические воззрения отразились и в именах, в составе которых присутствуют социальные детерминативы *хан, бек, бай* и другие, которые со временем, утратив социальную значимость как титулы, стали функционировать исключительно в качестве антропоформантов, но сохранили в семиотическом знаке первоначальное значение. Например, функционирование в составе мужских имен антропоформанта «хан» служит убедительным доказательством сохранения первоначального значения «сила, могущество», заложенного в семантическое поле данного титула-антропоформанта, и в современных казахских именах: *Әмірхан, Абылайхан, Батырхан, Қасымхан, Төрехан, Жәнібек, Исламбек, Айтбай, Төлебай, Кенжебай* и др.

В древности также были популярны имена, образованные от социальных терминов, связанных с понятиями «народ», «племя» и «страна, родина». Этноантропонимы (антропонимы, содержащие в основе этническое имя), функционирующие в историческом антропонимиконе (антропонимикон – «реестр личных имен, то же самое, что антропонимия») [6, 226], служили не только в качестве идентификатора, но и указывали на принадлежность человека к определенному этносу, племени, роду. В подавляющем большинстве это мужские имена, которые употреблялись в прошлом. Выпадение отдельных единиц из словарного состава языка не является показателем исчезновения лингвокультурной традиции. В антропонимиконе казахов XX–XXI вв. возродилась традиция использования этнонимов в качестве антропонимов. В этой группе особое место среди имяобразующих компонентов занимает апеллятив *ел* (страна), который активно употребляется как в исторических, так и в современных антропонимах (*Елхан, Елемес, Елдос, Еламан, Елбар, Елназ, Елдар*).

В ходе исследования истории происхождения казахских имен было выявлено, что исчезновению имен, связанных с тотемическими воззрениями, способствовали несколько факторов: 1) новая идеология, стремящаяся к уничтожению древних языческих верований; 2) проникновение новых имен, отличающихся семантическим потенциалом от древнеказахских имен.

Изучение процесса именования с самого раннего периода становления казахского общества позволяет нам не только проследить эволюцию национального сознания и способов его выражения, но и определить его характерные черты, отраженные в ментальности современных казахов. Анализ имен показывает, что архаические формы мышления, нашедшие свое отражение в именах, не ушли в прошлое, они присущи в незначительно адаптированных вариантах, мышлению и психике современных казахов.

Список использованной литературы:

1. Розенталь, Д.Э. Словарь-справочник лингвистических терминов / Д.Э. Розенталь, М.А. Теленкова. - М.: Просвещение, 1976. - 399 с.
2. Подольская, Н. В. Антропонимика / Н.В. Подольская - М.: Советская энциклопедия, 1990. - 685 с.
3. История Казахской ССР. - Алма-Ата: Наука, 1977. - Т.1. – 430 с.
4. Капалбеков, Б.С. Қазақ есімдері (казахские имена) (учебное пособие для русской аудитории) / Б.С. Капалбеков, Н.Б. Ильясова. – Алматы: «Тіл» оқу-әдістемелік орталығы, 2008. - 256 с.
5. Джанузаков, Т. Очерк казахской ономастики / Т. Джанузаков. – Алма-Ата: Наука, 1982. – 176 с.

6. Никонов В.А. Краткий топонимический словарь / В.А. Никонов. - М.: Мысль, 1966. - 278 с.
7. Джанузаков, Т.Д. Казахские имена (Словарь-справочник) / Т.Д.Джанузаков, К.С. Есбаева. - Алма-ата: Наука, 1988. – 480 с.

*Абильдаева К. М. п.ғ.к., доцент,
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті
Айсеева Н.Н. магистрант,
С.Бәйішев ат. Ақтөбе университеті*

Андатпа

ҚАЗАҚ АНТРОПОНИМИКАСЫНДАҒЫ ТОТЕМДІК ЖӘНЕ ДІНИ МИФОЛОГИЯЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАР

Берілген мақалада антропонимдер, оның негізінде жатқан қазақтардың ежелгі тотемдік, анимистік және діни көзқарастары қарастырылады.

Кілт сөздер: *антропонимдер, ежелгі, тотемдік, анимистік, діни, көзқарас, қазақ адам.*

*Abildayeva K.M., Candidate of .Sc., Associate professor
Aktobe University named after S.Baishev
Aisseyeva N.N., master student
Aktobe University named after S.Baishev*

TOTEMIC, ANIMISTIC AND RELIGIOUS-MYTHOLOGICAL BELIEFS IN KAZAKH ANTHROPONOMICS

Annotation

This article discusses anthroponyms, based on ancient totemic, animistic and religious beliefs of Kazakh people.

Keywords: *anthroponymy, religious and mythological views, pagan ideas, totem, namegiving, Kazakh people.*

ӘОЖ 37

Алтысбаева С. А.
«№8 «Балбөбек» МДҰ» МКҚК
тәрбиешісі, Ақтөбе қаласы

ЖАНУАРЛАР ӘЛЕМІНЕ САЯХАТ

АННОТАЦИЯ

Мақалада жануарлар туралы зерттеуге үйрету, сөздік қорын молайту туралы педагогикалық әдістер қарастырылады.

Кілт сөздер: жануарлар, сөздік, сабақ.

Жұмыстың мақсаты: Жануарлар туралы түсінік беру, үй жануарларының төлдерінің атын атай білуге үйрету. Үй жануарларының аттарын және олардың беретін пайдасы туралы білімдерін бекіту. Жабайы жануарлар туралы зерттеуге үйрету, сөздік қорын молайту, сұраққа жауапарқылы тіл байлықтарын дамыту.

Сабақтың көрнекілікгі: жабайы жануарлардың суреттері, ұнтаспа, презентация, жануарлар костюмі, кеспе қағаздар, плакат, т.б.

Сабақ барысы:

I. Ұйымдастыру кезеңі: «Шаттық шеңбері». Балалар шаттық шеңберге тұрады.

Алақанды алақанға салайық,
Күлімсіреп, бір-бірімізге қарайық.
Достығымыз мәңгі болсын деп,
Алақанды соғайық.

II. Сұрақтар кезеңі.

- Балалар, қазір жылдың қай мезгілі?
- Күз мезгілінде табиғатта қандай өзгерістер болады?
- Күз туралы кім тақпақ біледі?

1 - бала:

Алақай, алақай!
Шаттанды балақай,
Күз түсті, дән пісті.
Айтамыз алғысты,
Жер берді жемісті,
Күз- байлық, береке,
Алтын күз- мереке!

2 - бала:

Көк майсалы көрікті,
Алқаптағы көп егін,

Бұл күндері киіпті,
Сары жібек көйлегін!

Тәрбиеші:

Үй жануарларының суретін көрсете отырып, олардың төлдерімен таныстырады.

III. Ертегілер еліне саяхат

- Балалар, ертегілер еліне саяхатқа шығамыз. Жануарлар айтысы болып жатқан көрінеді, соған барайық. Алдарыңдағы жапырақты алып, мынадай сиқырлы сөздерді айтамыз:

Бір, екі, үш,
Жапырақ сиқырлан.
Бір, екі, үш,
Жапырағым үш.

-Ал, енді балалар, біз жапырақпен ұшып бара жатырмыз. Қанеки, балалар бұлттан сұрайық: «Біз дұрыс келе жатырмыз ба екенбіз?». Бұлттың берген жауабы:«Менің сендерге қояр шартым бар, яғни мен сендерге қазір жұмбақ жасырамын. Сендер жасырлған жұмбақтың жауабын шешуін таба алсаңдар, мен сендерге ертегілер еліне апар жолды көрсетемін»

Жұмбақ:

1.Кезекті бір жануар,
Үстінде екі тауы бар. (түйе)

2.Қамыс құлақ,
Тостаған тұяқ.
Мінсең, қанат,
Сүті дәрі, еті тамақ. (құлын)

3.Жарға шығып ойнайды,
Ойынға бір тоймайды.
Болса дағы сақалы,
Секендеуді қоймайды. (ешкі)

4.Өзі күшті, мүйізі мықты, өзі сүтті,
Сүттен бәрін жасаймыз. (сиыр)

Бұлт:

Балалар, жұмбақты шештіңдер, енді сол баған жерде гүл бар. Сол гүлдің астында менің тамшыларым бар. Тамшылардың астында менің сендерге тапсырмам бар. Соны орындаңдар.

Тәрбиеші:

Гүлдің астындағы тапсырма. Төрт түлік малды шақыру керек, шақырмасақ, олар келмейді екен.(түйе, құлын, ешкі, жылқы, қой, т.б.). Төрт түлік малдың костюмін киген балалар ортаға шығады.

Тәрбиеші:

Жүнін жұлса, бақырған,
Ешкі атасын шақырған.
Өрісте өскен жануар,
Шөкетайым, қайдасың?
Шөре-шөре.....

Лақ:

Мен лақпын, Адамдар біздің сүтімізді ішеді. Мамықтай түбітімізді киімге пайдаланады. Адамдарға біздің пайдамыз өте көп. Мынау менің сүтім, мынау менің түбітімнен жасалған қолғап, т.б.

Тәрбиеші:

Жолға шықсам, көлігім,
Жапанда жүрсем, серігім.
Қамбар Ата өсірген,
Құлыным менің қайдасың?
Қырау-қырау.....

Құлыншақ:

Мен құлыншақпын. Біздің етімізді, азық сүтімізді, шипалы қазы-карта, жал-жая, қымызды тек бізден алатындарыңды білесіңдер ме? Мынау менің қымызым, қазы-қартам.... Адамға пайдам өте көп.

Тәрбиеші:

Тілімен мұрнын жалаған,
Тілімен бойын тараған,
Көкке мұрнын шүйіріп,
Көзі теңкеріп қараған.
Зеңгі баба өсірген,
Әукешім менің қайдасың?
Әукім-әукім.....

Сиыр:

Адам тіршілігіне ең пайдалысы - біз. Шелек-шелек сүт, сары май, құрт, ірімшік бізден шығады. Мынау менің сүтім, ірімшігім, құртым, майым, т.б.

Тәрбиеші:

Қой баласы қоңырым,
Ұя бұзбас момыным,
Шопан Ата түлігі,
Қошақаным қайдасың?
Пұшайт-пұшайт....

Қошақан:

Маталардың асылын менің жүнімнен жасайды. Салқындаған сары аязда тоңғызбайтын жылы тон менің терімнен тігіледі. Мынау менің жүнімнен тақылған киімдер: қолғап, шұлық, жемпір, т.б.

Тәрбиеші:

Екі көзі танадай,
Екі өркеші баладай,
Енесіне қарамай,
Ойсыл Қара баласы,
Ботақаным қайдасың?
Көсе-көсе.....

Бота:

Адамға біздің тәтті шұбатымыз бен мамықтай жүніміздің пайдасы көп. Мынау менің жүнімнен тоқылған киімдер: шұлық, қолғап....

Тәрбиеші:

- Адам үшін бәрің де керексіңдер. Пайдаларың көп. Енді, біздің балалар, төрт түлік туралы мақалдарын айтсын.

1) Мал өсірсен, қой өсір.

Өнімі оның көл-көсір.

2) Малды баға біл, бабын таба біл.

3) Түйе маған шұбат береді, шұбат маған қуат береді

4) Мал төлімен жарасымды, жер гүлімен жарасымды.

IV. Сергіту сәті

Біздің үйдің ешкісі,
Күнде тәртіп бұзыпты.
Балаларды сүзіпті,
Жемістерді үзіпті,
Мүйізіне тізіпті.
Атам көріп қалыпты,
Мазаны ала берген соң,
Мүйізін қағыпты.

Тәрбиеші:

-Саяхатымызды жалғастырамыз. Жабайы жануарлар әлеміне барамыз.

Ойын. «Атпен шабу» ойыны.

Аттың суретін қарындашқа орап, оны жылжытып отырамыз. Кімнің аты бірінші келетінін анықтаймыз.

Тәрбиеші:

Түлкі, аю, қасқыр, қоянды біздің балалар зерттейді. Түлкіні Жамал зерттейді. Өзінің салған суреттерін және ноутбук арқылы түлкі туралы қосымша мәлімет береді.

Қалған балалар да дәл осылай жануарлар туралы мәлімет береді.

V. Викториналық сұрақтар.

«Тапқыр болсаң, айтып көр!»

Ең бойы ұзын жануар? (*керік*)

Жолбарысқа ұқсас ат, жолақ жылқы? (*зебра*)

Бұл жануар айнадан өзін таниды, өте ақылды, бананды өте жақсы көреді.
(*маймыл*)

Екі ұзын құлағы бар, өзі қорқақ. (*қоян*)

Жүрген жер айқай-шу. Бұл қандай жануар? (*түлкі*)

VI. Ойын. Жануарларды орналастыру

Жеке-жеке жұмыс. Әр балаға хайуанаттың бас пішіні берілген сурет беріледі.

Тапсырма:

Тәрбиеші қағаз бетіне салынған хайуанаттардың суреттерін көрсетеді, ал балалар көру, есте сақтау арқылы суретті салып шығу керек.

Тәрбиеші:

Ал, балалар, кеш болыпты, енді бала-бақшаға қайтайық. Жапырағымзды сиқырлатып, манағы айтылған сөздерді қайталаймыз:

Бір, екі, үш,

Жапырақ сиқырлан.

Бір, екі, үш,

Жапырағым үш.

- Бала-бақшамызға да келіп қалдық.

VII. Қорытынды

–Балалар, қандай жануарлармен таныстық.

- Төлдерін білесіңдер ме?

- Үй жануарларының пайдасын айтып беріңдер.

Балаларды ортаға шақырып, мына сөздерді айтамыз:

Күніміз ашық болсын,

Түніміз тыныш болсын,

Ауамыз таза болсын,

Суымыз таза болсын,

Өзіміз аман болайық,

Мал-жан аман болсын!

Осымен сабақ аяқталды.

Сау болыңыздар!

*Алмысбаева С. А.
воспитательница детского сада
«№8 «Балбөбек», г. Актобе*

ПУТЕШЕСТВИЕ В МИР ЖИВОТНЫХ АННОТАЦИЯ

В статье рассматриваются педагогические методики обучения научные исследование животных мир, а также расширение базу словарных запасов.

Ключевые слова: Животные, словарь, занятия.

*Alpysbaeva S. A.
vospitatelnica detskogo trade
"8" Balbobek "G. Aktobe*

JOURNEY INTO THE WORLD OF ANIMALS ABSTRACT

The article adheres to pedagogical methods of teaching the scientific study of animal world, as well as expanding the vocabulary base stocks.

Keywords: Animals, vocabulary, lessons.

ОӘЖ 81'373

Есенова Қ.Е. ф.ғ.к., доцент
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті,
Жүргенбаева З.Б., магистрант
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті,

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРІНІҢ МАҒЫНАЛЫҚ СӘЙКЕСТІГІ

Аннотация

Тіларалық фразеологизмдер сәйкестігінде құрылымы бір немесе әр типті тілдердегі фразеологизмдер салыстыра-салғастыра қарастырылады.

Кілт сөздер: *фразеология, тіл, ұлт, мәдени, семантика стиль, халық, ғасыр.*

Қай ұлттың болса да тіл байлығы – сол ұлттың тарихи айнасы. Өйткені сөз – сананың көрінісі. Ал тілдегі фразеологизмдер белгілі бір ұлттың салт-санасының, мәдени өмірінің, ұлттық дүниетанымының айнасы. Тілдің әр түрлі даму кезеңдерінде қалыптасқан фразеологизмдер бірнеше ғасыр өмір сүрсе де, өзінің бастапқы, көне формасымен қатар, мәнерлілігін, пәрменділігін сақтаған. Бұдан фразеологизмдер – халық даналығына суарылған образды ойлау тілінің үлгісі деген ұғым туындайды.

Халық мәдени т.б. байланысқа қандай мұқтаж болса, бір тіл екінші тілден сөз ауысуға сондай мұқтаж. Өзге тілмен байланысқа түспеген бірде-бір тіл болмайды.

Соңғы жылдары көптеген тілші-ғалымдар әр түрлі тілдегі тіларалық фразеологизмдерді генеологиялық және типологиялық тұрғыдан топтастырып, салыстыру әдісімен ғылыми зерттеулер жүргізуде. Бірақ көп жағдайда тек белгілі бір топтық, аймақтық тілдердегі фразеологияның жалпы ұқсастығымен айрықша ерекшеліктерін ғана қамтыған. Сондықтан да бұлар, қазіргі кезеңге дейін әр тілдің өзіндік ерекшелігін саралауда фразеологизмдердің сәйкестіктеріне көп мән берілмеді, оны кездейсоқтыққа балады.

Соңғы кезеңдерде қазақ тілі фразеологизмдерін орыс, ағылшын, неміс, түрік, қытай сияқты болмыс-бітімі, құрылымы бөтен тілдердің фразеологизмдерімен тіларалық деңгейде салғастырып, сол арқылы тіларалық фразеологиялық сәйкестіктерді анықтау және олардың қалыптасу тәсілдерін зерделеу, интернационалдық фразеологиялық қорды анықтау және оларды тудырушы факторларды айқындау, салғастырылушы тілдер фразеологиясындағы ұқсас тұстар мен өзіндік ерекшеліктерді саралау, т.б. мәселелерді зерттеуге арналған еңбектердің молаюы қазақ фразеологиясында салғастырмалы бағыттың қалыптаса

бастағандығының көрінісі деуге болады. Бұл жайында Сағидолдақызы Г., Сыздықова М.А., Абилгалиева М.Х., Есімжанова М.Р., Мукушева Э. т.б. ғалымдардың еңбектерін атап өткен жөн.

Тіларалық фразеологизмдер сәйкестігінде құрылымы бір немесе әр типті тілдердегі фразеологизмдер салыстыра-салғастыра қарастырылады.

Әр ұлт тіліндегі басқаларда қайталанбайтын, аударуға келмейтін тек сол ұлттың мәдени өміріне тән тұрақты тіркестері жетерлік. Тіларалық фразеологизмдер сәйкестігі олардың жалпы семантикалық-стильдік реңктерінен байқалады. Фразеологизмдердің тіларалық сәйкестігін талдау арқылы М. Есімжанова мынадай критерийлерді ұсынады:

1. Фразеологиялық тұлғалардың дыбыстық (фонографиялық) және
2. лексикалық құрылымының ұқсастығы;
3. Фразеологизмдердің бір-біріне семантикалық жағынан тең келуі;
4. Этимологиялық ұқсастықтар – тарихи және генетикалық тұрғыдан ұқсас қалыптасу [1].

Бұл жөнінде қазақ және монғол тілдерінің бейнелі фразеологизмдері арасындағы үйлесімділіктің сапалық типтері туралы талдауында Г.Сағидолдақызы одан әрі нақтылай түседі: «Фразеология бірліктерінің фразеологиялық жиынтық мағыналары мен грамматикалық қасиеттері, фразеологизмдердің құрылымдық-синтаксистік типтері, морфологиялық құрамы, компоненттердің орналасу тәртібі, т.б. лексикалық құрамы, образдылықтың сипаты, фразеологиялық полисемия, омонимия, антономия, синонимия сияқты сан алуан құбылыстардың тілдер арасындағы әр түрлі көрінісін тануға болады» [2].

Фразеологиялық тұлғалардың дыбыстық (фонографиялық) жағынан ұқсас келуі олардың ешбір дыбыстық өзгеріске түспей (транслитерацияға ұшырамай), сол күйінде айтылуына қарай мағынасы да сол қалпында қалады. Мысалы: латын тілінен енген – “alma mater”. Студенттер өздері оқитын университетті бұрын “alma mater” тура мағынасында «асыраушы ана» деп атаған. Бұл көптеген ұлт тілдерінде күні бүгінге дейін бірде құрметпен, бірде әзіл түрінде айтылып жүр. Сондай-ақ “Pidgin English” – «пиджин англиш» - (ағылшын-қытай гибрид тілі) тіркестерін айтуға болады.

Ал тіларалық фразеологизмдердің мағыналық жағынан дәл келуі де жиі ұшырасатын құбылыс. Мәселен, қазақ тіліндегі «айырмасы жер мен көктей» тіркесі мағыналық және құрылымдық жағынан еш өзгермей ағылшын тілінде:

be as different as the earth from the sky,

орыс тілінде: как небо и земля;

сол сияқты «тал қармау»

ағылшын тілінде: the drowning man will catch at a straw,

*орыс тілінде: хвататься за соломинку немесе «екі қоянды бір оқпен ату»,
орыс тілінде «убить двух зайцев одним ударом»,
ағылшын тілінде “to killt wobirds with one stone”* т.б. көптеген тіркестерді мысалға келтіруге болады. Келтірілген мысалдардың мағыналық сәйкестігі жайдан-жай тумайды. Мұнда адамдардың өмір сүру, тіршілік ету, күн көрістеріндегі жалпы адамзаттық ойлау ерекшеліктерінің ұқсастығынан деп қарау керек. Адамдарға қатер төну кейде ұқсас ситуациялардың әсерінен көрінеді. Мәселен, суға батып бара жатқан адамның бірдеңені қармап қалуға тырысуы. Сондай-ақ үй жануарларының тәртібіндегі ұқсас, ортақ қасиеттері олардың иелеріне де біркелкі уәжділік пен ішкі форманың образдылығына сай түсінік әкеледі. Мысалы, қазақта *«қой терісін жамылу»* тіркесі ниеті жаман адамдар туралы айтылады. Бұл да аталған тілдерде еш өзгеріссіз *«волк в овечьей шкуре» - «a wolf in sheep'sclothing»*, сондай-ақ *“қарға қарғаның көзін шұқымайды-ворон ворону глаз не выключет-* түрінде кездеседі.

Демек дүние жүзі адамдарына ортақ мәдениет үлгілері ортақ мағынада қолданылатын тіларалық фразеологизмдерді жасауға ықпалды болады. Тіпті әр жеке адамның өзіндегі дене мүшелерінің қызметі мағыналық қызмет өрісіне қарай біркелкі айтылатын фразеологизмдерді жасайды. Әрине, тіл-тілде соматикалық атаулардың фразеологизмдер жасауға ұйытқы болуы әр түрлі деңгейде көрінеді.

Мәселен: «бес саусақтай білу»,

орыс тілінде: «знать как свои пять пальцев»,

ағылшын тілінде: “know some one, smth. like the back of one’s hand;

қазақ тілінде: «тілін жұтып қою»,

орыс тілінде: «потерять дар речи»,

ағылшын тілінде: “lose one’s tongue” т.б.

Бұл арада образдылық біркелкі фразеологиялық мағынаны беріп тұр. Жалпы салыстырмалы тілдерде тіл, жүрек, қол, бас т.б. соматизмдері жиі ұшырасады екен.

Кейде мысалдар қазақ және ағылшын тіларалық ұқсас фразеологизмдер

сияқты көрінгенмен олардың сәйкестіктері әр тілде әр түрлі болуы да мүмкін. Мысалы, қазақ тіліндегі этнографиялық фразеологизмдердің бірі- *«отқа май құю»*. Оның ағылшын тілінде *«add oil to the fire»* деп айтылатыны бар. Беретін мағынасы-*«дау-дамайды өршіте түсу»*. Тіркестің өзге тілдерде де ұқсас келуі кездейсоқтық емес. О бастағы адамдардың отты өшіріп алмаудың амалын қарастырған логикалық ойлам дүниесіндегі ортақтықта жатыр.

Қазақ және ағылшын тіларалық фразеологизмдер сәйкестігінің тағы бір белгісі – этимологиялық ұқсастықтар-тарихи және генетикалық тұрғыдан ұқсас қалыптасу. Мұның нақты дәлелі түркі тілдес халықтардың

өткен өмір тарихы мен рухани-мәдени дүниесінен мәлімет беретін олардың ортақ фразеологизмдері деуге болады.

Халық мәдени байланысқа қандай мұқтаж болса, бір тіл екінші тілден сөз ауысуға сондай мұқтаж. Өзге тілден іргесін аулақ салған бірде-бір тіл болмайды. Сол сияқты өзге тілден сөз ауыспайтын бірде-бір тіл болмайды. Кәрі тарихқа сүңгі түсіп, әрі барған сайын тіл мен тілдің қарым-қатынас байланысы солғындай түсуін, бергі заманға келген сайын оның күшейе, ұлғая түсуін байқаймыз.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Есимжанова М.Р. Межъязыковые фразеологические соответствия. АКД. Алматы – 1998.-533 с.
2. Сағидолдақызы Г. Поэтикалық фразеологизмдердің этномәдени мазмұны. – Алматы, 2003.-296 б.

*Есенова Қ.Е. к.ф.н., доцент,
Актюбинский университет им.С.Баишева
Жүргенбаева З.Б., магистрант
Актюбинский университет им.С.Баишева*

СООТВЕТСТВИЕ КАЗАХСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ ПО СМЫСЛОВОМУ ЗНАЧЕНИЮ

Резюме

В соответствии межъязыковых фразеологизмов однотипные или разнотипные фразеологизмы рассматриваются в сравнении.

Ключевые слова: *фразеология, язык, нация, культурный, семантика, стиль, народ, век.*

*Esenova K.E.docent,
Aktobe University Named after S.Baishev
Jhurgenbaeva Z.B., student,
Aktobe University Named after S.Baishev*

COMPLIANCE WITH THE KAZAKH AND ENGLISH PHRASEOLOGICAL UNITS ON SEMANTIC VALUE

Summary

According interlanguage phraseological units the same type or different types idioms are considered in comparison.

Keywords: *phraseology, language, nation, cultural, semantics, style, people, cent*

ОӘЖ 81'373

Есенова Қ.Е., ф.ғ.к., доцент,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университет
Қайырбаева А.А., магистрант
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университет

МӘТІН ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ЗЕРТТЕЛУІ

Аннотация

Мәтін теориясы барлық таңбалық бірізділікті қамтиды, бірақ оның негізгі объектісі *сөз мәтіні* болып табылады.

Кілт сөздер: *мәтін, сөз, теория, көркем, тіл, сөйлем.*

Мәтін (лат. *textum* – қосылу, бірігу) орыс. текст - тілдік таңбалардың мағыналық және тұлғалық байланысы негізінде түзілген жүйелі тізбесі. Мәтіннің құрылу шарттары: *сыртқы тұлғалық байланыстарға, белгілі бір мазмұнға ие болуы, аяқталғандығы, қарым қатынас жасауды іске асыру мүмкіндігіне ие болумәтін жазудың шығуымен қалыптасып, әрі қарай дамып отырған тілдік құрылым* [1, 53]. Мәтіннің көлемі туралы әр түрлі пікірлер бар. Дегенмен, құрылымдық, тұлға бірліктеріне қарап, мәтінге сөйлем, күрделі синтаксистік тұтастық, абзац жатқызылып жүр. Семиотикада мәтін кез келген таңбаның, қарым-қатынастың (салт, әдет-ғұрып жоралары, би т.б.) мән-мағынасы танылған түрлерін білдіреді.

Мәтін теориясы барлық таңбалық бірізділікті қамтиды, бірақ оның негізгі объектісі *сөз мәтіні* болып табылады. Мәтін туралы зерттеулер әдетте мәтіннің екі түрлі қасиетіне: қисындылығы мен тұтастығына бағытталады. Қисындылықта мәтіннің дұрыс құрылу-құрылмауы басты рөл атқарады. Мәтіннің тұтастығы оның элементтерінің функционалдық қызметімен байланысты. Мәтін теориясының жалпы функционалдық бағыттылығы әсіресе көркем мәтінді талдауда маңызды.

Мәтін теориясы бойынша функционалық талдауда мәтіннің мағыналық құрылымын жасау тәсілінде автордың еркіндігі алдын ала ескеріледі. Бұл – оның тілдік тәсілдер мен бірліктерді стильдің талабына сай шарттылыққа зерттейтін стилистикадан және қалыптасқан нормаларды сақтау міндеттілігін талап ететін грамматикадан айырмасын көрсетеді [1,10].

Талдау әдістері жеке мәтіндер көлемінде неғұрлым көне мәтіндерді не олардың үзінділерін қайта жаңартуға мүмкіндік береді. Мәселен, ертегілердегі, эпостардағы, әдет-ғұрып жоралардағы т.б. ертедегі мифологиялық мәтіндердің қоспасы («мәтін ішіндегі мәтін») болуы мүмкін.

Мәтін теориясын кең көлемде зерттеген И.Р.Гальперин өзара байланысып жататын мәтіннің мазмұндық және тұлғалық-құрылымдық

категорияларын анықтап, олардың әрқайсысына сипаттама береді: хабар беру, мүшелену, мәтінішілік байланыс (когезия), континум, диссконтинум, ретроспекция (мезгілге, кеңістікке қатысты ұғымдар), модальділік, дербес мағыналық, тұтастық, аяқталғандық. Ғалым оларға нақты шек қоюды қажет деп есептемейді, өйткені «тұлғалық – құрылымдық категориясына мазмұндық сипат тән болса, ал мазмұндық категориясы құрылымдық тұлғалар арқылы көрініп отырады» [2, 5].

Мәтінді зерттеушілер оның тұлға – бірлігі ретінде бірнеше сөйлемдерден тұратын ірі тұтастықтарды көрсетеді. Түркологияда мәтін лингвистикасы мәселелері ішінен осы бағыттағы жұмыстарға көбірек көңіл бөлінді. Мәселен, Т.Қордабаев «Қазақ тіліндегі құрмалас сөйлемдер синтаксисі» оқу құралында: «Құрмалас сөйлем синтаксисі жай сөйлемдердің өзара бірігіп, күрделі ойды білдіретін бір сөйлем, яғни құрмалас сөйлем болуын зерттеумен ғана тынбайды, сонымен бірге бірнеше сөйлемдер тіркесінен құралатын синтаксистік күрделі бірлікті де қарастырады. Осы тұрғыдан алғанда, құрмалас сөйлем синтаксисінің нысанасын құрмалас сөйлем, синтаксистік күрделі бірлік деп екі топқа бөлуге болады», - деген пікір білдіреді [3, 8]. Ғалым бұл жерде күрделі синтаксистік бірлік пен құрмалас сөйлемдердің бірнеше сөйлемдерден тұрып күрделі ойды білдіруін басшылыққа алып отырса керек. Әрине, екеуі де бірнеше сөйлемдерден тұратынына ешкім де талас туғызбайды, бірақ олар тең дәрежедегі ұғымдар емес. Себебі бірнеше жай сөйлемдерден құралып, күрделі ойды білдіретін құрмалас сөйлемдердің қай түрі де күрделі синтаксистік бірліктің бір ғана құрамдас бөлшегі болып саналады.

Мәтіннің көлемі қандай, қанша сөйлемнен түзілуі тиіс деген сұраулар төңірегінде де зерттеушілер арасында бірізді пікір жоқ. Сол себепті де, мәтін атауы әр түрлі құрылымдық-мағыналық бірліктерге – дара сөйлемге де, мағыналық, интонациялық жағынан аяқталған сөйлемдердің тізбегіне де, тұтас шығармаға да (макромәтін), шығарма бөліктері мен үзінділеріне де (микромәтін), яғни бір сөйлемнен бастап бірнеше томдық шығармаға дейін қолданыла береді. Сонда бұларды мәтін деп атауға қандай негіз бар? Бұл сауалға жауап ретінде О.И.Москольскаяның пікірін келтіргенді орынды көрдік. Ол: «...*сан түрлі сөйлеу туындылары мен олардың шартты түрде аяқталған бөліктерінің барлығын біріктіріп тұрған ең басты белгісі – мағына бірлігі және қатысымдық маңызы бар функционалдық белгісі*», - деп тұжырымдайды [4, 11]. Әр түрлі тұлға-бірліктердің мәтін деп аталуы, зерттеушінің тұлға-бірлікті өзіндік байланысу жолдары мен тәсілдері бар, салыстырмалы түрде тұтас бір аяқталған мазмұнды білдіретін құбылыс ретінде қарастырудан туындауы да мүмкін. Сондай-ақ бір-екі немесе үш-төрт сөйлемдерден тұратын, өз алдына аяқталған дербес тұтас мәтін

ретінде танылатын да сөйлеу туындылары бар. Олар: мақалдар, мәтелдер, жұмбақтар, жарнама мәтіндері т.б.

Мәтіннің негізгі белгілерін анықтауда ғалымдардың пікірлері түрліше. Біреулер ауызша және жазбаша сөйлеу формаларын мәтін деп атаса, көпшілігі тек жазбаша сөйлеу нәтижесін мәтінге жатқызады. Алайда, мәтіннің мүшеленуі (бөлшектенуі), мағыналық тұтастық және құрылымдық байланыс сияқты белгілерін барлық зерттеушілер мақұлдайды. Мәселен, Г.Смағұлова мәтіннің белгілі бір құрамнан тұратынын айта келіп: «Мәтін – тіл жүйесіндегі өзінің мәні мен болмысына сай, сөйлемдердің жай ғана тізбегі емес, мағыналық – құрылымдық күрделі тұлға. Ол – логикалық, грамматикалық, байланыстарға негізделген, тиянақты мазмұнға ие біртұтас қарым-қатынас бірлігі», – деп анықтайды [5, 11].

Тіл ғылымында бүгінге дейін зерттеу нысаны болып келген сөз, сөз тіркесі, сөйлем, морфологиялық, лексикалық тұлғалар, фонетикалық құбылыстар – мәтіннің құрамына енетін тілдік бірліктер. Осы тұрғыдан алып қарағанда қазіргі қазақ тілі білімінде мәтінді құрылымдық, мағыналық, қызметтік жағынан жан-жақты зерттеу әлі де кенжелеп келе жатқан өте маңызды мәселелердің бірі екенін мойындамасқа болмайды. Мәтін – қазақ тілін оқыту барысында үлкен орын алатын оқыту нысаны. Біріншіден, тілден білім беретін материал оқыту мәтіндері түрінде болса, екіншіден, жаттығулардың тұтас мәтін түрінде берілуі де мәтінмен істелетін жұмыстардың сараланып жүйеленуін қажет етеді. Мәтіннің қызметін таныту – тіл бірліктерін функциональдық тұрғыдан танып-білуге, сол арқылы логикалық ойлауы бірізді қалыптасуына мүмкіндік береді. Өйткені, мәтінде тіл бірліктері (сөз, сөз тіркесі, сөйлем) тегіс қатысады. Сондай-ақ мәтін стильге қатысты да танылады.

Барлық мәтіндер, ең алдымен, лингвистикалық нысан болып табылады. Сондықтан да мәтіндердің типологиясы лингвистикалық тұрғыдан танылуы қажет. Лингвистикалық типологияның негізіне лингвистикалық дифференциация алынады. Оның өзі мәтіннің түрін, формасын, жанрлық-стилистикалық ерекшеліктерін, жүзеге асырылу шарттары мен тәсілін білдіреді. Сонда *мәтіннің белгілеріне* мыналар алынады: 1) *сөйлеу түрі*; 2) *сөйлеу формасы*; 3) *сөйлеу стилі*; 4) *жанры*; 5) *сөйлеудің функциональдық-мағыналық типі (сөйлеу тәсілі)*; 6) *сөйлеудің эмоционалдығы мен экспрессивтілігі* [6, 58]. Енді бұл аталғандардың әрқайсысына жекеше тоқталайық.

Біріншісінде сөйлеудің ауызша және жазбаша екендігі қарастырылады. Ауызша мәтін уақытпен байланысты болса, жазбаша мәтін кеңістікпен байланысты. Ауызша мәтіндер – синтаксистік құрылымы жағынан жазбашаға қарағанда, анағұрлым қарапайымдау, мағыналық құрылымы нақпа-нақ келінкіремейтін экспрессивтік элементтері мол болып келетін мәтіндер.

Жазбаша мәтінде оны құраушы бірліктердің арасындағы байланыстырушы элементтер айқын білініп, формалды көрсеткіштері мүмкіндігінше, толыққанды болуға, логикалық ой желісі үзілмей, сақталып отыруға, лексикалық құнарлылығы терең болып, басқа да тілдік формалардың мол болуына мүмкіндік беретіндей күйде жасалады.

Екінші белгіні қарастырайық. Қарым-қатынас жасау формасына сәйкес, мәтіндер монологтық, диалогтық болып бөлінеді. Бұл жерде сөйлеудің түрі мен формалары бірігіп келіп, жазбаша мәтінде де, ауызша мәтінде де монолог пен диалог болатыны анықталады.

Үшінші белгіні талдайық. Мәтіннің қандай да бір стильде құрылатыны белгілі. Оқыту барысында функциональды стильдердің ауызекі сөйлеу стилі, ғылыми, ресми іс қағаздары, публицистикалық және көркем әдеби түрі қолданылады. Осы стильдердің әрқайсысының өзіндік ерекшеліктері белгілі. Олардың мәтіндегі өзіндік құрылымы бірден көрініп тұруы да мүмкін. Көп ретте, публицистикалық және көркем әдеби стильдерді айыра алмау байқалады. Сондықтан да мәтін стильдерін таныту бағытында жүргізілетін.

Төртінші белгі бойынша мәтіннің жанрлық ерекшеліктері де танылуы қажет. Жанр, негізінде, функциональдық стильдермен тығыз астасып жатады.

Мәтіннің *бесінші* белгісі – сөйлеудің функциональдық типі. Сөйлеуде сипаттама, хабарлама, ойтолғау түрлері қолданылатыны белгілі. Бұлардың әрқайсысының жеке ерекшеліктері әрбір сөйлеу типтерінің құрылымдық – жүйелік заңдылықтарына сәйкес танытылады.

Мәтіннің тағы бір маңызды белгісі – оның эмоциональдық бояулылығы. Бұл жағынан, ғалымдардың пікірінше, мәтіндер: 1) ресми, 2) ресми емес, 3) бейтарап болып бөлінеді. Экспрессивті мәтіндер өз ішінде: экспрессивті-стистикалық белгілері бар және бейтарап мәтіндер болып бөлінеді. Осының ішінде, экспрессивтік-стистикалық белгісі бар мәтіндерге: көркем, публицистикалық, ауызекі сөйлеу, ғылыми (пікірталастар), құттықтау, қарсы алу сөзі сияқты ресми мәтін түрлері жатады. Ал «бейтарап» мәтіндерге ғылыми, ресми іс қағаздар, публицистикалық стильдің кейбір жанрлары жатады. Әдістемеші-мамандар әдістемелік тұрғыдан мынадай етіп бөлуді ұсынады: 1) оқуға; 2) тыңдауға; 3) ауызекі сөйлеу тілін дамытуға; 3) жазба сөйлеу тілін дамытуға арналған мәтіндер жұмыстардың өзіндік жүйесі жасалынуы керек.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі. Лексика. Фонетика. Алматы, 1992.
2. Гальперин И.Р. Грамматические категории текста. – Москва: Просвещение, 1964, -168 стр

3. Қордабаев Т. Қазақ тіл білімінің мәселелері, -Алматы: Рауан, 1991
4. Москальская О.И. Грамматика текста, -Москва: Высшая школа, 1981
5. Смағұлова Г. Мағыналас фразеологизмдердің ұлттық-мәдени аспектілері. – Алматы: Ғылым, 1998. - 196 б.
6. Балақаев М., Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. Фонетика. Лексика. Грамматика. 1999.

*Есенова Қ.Е. к.ф.н., доцент,
Актюбинский университет им.С.Баишева
Кайырбаева А.А., магистрант,
Актюбинский университет им. С.Баишева*

ТЕОРИЯ И ИССЛЕДОВАНИЯ ТЕКСТА

Резюме

Теория текста включает в себя знаковую последовательность, но его основным объектом является текст речи.

Ключевые слова: *текст, слова, теории, искусство, язык, предложение.*

*Esenova K.E.docent,
Aktobe University Named after S.Baishev
Kaiyrbaeva A.A., master' s degree student,
Aktobe University Named after S.Baishev*

THE THEORY AND RESEARCH OF TEXT

Summary

The theory of the text includes a symbolic sequence, but the main object is the text of the speech.

Keywords: *text, words, theories, art, language, suggestion.*

ОӘЖ 81'373

*Есенова Қ.Е., ф.ғ.к., доцент,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті
Қалмағамбетова А.Т., магистрант
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ҚАЗАҚ ФОЛЬКЛОРЫНЫҢ ӨЗІНДІК МАҢЫЗЫ

Аннотация

Фольклор — халық мұрасы, ұлттық өнер және ол сол халықтың әлеуметтік тағдырымен, өткен-кеткен тарихымен, шаруашылық бейімділігімен тығыз байланысты.

Кілт сөздер: *фольклор, халық, ұлт, өнер, тарих, әдебиет.*

Фольклордың өзінің де тарихы, қалыптасу, даму жолдары бар екені, оның әр дәуірде әр түрде болатындығы - бүгінгі күнде күмән туғызбайтын ақиқат. Өткен ХХ ғасырдың өзінде-ақ қазақ фольклорының тарихи кезеңдерін қарастыруға ұмтылыс болды. «История казахской литературы» атты еңбектің фольклорға арналған бірінші томын атауға болады [1]. Кітапта «Очерк истории казахского фольклора» деген тарау беріліп, ол төмендегі тараушаларға бөлінген: фольклор времени этногенеза казахского народа; фольклор XVI-XVIII вв.; фольклор XIX - начала XX вв.; советский фольклор. Бұл жерде айтатын нәрсе - қазақ фольклорының тарихын дәуірлеуге ғалымдардың көңіл бөлгенін құптай отырып, дәуірлерді анықтау принциптерімен келісу қиын. Өйткені, мұнда азаматтық тарихтың ізімен жүру шарты қолданылған да, фольклор тарихы майда кезеңдерге бөлініп кеткен, әрі фольклордың ішкі даму заңдылықтары ұмыт қалған, соның нәтижесінде фольклор тарихы әдебиеттің даму жолдарына сай болып шыққан. Бұл еңбекте жекелеген жанрларды тарихи дамуы тұрғысынан зерделеуге күш салған жәйт бар, алайда, авторлар көбінесе кеңес өкіметіне дейінгі және кеңес тұсындағы деп, екі кезеңді бөле көрсетеді. Бірақ, жалпы алғанда, бұл кітап - қазақ фольклоры - өзіндігі мол мұра екенін, оның өз даму жолдары болғанын алғаш мәселе етіп қойған еңбек болды.

Фольклор — халық мұрасы, ұлттық өнер және ол сол халықтың әлеуметтік тағдырымен, өткен-кеткен тарихымен, шаруашылық бейімділігімен (отырықшы, көшпелі) тығыз байланысты. Осыған лайық Ауыз әдебиетінің әр халықтың тарихындағы көтерген жүгі мен даму сипаты да бірдей дәрежеде болған емес. Себебі ол барлық дәуірлерде, барлық аймақтарда, барлық халықтарда бірдей өркендеп, бірдей жүк арқаламаған. Оның да пайда болған, дамыған, шарықтап шалқыған, бәсеңдеген, бір жанрдың ұмытылып, екіншісінің дүниеге келген кездері бар. Және бұл құбылыстар қоғам құрылымымен, жазу-сызу мәдениетімен, ғылым-білімнің салаланып дамуымен, өнердің түр-түрлерінің жіктеліп даралануымен, шаруашылық бейімділігінің өзгеруімен тығыз байланысты.

Демек, фольклордың сипаты мен даму дәрежесі, атқаратын қызметі уақыт пен кеңістіктен, мезгіл мен мекеннен тыс тұрған құбылыс емес. Қай халықтың да тарихында фольклордың әдет-ғұрыптан, ырым-салттардан неғұрлым молырақ бөлініп, негізгі түрлерінің көркемдік деңгейі биікке көтерілген тұсы — орта ғасырлар. Кейбір халықтардың тарихи, әлеуметтік дамуының

өзгешелігіне байланысты (күлдық, әскери демокр. т. б.) фольклордың шарықтау кезеңі шамамен рулық дәуірдің соңы мен орта ғасырлардың алғашқы жартысына сәйкес келеді. Көшпелі тіршілікті бастан кешіріп жатқан қазақ даласында болған зерттеушілердің, ғалымдардың, саяхатшылардың өздері бұрын Еуропада көрмеген жаппай әншілік, жыршылық, жыраулық, ақындық, өлеңшілік, шешендік, әңгімешілдік өнерден нәр алып жатқан ұшан-теңіз ауызша байлыққа танданып та, қызығып та қарағанын сол кездегі жолжазбалар, күнделіктер, зерттеулер, мақалалар, хаттар, экспедиция материалдары, қолжазбалар, ресми және ресми емес іс қағаздары жан-жақты растайды.

Қазақ халқының өткен өмірін бейнелеу жағынан теңдесі жоқ деректер тобын ауыз әдебиеті туындылары құрайды» -дейді т.ғ.д., профессор Қ.М. Атабаев [2].

Бұл материалдардың бәрі, ең әуелі, қазақтардың әлеуметтік – экономикалық құрылысына және ұлт-азаттық қозғалысына, атап айтқанда, көтеріліске қатысты белгілі бір қағидалардың дәлелдемесі ретінде қызмет атқарады. Осы тарауда пайдаланған негізгі фольклорлық деректерді сипаттауға көшпес бұрын принципті маңызы бар бір үлкен мәселеге, атап айтқанда – тарихи (этнографиялық) дерек ретінде тұтас алғанда фольклор туралы мәселеге және оны ғылыми пайдалану әдістеріне қысқаша тоқтала кетелік. Қазақстан тарихын зерттеу кезінде аса маңызды дерек ретінде фольклордың маңызы айрықша зор. Мұның бұлай болатынын Е. Бекмаханов төмендегідей түсіндіреді: «... себебі, XIX ғасырдың екінші жартысына дейін қазақ халқының жазба әдебиеті болмады. Сондықтан тарихи ірі оқиғалар ұрпақтан ұрпаққа жеткізіліп отырған халықтың ауызша шығармашылығы: дастан, өлең, қисса, батырлар жыры, ертегі, аңыз және т.б. арқылы қазақ халқының есінде сақталған. Осы фольклорлық материалдарда қазақтардың қоғамдық және әлеуметтік құрылысы, тұрмысы мен әдет-ғұрпы және, ақырында, халықтың өміріндегі аса маңызды тарихи оқиғалар айқын бейнесін тапқан». Фольклорлық материалдың маңызы сонда, ол тарихи оқиғалар мен жеке адамдарға дәл және көбінесе дұрыс бағасын береді, себебі тарихты жасаушы және суреттеліп отырған оқиғалардың тікелей қатысушысы халықтың өзі болып табылады. Өткенді зерттеуде фольклордың маңызы туралы айта келіп, П. Лафарг былай деп жазған: «Халық жыры... оны иемденетіндердің рухы мен әдет-ғұрыптарына сай келгенде ғана қабыл алынады. Жыр көйлекке қосылатын соны сән сияқтандырып күштеп таңылмайды». Қазақ фольклорының тарихшылар мен этнографтар үшін аса зор маңызы барын кезінде академик В.В. Радлов та атап айтқан: «Бұл эпос та, - деп жазды ол, - гректердің эпосы сияқты бүтін бір халықтың рухани өмірі мен әдет-ғұрыптарын ап-айқын етіп алдына жайып салады, ол әскери жорықтарды, құда түсулерді, ас берулерді, ат жарыстарын, үй тұрмысын және басқа осындайларды

эпикалық тұрғыда шалқыта суреттейді» [3]. Қазақ фольклорын егжей-тегжейлі сипаттап жатпай-ақ айта кететін бір нәрсе: сан алуан оқиғалардың бірін қалдырмай баяндайтындықтан, талайлардың атын атап, түсін түстеп беретіндіктен, іші не қилы деректерге толы болғандықтан бұл фольклор дегеніңіз тарихшы үшін, әсіресе қоғамдық қатынастар саласын зерттейтін үшін шын мәнінде баға жетпес қазына. Этнолог-ғалым Ж.О. Артықбаевтың ауызша тарих туындыларының тарихи дерек көз ретіндегі «XVIII ғасырдағы қазақ қоғамын зерттеу үшін жазба деректерді пайдалану жеткіліксіз [4]. Оның басты себебі қоғамдық ішкі қатынастардан тұратыны. Ал этникалық, әлеуметтік, саяси өмірді көктей өтетін қоғамдық байланыстарды көшпелі елмен үстірт қана таныстығы бар өзге елдің зерттеушісі аңғаруы өте қиын. Сол себепті XVIII ғ. тыныс – тіршілігін шынайы сипаттайтын, қоғамның ішкі өмір сүруін заңдарын тап басатын қазақи деректерді пайдаланудың маңызы өте зор» »- деп пайымдауы жалпы фольклорлық деректердің барлығына қатысты болмақ. Алайда осы аса бай фольклорлық материалды пайдалану тарихшыдан үлкен шеберлікті және мейлінше сыни көзбен қарауды талап етеді. Фольклордың өзіне тән негізгі ерекшелігі – оның сапа және таптық жағынан біркелкі болып келмейтінін, онда тарихи шындық пен поэтикалық қиял және аудармашының жорамалы болатынын, әсіресе бірнеше ғасыр бұрын айтылып, талай рет ауыздан – ауызға көшкен болса әр түрлі жыраулар мен жыршылар өз жандарынан түйдектетіп қосатын қосымшалардың да мұндай фольклордан орын алатынын бір сәтке де естен шығармау керек.

XX ғасырда ғылымның бар мүмкіндіктерін пайдалана отырып, жан-жақты дамуына, түбегейлі зерттелуіне кей жағдайларда таптық мүдде мен мемлекеттік талаптар кедергі келтірді. Кеңестік фольклористикадағы методологиялық монизмнің бастауын біздер XX ғ. 20-30 жылдар айрығынан табамыз, қазіргі заман тарихшысының сөзімен айтқанда: «шығармашылық ізденістер үстінде, түрлі идеялар мен көзқарастар күресінің нәтижесінде, буржуазиялық тарих, мораль, мәдениет пен өнерді таптық-пролетарлық сана жеңіп шықты». «Академиялық ғылым, халық ағарту ісі, баспасөз бен басылымдар, театр, әдебиет және өнер – барлығы қалай болғанда да жаңа мемлекеттік құрылымда өздерінің лайықты орындарын таппаған жағдайда, құрдымға кетпек».

Фольклористика өзге де гуманитарлық ғылымдармен қатар осы тағдырды бірге бөлісу керек болды. Төңкеріске дейінгі орыс ғылымында «фольклор» терминіне қатысты түбірлі көзқарастар да туындамай қойған жоқ. В. Лесевич фольклор аясын «халықтың бар даналығы, танып-білгені, ғасырдан ғасырға жеткізген әңгімелері» деп ұқты [5]. «Фольклор – халықтың ішкі және сыртқы жан дүниесінің тармақталған иірімдері көрініс тапқан жалпы, әрі кең ұғым. Бұл ұғымға мысалдар, ертегілер, аңыздар, әпсаналар, әндер, жұмбақтар, балаларға арналған ойын өлеңдері,

емшілік, балгерік, той туралы, т.б. салт-дәстүрге, әдет-ғұрыпқа қатысты шығармалар, мақал-мәтелдер, аспан денелері жайындағы: ай мен жұлдыздар, күн тұтылу жайындағы және басқа да діни сипаттағы әңгімелер, – бір сөзбен айтқанда, атадан балаға ауызша тараған барлық мұрасы».

Пайдаланған әдебиеттер:

1. История казахской литературы: в 3-х тт. - Алма-Ата: АН КазССР, 1971.
2. Атабаев Қ. Қазақ баспасөзі Қазақстан тарихының дерек көзі(1870-1918). Алматы:
3. Радлов В.В. Краткий отчет о поездке в Семиреченскую область летом 1869 г. // Известия РГО. Т.6. №3, с. 99.
4. Артыкбаев Ж.О. Қазақ этнографиясы. Этнос және қоғам. ХҮІІІ ғ.-Қарағанды, 1995. - 226 б.
- 5.Лесевич В. Фольклор и его изучение // Памяти В. Г. Белинского: Литературный сборник, составленный из трудов русских литераторов. М., 1899. Ст.343.

*Есенова К.Е. ,доцент,
Актюбинский университет им. С.Баишева
Калмагамбетова А.Т.магистрант
Актюбинский университет им. С.Баишева*

ЗНАЧЕНИЕ КАЗАХСКОГО ФОЛЬКЛОРА.

Резюме

Фольклор – национальное наследие, народное искусство, а также оно тесно связано с социальной судьбой, историей, хозяйственной способностью народа.

Ключевые слова: *фольклор, народ, нация, искусство, история, литература.*

*Esenova K.E.docent,
Aktobe University Named after S.Baishev
Kalmagambetova A.T., master' s degree
Aktobe University Named after S.Baishev*

THE VALUE OF KAZAKH FOLKLORE

Summary

Folklore - national heritage, art, and it is closely related to social life, history, and economic ability of the people.

Keywords: *folklore, people, nation, art, history, literature.*

ОӘЖ 81'373

*Есенова Қ.Е., ф.ғ.к., доцент,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті
Мусина С.Қ. магистрант
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ ЕРКІН СӨЗ ТІРКЕСТЕРІНЕН АЙЫРМАШЫЛЫҒЫ

Аннотация

Фразеологизмдер мағына тұтастығын сақтайды, фразеологизмдердің мағыналық тұтастығы құрамындағы сөздердің жеке мағыналарына тәуелсіз.

Кілт сөздер: *фразеология, сөз, лексика, семантика, лингвистика, тіл.*

Тұрақты сөз тіркестерінің мәселелері қазіргі таңда тіл ғылымында актуалды проблемелердың бірі есебінде зерттеліп жүр. Өйткені фразеология- тіл мәдениетін арттырып, шеберлікке үйрететін сөз өнерінің асылы. Сонымен қатар ол бір тілден екінші бір тілге аудару техникасын жетілдіреді.

Лингвистикалық пәндер сөйлемді дұрыс құрып, қалай жазуды, тыныс белгілерін қоюды оқытып үйретеді. Ал тілдік тәсілдерді өткір, нақтылы, дәл және мәнерлі қолдану, жалпы тіл мәдениетін арттыру сияқты мәселелер стилистиканың үлесіне тиеді. Стилистика үшін фразеологизмдердің мәнерлеу тәсілі ретінде маңызы зор. Сондықтан стилистика тұрақты сөз тіркестерінің тіліміздегі атқаратын қызметіне, оның қолдану заңдылықтарына баса көңіл бөлінеді.

Тілдегі фразеологизмдер - тілдік бірліктердің ішінде аккумулятивтік қызметі ерекше байқалатын, бірнеше мыңжылдықтар бойына пайда болып, дамып, қалыптасқан, әдеби тіл дамуы кезеңдерінің өзіндік ерекшелігін айқындайтын тілдің ажырамас бір бөлігі.

Әр жазушы өз өресіне қарай тілдің фразеологиялық қорынан қажетін алады да, өз кезегінде әдеби тілдің дамуына үлесін қосып отырады. Шын мәніндегі ағылшын көркем әдебиетінің ұлы тұлғалары ретінде танылып, Шекспирмен негіздеген жазба әдеби тіл дәстүрін әрі қарай жалғастырған ағылшын жазушылары осы тіл қазынасын мәнді материал, көркем құрал етіп, әдеби тілдің көркемдік дамуын ілгерілетті.

Тілімізде көкейге қонымды, көркем, орамды алуан түрлі тұрақты сөз тіркес-тері кездеседі. Тіл қазынасына жататын қат-қабат тіркес, тізбектерді халық орынды пайдаланады. Мақал-мәтелдермен барабар жоғары бағалап, оларды қастерлей сақтап келеді Сол сан-салалы тізбек,

қалыптасқан сөз топтарын жинау, бір ізге түсірудің мәні өзінен өзі түсінікті.

Тіл-тілдің өзіне лайық ұлттық қасиеті оның барлық тарауларынан (яруста-рынан) байқалатыны мәлім. Сол қасиет, әрине тиянақты сөз тіркестерінен де анық көрінеді. Тіл байлығын сөз еткенде сөз байлығы (лексикалық қор) деген топқа алуан түрлі фразеологизмдерді жай, жалпылай жатқыза салуға болмайды.

Басқаша айтқанда, сөз байлығын тексеретін тіл білімі саласын *лексикология* дейтін болсақ, фразеологизм байлығын тексеретін саланы *фразеология* деп атау әбден орынды.

Қазақ тіл білімінде І. Кеңесбаев фразеологизмдерді танып білудің басты үш белгісін: 1) қолдану тиянақтылығын, 2) мағына тұтастығын, 3) тіркес тиянақтылығын қолдап, «осы үш критерийді бір-бірінен жырын алмай, тұтасымен басты арқау еткенде ғана фразеологиялық бірліктің ерекше белгілерін тани аламыз» дейді [1, 19].

Фразеологиялық бірліктің басты белгілері: *тұтастық*, *тұрақтылықпен тиянақтылық* дегенде, бұл қасиеттерді дәл өз мағынасында тілдің басқа элементтерінен де табылатынын байқадық. Алайда бұл аталған үш белгіні түгел қамтитын қасиет кез келген сөзден, сөйлемнен табыла бермейтінін ескеру керек. Ондай белгілердің екеуі болып, бірі болмаса немесе біреуі ғана болып, екеуі болмаса, ешбір грамматикалық тұлға фразеологиялық бірлік дәрежесіне көтеріле алмайды. Фразеологиялық бірлікте аталған үш белгі – оның ажырамас, бөлінбес, іштей өзектесіп жататын қасиеті. Осыған орай, фразеологиялық бірлік тілдің басқа категорияларынан ерекшеленіп, өзіндік бітім бейнесімен дербес тұрады.

Фразеологизмдердің еркін сөз тіркестерінен айырмашылығы, біріншіден, еркін сөз тіркестері сөйлеу кезінде сөздердің мағынасы жағынан өзара үйлесе отырып, кем дегенде екі сөздің грамматикалық жолмен еркін тіркесуінен жасалады, бірақ еркін сөз-тіркестерінің құрамы тұрақты болмайды. Олардың құрамындағы сөздердің мағынасы, айтылуы жағынан солармен үйлесетін басқа сөздермен айырбастауға, орнын ауыстыруға болады.

Фразеологизмдерге келсек, олар да кем дегенде екі сөздің тіркесуінен жасалады, бірақ олардың құрамы тұрақты. Мысалы: қаншырдай қатқан, бықпырт тигендей, жігері құм болды, нарттай жанды, ұзында өші, қысқада кегі, сияқты тіркестердің құрамын өзгертуге, басқа сөздермен айырбастауға болмайды. Олар өздерінің фразеологизмдік сипатын сақтау үшін, құрамының біртұтастығын, тұрақтылығын өзгертпеуге тиіс. Ондай болмаған жағдайда фразеологизмдік қасиетінен айырылады.

Екінші айырмашылығы фразеологизмдердің мағына тұтастығында. Фразеологизмдер мағына тұтастығын сақтайды, фразеологизмдердің мағыналық тұтастығы құрамындағы сөздердің жеке мағыналарына

тәуелсіз. Фразеологизмдік мағына дегеніміз-құрамындағы сөздердің не жеке бір сыңарының лексикалық мағыналарының қайта жаңғыртылған жинақты мағынасы. Сол себепті фразеологизмдер семантикалық жағынан біртұтас тіл бірлігі ретінде қолданылады.

Үшінші айырмашылығы фразеологизмдердің даяр қалпында қолданылу тиянақтылығында. Оған негіз болған фразеологизмдердің жоғарыда айтылған құрылымдық тиянақтылығы мен мағына тұтастығы. Осы белгілердің сақталуы нәтижесінде фразеологизмдер даяр тұрақты тіркес сипатына ие болады. Фразеологизмдер сөйлеу кезінде, қарым – қатынас үстінде жасалынбайды, біртұтас тіл бірлігі ретінде даяр қалпында жұмсалады. Мысалы: сағы сынды, қырғикабақ болды, жаман атты болды, арқаны кеңге салды, құлағын шулатты, көкірек керді т.б. Сөйлеуші бұларды сөйлеу үстінде өзгерте алмайды. Ал еркін тіркестер керісінше сөйлеу кезінде, қарым - қатынас үстінде құрамындағы сөздердің өзара үйлесіп еркін тіркесуі арқылы жасалады.

Төртінші айырмашылығы фразеологизмдердің көпшілігіне мәнерлілік, айқындық, бейнелік қасиет тән екендігінде. Бұл қасиет фразеологизмдердің стилистикалық мәнін арттырады. Мысалы: қабағы кірбің тартты деген фразеологизмді оның баламалары болып табылатын ренжіді, жабырқады сөздерінің мағыналарымен салыстырсақ, фразеологизмдердік тіркесте стилистикалық бояу, айшық, бейнелілік байқалады.

Бесінші айырмашылығы- еркін тіркестер бір тілден екінші тілге сөзбе-сөз аударуға көнеді. Мысалы: *атақты жазушы* «the famous doctor». Ал фразеологизмдер әдетте бір тілден басқа тілге сөзбе-сөз аударуға көнбейді, оларды басқа тілдегі баламалары арқылы немесе фразеологиялық мағыналарын түсіндіру арқылы беруге болады.

Мысалы: *Ат қойып, айдар тағу* фразеологизмін ағылшын тіліне сөзбе-сөз аударсақ білуге болады.

Фразеологизмдердің сөзбен жақындығы. Бұлардың жақындығын білдіретін мағыналары мен атқаратын қызметтеріндегі ұқсастықтан көруге болады.

Сөздің фразеологизмге жақындығы екі жағдайда айқын байқалады.

Бірінші, тілдің әрбір дербес мағыналы сөз лексикалық бірлік ретіндежеке тұрып, белгілі бір ұғымды білдіріп даяр қалпында қолданысқа түсіп отырады. Сөйлеу үстінде белгілі бір затты, құбылысты, әрекетті қалай атаймыз деп жатпаймыз, ұрпақтан-ұрпаққа белгілі даяр атаулармен атаймыз. Яғни еркін тіркес сияқты сөз атау ретінде сөйлеу кезінде, қарым-қатынас үстінде жасалмай, даяр қалпында жұмсалады.

Екінші, лексикалық бірлік ретінде сөз де фразеологизм тәрізді бір ұғымды білдіреді, яғни ұғымды білдіруі жағынан сөз бен фразеологизмнің арасында ұқсастық бар. Осы ұқсастық нәтижесінде фразеологизмдер лексикологиямен жақындасады.

Мысалы: *көзді ашып жұмғаниша* «тез, жылдам», *су жүрек* «қорқақ», *ат ізін салмады* «қатынаспады», *соқырға таяқ ұстатқандай* «өте анық, айқын», *қара қылды қақ жарған* «әділ» т.б. фразеологизмдер жеке сөздермен мағыналас болып, солардың ұғымында қолданылып тұр. Сөйтіп, жоғары айтылғандай фразеологизмдердің, бір жағынан, еркін сөз тіркестерімен, екінші жағынан, сөзбен шектесіп жатқан екі жақты құбылыс екенін, екі жақтылығын көреміз.

Фразеологизмдердің сөйлеммен арақатынасы. Фразеологизм мен сөйлемнің құрылымдық жағында формалды жақындық, ұқсастық бар. Фразеологизмдерде жай, құрмалас сөйлемдер сияқты құрылымдар кездеседі.

Мысалы: *сойылын соқты, жүрегі тас төбесіне шықты, тас-талқан болды* т.б.

Фразеологизмдер бұрынды-соңды еңбектерде, көбіне, осы лексика тұрғысынан зерттеліп келгенін жоғарыда атадық. Соның өзінде де екі тілді сөздіктерде иллюстрация ретінде сөз болды. Басқаша айтқанда, біз ұсынып отырған заңдылықтың өз ерекшелігі бар. Жоғарыда аталған үш критерийді түгел қамтитын тұтастық пен тұраралық кез келген сөз элементінен немесе сөйлемнен табыла бермейді. Ал, ондай белгілердің екеуі болып, бірі болмаса, немесе біреуі ғана болып екеуі болмаса, ешбір лексикалық-грамматикалық тұлға фразеологиялық бірлік дәрежесіне көтеріле алмайды. Ал, фразеологиялық бірлік категориясын алатын болсақ, ол аталмыш үш белгінің, яғни жоғарыдағы үш критерийдің үшеуіне бірдей ие, үш қасиеттің үшеуі бір-бірінен ажырамай, іштей өзектесіп жатады. Міне, осыған орай фразеологиялық бірлік те тілдің өңге категорияларынан оқшауланып, өзіндік бітім-бейнесімен тіл ішінде өмір сүреді, өз заңдылықтарын берік тұтынады.

Осы аталған басты үш белгіге, яки үш критерийге сүйене, немесе, тіпті, табан тірей отырып, бүкіл қазақ тілінің құрамындағы фразеологиялық бірлік құбылыстарын ең негізгі үлкен екі арнаға бөлеміз.

Оның біріншісі фразеологиялық түйдектер, екіншісі фразеологиялық тіркестер деп аталады. Бұл топтарды дәстүрлі термин атауларына сай түсіндіретін болсақ, фразеологиялық түйдекке идиом сипатындағы фразеологизмдерді жатқызамыз[2, 613]. Сонымен, фразеологиялық түйдекке (идиом) мына тәрізді фразеологизмдер жатады: *Жаны күйді, ит арқасы қиянда, талағының биті бар, жүрегінің түгі бар, жүрек жұтқан, т. б.;*

ағылшын тілінде:

as stiff as a poker; drive force put smb. to the wall; nothing can part them; they stick together; be (become) a butt for derision, etc. Бұл типтегі фразеологиялық бірлік компоненттері әуел бастағы негізгі лексикалық мағынасынан айрылып, бәрі жиылып бір ұғымды түйдегімен бір-ақ білдіреді.

Фразеологиялық тіркестер өз ішінен екіге бөлінеді:

а) түйін тіркес. Бұл әуел бастағы еркін тіркесті ауыс мағынада қолданудан туған фразеологизм. Басқаша айтқанда, фразеологиялық бірлік сыңарларының о бастағы мағынасы мүлде жойылмағанмен, көмескіленген. Бұған мынадай фразеологизмдер жатады: *ернінен ене сүті кеппеген; пышақ кескендей тыйылды; өкшесін (табанын) жалтыратты т. б.*;

ағылшын тілінде: *be childish; to throw a wet blanket on it (smth.); refuse to open one's lips, etc.*

ә) түйіс тіркес. Бұл да әуел бастағы еркін тіркесті ауыс мағынада қолданудан туған. Бірақ фразеологиялық бірлік сыңарларының бастапқы мағынасы бұнда көмескіленбей, әнтек солғындап айтылады. Мысалы: *құмырсқадай құжынаған, орман қолдай, қыпша бел т. б.*;

ағылшын тілінде: *be short of hands; pluck up one's courage (heart); packed to capacity, etc.*

Төменде фразеологиялық түйдек (идиом) және фразеологиялық тіркес (идиом емес фразалар) категориялары толығырақ түсіндіріледі.

Сайып келгенде айтарымыз, қазақ тіліндегі тиянақты тіркестер

(фразеологизмдер) — тіл ішінде өз заңдылықтарына сәйкес өмір сүретін айрықша категория. Олардың әр алуан ірілі-ұсақты ерекшеліктері мен айырым белгілерін саралай зерттейтін дербес пән -*фразеология*.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Кеңесбаев, І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі — Алматы: Ғылым, 1977. -712 б.

2. Аманжолов, С. Қазақ әдеби тілінің және диалектологиясының мәселелері. Вопросы диалектологии и истории казахского языка -Алматы, 1997.-77 б.

Есенова К.Е., доцент,
Актюбинский университет им. С.Баишева
Мусина С.Қ., магистрант,
Актюбинский университет им. С.Баишева

РАЗЛИЧИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ ОТ ПРОИЗВОЛЬНЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ

Резюме

Фразеологизмы сохраняют целостность значения, слова в целостном значении фразеологизмов независимы от индивидуальных значений.

Ключевые слова: фразеология, слово, лексика, семантика, лингвистика, язык.

*Esenova K.E.docent,
Aktobe University Named after S.Baishev
Musina S.K., master's degree student,
Aktobe University Named after S.Baishev*

THE DIFFERENCE OF PHRASEOLOGY FROM ARBITRARY PHRASES

Summary

Idioms preserve the integrity of the values, the words in the holistic meaning of phraseological units is independent of the individual values.

Keywords: *phraseology, word, vocabulary, semantics, linguistics, language.*

ОӘЖ 81'373

*Есенова Қ.Е., ф.ғ.к., доцент,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті
Тоғусова Ж.У., магистрант
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ТЫЙЫМ СӨЗДЕРДІҢ МАҢЫЗДЫ МӘНІ

Аннотация

Әрбір тыйым сөздің астарында өзіндік мән бар. Тыйым, негізінен өзара жаман әдет, жат пиғылдан, ерсі-қимыл, әдепсіз істерден сақтандыруда өте маңызды қызмет атқарады.

Кілт сөздер: сөз, тарих, адамгершілік, үлгі, мәдениет.

Халқымыздың ғасырлар бойы бірге жасап, бізге жеткен асыл мұраларының, халқымыздың тәрбиелік құралдарының күнделікті қолданылатын үлгі, өнеге түрлерінің бірі-тыйым, яғни тыйым сөздер [1, 3].

Халықта: «Тыйымсыз елдің жастары дуана»-дейді. Тыйым, негізінен бала-ларға арналып, өзара жаман әдет, жат пиғылдан, ерсі-қимыл, әдепсіз істерден сақтандыруда өте маңызды қызмет атқарады. Мысалы, «Малды теппе», «Бөркінді теріс киме», «Босағаны керме», «Құстың ұясын бұзба», «Аққуды атпа», «Бұлақтың көзін бітеме», «Құмырсқаның илеуін бұзба», «Сабаққа кешікпе», «Үлкендердің сөзін бөлме» т.б. сөздер арқылы ата - бабаларымыз жас баланың санасына қоршаған орта, табиғатқа деген ізгі сезімдерді ұялатуды көздеген. Халықта «Тәрбие басы-тіл, өнер алды-тіл»-деп бекер айтпаса керек. Сөйтіп, сөз арқылы біз экологиялық тәрбие берумен бірге адамгершілік, жауапкершілік, отанға деген сүйіспеншілік сияқты ізгі қасиеттерге баулимыз. Атап айтатын болсақ, тыйым сөздерді-адамгершілік, әдептілік, гигиеналық, имандылық, экологиялық және тағы басқа түрлерге бөлуге болады. Әрбір тыйым сөздің астарында өзіндік мән бар. Адамзат тарихында адамгершілікке байланысты пайда болған категорияларға мыналар жатады: жомарттық, батырлық, ерлік, әділдік, шыншылдық, қарапайымдылық, кішіпейілділік, адалдық, ұяттылық, ар мен намыс. Әрбір қоғам өзінің даму процесінде адамгершілік категорияларына, оның мазмұнына көптеген өзгерістер енгізіп отырған.

Адамгершілік-адамдардың практикалық өмірінен тамыр алып, пайда болған әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерді тудырып, солармен сәйкес дамиды. Ал мораль болса, шындыққа қарама-қарсы, теріс қарым-қатынаста пайда болады және адамның өзіне субъективті түрде міндет қоя білумен туындайды [2, 47]. Адамгершілік қасиеттері отбасында, қоршаған ортада, адамдардың іс-әрекетінің барысында бір-бірімен араласуы нәтижесінде, қоғамдық тәжірибе алуын өмірмен байланыстыру арқылы қалыптасады. Халықта: «Ұяда не көрсең, ұшқанда соны ілерсің» деген мақал бар. Тәлім-тәрбие болмаған жерде адамгершілік мәдениеті мен қасиеті де қалыптаспайды. Адамгершілікті, оның жоғарыда айтылған категорияларын қалыптастыру үшін жүргізілетін қатынастар аз емес, өте көп. Олар: дос-жарандармен, ата-анамен, оқушы мен ұстаздың арасында қарым-қатынас орна-ту, өзара сыйласу, қонақжайлылық, жолдастық, достық, туыстық қарым- қатынастар. Адамның адамгершілігі-оның жоғары қасиеті, былайша айтсақ, кісілігі. Оның негізгі белгілерінің бірі-адамдық ар-намысты ардақтау, әр уа-қытта жақсылық жасауға ұмтылу, соған дайын болу, «Өзің үшін еңбек қылсаң,- дейді Абай,-өзі үшін оттаған хайуанның бірі боласың. Досыңа достық-қарыз іс, дұшпаныңа әділ бол». Ақылды, мейірімді адам кез-келген уақытта өзгенің жақсылығын бағалағыш болып келеді. Арлы адам-

ардақты. Біздің ортамызда осы сапаларды бойына сіңіріп қана қоймай, өзін қоршаған ортаға таратушы, осындай өз сапаларымен жас ұрпақты тәрбиелеуші ұстаздар аз емес. Адамгершілігі мол адам-басқаларға қашан да үлгі-өнеге. Қазақ арасында қалыптасқан әртүрлі ырымдар мен тыйымдардың біразын көрнекті ғалым, фольклоршы әрі этнограф Әбубәкір Диваев кезінде халық аузынан жинап, қағазға түсірумен қатар оларға түсініктеме де жазып қалдырған. Ғалым Ә.Диваев қазақ ырымдарын әртүрлі жағдайлардағы ырымдар және жол жүргендегі ырымдар деп екі топқа бөліп қарайды [3, 160].

Олар төмендегідей:

Әртүрлі жағдайдағы ырымдар

Үй ішінде қазан асса, есікке қисайтып аспайды. Есікке қисайтып асса, несібе төгіліп кетеді.

Мал табынының алдынан немесе қой табынының арасын бойлап өтуге болмайды, өйткені олар жайылып жүрген жерде Қызыр пайғамбар болады.

Қолды артқа қусырып жүрген жақсы емес: бұл қолы артқа байланған тұтқынды еске салады.

Сондай-ақ бүйірін таянған жақсы емес, өйткені өз күйеуінен айырылып, жоқтаған әйелдер ғана солай істейді.

Атты сыйлағанда, не сатқанда, нөқта-жүген берілмейді.

Ауылға шауып келген жағымсыз іс.

Аңдағы бірінші олжа ешкімге сыйланбайды, бірінші олжа қоян, ал кейінгісі қасқыр немесе түлкі болса да солай жасалады.

Бие сауатын тері ыдысты төңкермейді және түбірге таяқпен немесе қолмен ұруға тыйым салынады.

Қой қоздап жатқанда малды сыйламайды және сатпайды.

Атты басынан ұрмайды.

Жанып тұрған шырақты үрлемейді, өйткені бұлай сөндіру әдісінде адам ұмытшақ болады.

Екіқабат әйел түйе етін жемеуі керек, әйтпесе ол баланы жатырында он екі ай ұстайды.

Жаңа ғана туған әйел киіз үйге кірген итті қумайды, өйткені бұл әдетті орындаса, оның тістері түсіп қалады.

Екіқабат әйелдің керілген арқаннан өтуіне болмайды, өйткені туған кезде

баланың кіндігі мойнына оратылып, оны тұншықтырады.

Әкесі тірі қазақтың бас жеуіне болмайды, әйтпесе әкесі өліп қалады.

Жол жүргендегі ырымдар

Жолда иір-иір із болса, әлгі ізден аттап өтпейді. Неге десеңіз, жылан бір-бі-

рімен айтысып, апатқа шығады деген сөздер бар.

Әйелге жолаушының алдын кесіп өтуге болмайды.

Жолда кездескен адамнан «Қайда барасың?»-деп сұрамайды, «Жол оң болсын!»-деп айту керек.

Жүкпен жолға шыққанда, үйден тұз алып шықпайды.

Еркекке жүрелеп отыруға болмайды, өйткені ол қырық адамның жолын бөгейді. Егер әйел жүрелеп отырса, онда ол қырық адамның жолын оңғарады-қырық адамға бақыт пен игілік әкеледі.

Адамгершілік адам болмысы үшін басты көрсеткіш екені белгілі. Мұндай адами сезімдерді қалыптастыратын сөздердің қатары көп. Оларда адамды сыйлау, қайырымды болу, өтірік айтпау, еңбекті бағалау, т.б. тәрбиелік ұғымдар қамтылған. Мысалы: адамға қарап күлме, біреуді алдама, кісі ақысын жеме, үлкеннің бетінен алма, жақсыдан үйрен, жаманнан жирен, кемтарға күлме, ұрлық қылма, зорлық жасама, арыңды сатпа, аманатқа қиянат жасама, әйелге күш көрсетпе, мақтанба, тәкаппар болма, өтірікке куәлік жасама, жалқау болма. Әдептілік-адамдармен қарым-қатынаста көрінетін сыпайыгершілік, ізеттілік таныту арқылы өз ортасында сүйкімді, жұғымды көрсететін ерекше қасиет. Ол адамгершілікпен, имандылықпен қанаттас жүретін ұғым. Біздің мұны ерекше бөліп көрсетуіміз бүгінгі қоғам үшін орны мен маңызы ерекше болғандығынан. Адамдық тәрбиенің алтын

арқауы да, халық педагогикасының қайнар бастауы да-әдептілік. Ұл-қызына көрсетер инабатты үлгісі жоқ, әдебі жоқ халық болмайды. Әдептілікке бас имеген, әдептіліктен нәр алмаған салт-дәстүрді, әдет-ғұрыпты ешбір халық жасамапты. Мұндай сөздерге: үлкеннің алдын кесіп өтпе, үлкенге әрқашан орын бер, үлкеннен бұрын сөйлеме, үлкеннен бұрын тамаққа қол созба, топта даурығып сөйлеме, адамды қорлама, орынсыз күлме, қолыңды білеп сөйлеме, кісінің көзінше қасынба, мұрныңды шұқыма, кісінің үстінен аттама, тосып сөйле, кісіге қарап түкірме, жаман әдетті үйренбе, кісі мініне күлме, босағаны керме т.б. жатады.

Эстетикалық тәрбиеге қатысты адамның сыртқы көрінісінің жарасымдылығы мен жүріп-тұру әдебіне байланысты бір алуан сөздер бар. Олар: шашыңды жайма, тақымыңды көрсетпе, езуіңді керме, талтайып отырма, шаш-тырнағыңды өсірме, бөркінді теріс киме, кіндігіңді ашпа, бетіңді баспа, тізеңді құшақтама, таңдайыңды қақпа, басыңды шайқама.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Сіләмбекова Т. Адамгершілікке тәрбиелеу-басты мақсат. Қазақстан мектебі. 2003, №5, 3-б.
2. Жарықбаев Қ., Табылдиев Ә. Әдеп және жантану. Алматы, 1994, 47-б.
3. Диваев Ә. Тарту. «Ана тілі». Алматы, 1992, 160-б.

*Есенова К.Е. ,доцент,
Актюбинский университет им. С.Баишева
Тогусова Ж.У., магистрант,
Актюбинский университет им. С.Баишева*

ВАЖНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ЗАПРЕТНЫХ СЛОВ

Резюме

Запрет на самом деле играет очень важную роль в предостережении таких дел как плохая привычка, злой умысел, непристойный жест, и невоспитанность.

Ключевые слова: слово, история, человечность, пример, культура.

*Esenova K.E.docent,
Aktobe University Named after S.Baishev
Togusova Jh . master' s degree student,
Aktobe University Named after S.Baishev*

THE IMPORTANCE OF FORBIDDEN WORDS

Summary

Prohibition actually plays a very important role in the caution of such cases as a bad habit, malicious intent, obscene gesture and bad manners.

Keywords: word, history, humanity, an example, culture.

ОӘЖ 81'373

*Есенова Қ.Е., ф.ғ.к., доцент,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті
Утенова А.Р., магистрант,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

МАҚАЛ- МӘТЕЛДЕРДІҢ ҚАЗАҚ, АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ ЭТНОЛИНГВИСТИКАЛЫҚ ТАНЫМЫ

Аннотация

Қазақ, ағылшын тілдеріндегі этнолингвистикалық танымы ұлттық дүниетанымын жан-жақты көрсетеді.

Кілт сөздер: *этнолингвистика, тіл, ұлт, сөз, ғылым, халық, ғасыр, мақал-мәтел.*

Кез келген тілдік құбылыстың, соның ішінде тұрақты тіркестердің табиғатын оның тілдік заңдылықтарына ғана сүйеніп емес, сонымен бірге халықтың дүниетанымына, салт-дәстүріне, ұлттық болмысына байланысты да қарастырған жөн. Осыған орай, халықтың ғасырлар бойы сақтаған салт-дәстүрін, рухани өмірін, ұлттық болмысқа тікелей қатысты байырғы сөз қазынасын қайта түрлендіруде ерекше орын алатын тіл білімі саласының бірі этнолингвистика болып табылады.

Этнолингвистиканың негізгі міндеті - тіл байлығы негізінде халықтың рухани өмірі, салт-дәстүрі мен ұлттық дүниетанымын жан-жақты көрсету. Әрбір халық тілінің ерекшелігі, тіл байлығы, көбінесе, сол халықтың дамуы барысында қалыптасып, ғасырлар бойы қордаланған

тұрақты тіркес қорына байланысты анықталады. Тұрақты тіркестердің ерекше бір тобы - мақал-мәтелдерде де халық өмірінің сипаты, ұлттық психологиясы көрініс тапқан. Яғни этнолингвистика - этнос пен оның тілінің сабақтастығын зерттеуден туындаған ғылым саласы. «Бұл, - дейді академик Ә. Қайдар, - этнос пен оның тілінің арасындағы табиғи тұтастықты саналы түрде сарапқа салып мойындау, «этнос жоқ жерде тіл болмайды, тілсіз этнос болмайды» деген қағиданы нақтылы зерттеуге өзек ету деген сөз» [1, 10]. Атадан балаға мирас болып келе жатқан ағылшын және қазақ мақал-мәтелдерін этнолингвистика тұрғысынан танымдық қырын зерттеу негізінде олардың ұлттық болмысы мен мазмұнын, сонымен қатар мақал-мәтелдердің қоғамда қалыптасқан ауыспалы мағынасын ғана емес, сол мағынаның қалыптасуына негіз болған о бастағы әр алуан уәждерді анықтау болып табылады.

Ферраро Гэри өзінің «*Cultural Anthropology: An Applied Perspective*» атты кітабында этнолингвистика туралы мынадай түсініктеме берген:

«Ethnolinguistics (sometimes called cultural linguistics) is a field of linguistics which studies the relationship between language and culture, and the way different ethnic groups perceive the world. It is the combination between ethnology and linguistics» [2].

Қазақ тіліне аудармасы: Этнолингвистика (мәдени лингвистика) - Тіл мен мәдениет арақатынасын, және әртүрлі этникалық топтардың әлемді қалай қабылдайтындығын зерттейтін лингвистика саласының бірі. Бұл этнология мен лингвистика арасындағы үйлесімділік болып табылады.

Жалпы тіл білімінде этнолингвистика саласы теориялық тұрғыдан көптен белгілі. Десек те, қазақ тіл білімінде 1970 жылдардан бері академик Ә. Қайдардың бастауымен, тілші-ғалым Е. Жанпейісовтің еңбектерімен этнолингвистика саласының мақсат-мүдделері айқындалып, зерттеле бастады. Сонымен бірге этнолингвистика тарихын арнайы сөз ететін М.М. Копыленко монографиясының да орны айрықша. Әлеуметтік лингвистика, психолінгвистика, статолінгвистика, паралингвистика сияқты этнолингвистика да – «этностаным мен тілтаным» ғылымдарының ортақ мәселесі шеңберінде, түйісу нәтижесінде пайда болған жаңа сала. Оның теориялық негізі еуропада неміс ғалымы Вильгельм фон Гумбольдт еңбектерінен бастау алып, Америкада - Ф. Боас, Э. Сепир, Д. Уорф; Ресейде – Д.К. Зеленин, Н.И. Толстой, Е.Ф. Карский, А.А. Шахматов, А.А. Потебня, А.Н. Афанасьева, А.И. Соболева т.б. ғалымдардың еңбектерінде, ал қазақ тіл білімінде этнолингвистиканың ғылыми-теориялық алғышарттары Ә.Т. Қайдар, М.М. Копыленко, Е. Жанпейісов, Р.С. Сыздық, Н.У. Уәлиев, Ж.А. Манкеева, С. Сәтенова, Г.Н. Смағұлова, т.б. осы сияқты ғалымдардың еңбектерінен өз жалғасын тапты.

Этнолингвистиканың негізін салушылардың бірі Н.И. Толстой этнолингвистика мен оның тіл мен этносты зерттеудегі рөлі туралы айта

келіп: «Этнолингвистикалық сипаттағы еңбектердің негізі, тіл – мәдениеттің құрамдас бөлігі ретінде әрі мәдениеттің жалпы құбылыстары арқылы сипатталуы мүмкін екендігі және сипатталуы болып отыр» [3, 19], - деген пікір айтады.

Академик Ә.Т. Қайдар - «этнос пен оның тілі арасындағы табиғи тұтастықты саналы түрде сарапқа салып мойындау, этнос жоқ жерде тіл болмайды, тілсіз этнос болмайды деген қағиданы нақтылы зерттеуге өзек ету деген сөз». Сонымен қатар Ә.Т. Қайдар «этнос», «тіл» деген ауқымды, кең ұғымдарды нақтылап, «этнос болмысы, тіл әлемі» деген термин ұғымдарды қолдануды ұсынады. Этнолингвистика - XIX-XX ғасыр аралығында Америка үндістерінің тіл ерекшеліктерін зерттеуден келіп шыққан ғылым саласы.

Тіл білімі сөздігінде: «Этнолингвистика (гректің «ethnos» - халық, тайпа және лингвистика) – тілді мәдениетпен, тілдік, этномәдени және этнопсихологиялық факторлармен байланыстыра қарастыратын тіл білімінің бағыты» [1], - деп көрсетіледі. Кең мағынада, этнолингвистика – мәдениетті, халық психологиясын, мифологияны тіл арқылы зерттейтін кешенді пән.

Этнолингвистика қазіргі тілдік материалдарды тарихи тұрғыдан қарастырса, лингвомәдениеттану тілдік деректерді өткен күн тұрғысынан да, қазіргі уақыт межесінен де рухани мәдениет негізінде зерттейді. Бұл жөнінде ғалымдардың әр түрлі көзқарастары бар. В.Н. Телия лингвомәдениеттануға: «Тіл мен мәдениет байланысын синхронды тұрғыдан қарастырып, ол халық менталитетінен хабардар ететін тілдік бірліктердің қарым-қатынаспен байланысын зерттейді» [4, 21], - деп анықтама берсе, В.А. Маслова: «Этнолингвистика – белгілі бір материалдық және тарихи мәдени кешендермен байланысты тілдік бірліктерді зерттейді», - дейді. Сонымен қатар лингвомәдениеттану ғылымының да өз алдына мақсат-міндеттері бар екендігін, ол «тарихи» да, қазіргі заманның да тілдік айғақтарын рухани мәдениет арқылы қарастыратынын да атап өтеді [5, 11].

Этнолингвистикалық уәжі халықтың қоғамдық мәні бар - тақырыптарының бірі - оқу-білім, тазалық-тәрбие, мінез-құлық, әдет-ғұрып, тұрмыс-тіршілі, салт-дәстүрі жайлары. Бұлар жөнінде халықтың ойы, көзқарасы шығарар қорытындысы, айтар ақыл-өсиеті қандай екендігі байқалады. Жақсы нәрсені үлгі ету, жаманнан жиркеніш тауып бездіру - аталған тақырыптағы мақалдардың басты мәселесі.

Адамның мінез-құлқы, халықтың әдет-ғұрпы да мақалдардан елеулі орын алады. Халыққа жақсы, жағымды көрінетін, үлгі алуға жарайтын мінез-құлықты, сондай әдет-ғұрыпты мақалға қосады. Халық алдында адал, турашыл, ынталы, әділ болу, халық жүктеген міндетті абыроймен орындау, өтірік-өсек айтпау, жалқау болмай еңбек-кәсіп ету, ашу шақырмай ақылмен істеу, т.б. сияқты жақсы мінезді қадірлеп үлгі етеді.

Ағылшын тілінде халық арасында жиі қолданылатын "Manners make the man" - Адамды адам ететін оның әдептілігі мақал-мәтелінің кең көлемдегі мағынасы бар, орта ғасырда орын алған қағида, дәстүрлерге, заман талабына байланысты қолданыста болған. Мақал-мәтел өз қолданысын XIV ғасырда орын алған. Орта ғасырларда Англияда түрлі сән салтанаттар, яғни мәдениеттіліктің негізгі шарттарын ұстау үшін өткізілетін болған. Әртүрлі құрметке байланысты үлкен салтанатты отырыстар да, әртүрлі рәсімдер өткізу ұйымдастырылған. Осының барлығы адамның көпшілік арасында өзін-өзі ұстай алуы ережелеріне баса назар аударылып, мүлтіксіз орындалуы талап етілді. Сол уақыттары Англияда мәдениеттілік, әдептілік ережелері қалыптасып, осы ережелерді орындалуына үлкен көңіл бөлген. Қай жерде болмасын мәдениетті, сыпайы болуға талаптар қойылған. Қақпа алдынан қонақты күліп қарсы алу, әдептілік, сыпайлықпен шығарып салу, жас өспірімді бала кезінен этикаға, сыпайлыққа, әдептілік пен мәдениеттілікке үйретуге көңіл бөлген. Әдептілік, ізеттілік ережелерін қамтитын арнайы жинақтар шығарыла бастады. Заман өзгере келе осы ұстанымдардың бірқатары жалпыхалықтық мақал-мәтел болып, кеңінен қолданыс тапты. In chamber among ladies bright, hold thy tongue and spend thy sight - Әдемі ханшайымдармен отырғанда, тіліңе ие бол және бақыла; Good manners makes a man - Адамды адам ететін - әдептілігі. You sit by a worthier man than thyself art one, Suffer him first to touch the meat - Ереп өзіңнен салауаттырақ адаммен дастархандас болсан, одан үлгі ал, яғни соған қарап ас іш; Every man has a fool in his sleeve - Адам болу әсте-әсте, ақымақ болу бір пәсте.

Оксфорд Нью колледжінің негізін салушы Уиллиам Уикхэм 1380 ж. Manners makes the man - адамды адам ететін - әдептілігі, мақалын колледждің ұраны етіп таңдады, тіпті бұл мақалды тасқа ойып жаздырған. Екі жылдан кейін Винчестер колледжі де осы ұранды ұстанды.

Ағылшынның "Appearance are deceptive" - бейне алдамшы мақал-мәтелін алайық. Бұл мақал-мәтелдің мағынасы адамның сыртқы бейнесі арқылы қадір-қасиетін анықтауға мүмкін емес екендігін жеткізеді. Осы мақал-мәтел ағылшындықтардың "The wolf in sheep's clothing" қой терісін жамылған қасқыр атты біздің санауымызша 570 жыл бұрын жазылған Aesop шығармасында кездеседі. Бұл аңыз әңгіме барысында қой терісін жамылып алып, қой арасында жүру арқылы қалаған қойын жеген қасқырды бейнелейді және де шығарма соңы "Appearance are deceptive" - сыртқы бейне алдамшы деп қорытындылайды. XVIII ғасырдан бастап ағылшын тілінде бұл мақал-мәтел ретінде көркем әдеби шығармаларында кеңінен қолданылды. Осы тұрғыдағы қаза тілінен қарастырсақ "Адам аласы ішінде, жылқы аласы сыртында" мақал-мәтелі сәйкес келеді. Осы мақал-мәтелде, ішінен жамандық пен арам ойын жасыратын сұрқия адамдарға бағытталған.

Мақал-мәтелде жылқы атауын мысалға алынуы жылқының қазақ үшін ғасырлар бойғы күн көрісі, көлігі болуында, қазақ халқы өзі өсіріп баптаған жылқыны өз өлеңіне, әндеріне қосып жырлаған. Осы қой, жылқы атаулына тоқталғандықтан қазақтың ырымына сәйкес мақал-мәтелге тоқтала кетелік.

"Еркек олжадан, қатын қалжадан дәмелі" дегендей, қалжа малының етінен ауылдағы төрдегі бас пен жамбастан ауыз тимесе өкпелемейді, ал омыртқаны мүжуден қалыс қалса, ат кекілін кесуге дейін барады. Мұның себебі: әйел затының бәрі де бала табуға құштар. Сондықтан қалжаның омыртқасынан ауыз тиюді - өздері де жас босанған ана құсап тезірек босанармын деп ырымдайды. Болмаса, омыртқаға қарай ма. Қалжаға сойылған мал етінің омыртқадан басқасының бәрін босанған әйел өзі жеу керек. Әйтпесе белі тез бекімейді деген екен. "Елу жылда ел жаңа, жүз жылда қазан жаңа" дегендей қазіргі таңда ертедегі қыздардың тағдыры көненін елшісінде қалған секілді. Қазіргі таңда бұл мақалды бірі білсе, бірі біле бермейді [6].

Осы мақал-мәтел әйелеге қатысы болғандықтан келесі тақырып әйел затына арналған мақал-мәтелдің этнолингвистикалық уәжі. Мақал-мәтелдер әйелдің отбасындағы және қоғамдағы әлеуметтік мәдени рөлін анық байқауға болады. Мақал-мәтелдерде әйел затын қалай бағалап, қандай қасиеттерін жоғары қойғанын көреміз. Қазақ тіліндегі әйел затына арналаған мақал-мәтелдер келесідей: Жақсы әйел жарының жақсысын асырады, жаманын жасырады; Жаман әйел жақсы еркектің төрдегі басын көрге сүйреді, Жақсы әйел жаман еркектің көрдегі басын төрге сүйрейді. Осы келтірілген мақал-мәтелінде әйелді жақсы, жаман деп бөліп баға береді. Жақсы әйел, білімсіз, нашар, жамандыққа әуесқой жарын өзгертіп, жақсы жолға салу арқылы дәрежесін жоғары ететіндігі туралы айтылады. Ал, егер жаман әйел болатын болса, онда жақсы ерінің асыл қасиеттерінен жұрдай ете отыра, төрдегі басын көрге сүйрейді деп айтылған. Жаман әйел еркектің төрдегі басын көрге сүйрейді, жақсы әйел жаман еркектің көрдегі басын төрге сүйрейді - деп айтылуының өзінде үлкен мағына бар. Өйткені, "төр" - қазақ елінде әрбір жанұяда және адам санасында өте құрметті де, жоғары орын. "Көр" сөзінің мағынасына келер болсақ - ол дүние салған адамды жерлейтін орын. Сондықтан, әйелдің қоғамдағы рөлі жоғары болғандығы, еркек үйдің басшысы, асыраушысы, қамқоршысы бейнесімен бағаланады. Әйел ол өмірлік жолдасы, еркекке күш жігер берер қамқор жан, бала тәрбиешісі, отбасы ұйытқысы.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қайдар, Ә. Ғылымдағы ғұмыр [Текст]: Мақалалар, баяндамалар жинағы. I - том / Ә. Қайдар. - Алматы: Сардар, 2014. - 520 б. - ISBN 978-601-7174-43-9.

2. Ferraro, G. Cultural Anthropology: An applied Perspective / G. Ferraro. - Canada: Wadsworth, 2011. - 480 p.
3. Толстой, Н.И. Язык и народная культура: очерки по слав. мифологии и этнолингвистике / Н.И. Толстой. - М.: Индрик, 1995.-509 с.
4. Телия, В.Н. О специфике отображения мира психики и знания в языке / В.Н. Телия // Сущность, развитие и функции языка [Текст]: сборник научных трудов /АН СССР; Ин-т языкознания; Отв. ред. Г.В. Степанов. - М.: Наука, 1987. - С.65-75.
5. Маслова, В.А. Лингвокультурология [Текст]: Учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений / В.А. Маслова. - М.: Академия, 2001.-208 с.
6. Тұрсынбай, Г. Ақбосаға Алматы облыстық Қазақстан халық ассамблеясы / Г. Тұрсынбай, С. Сурабалдинова.- Алматы: Принтланд, 2008.-54 б.

*Есенова К.Е. ,доцент,
Актюбинский университет им. С.Баишева
Утенова А.Р., магистрант,
Актюбинский университет им. С.Баишева*

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ КАЗАХСКИХ И АНГЛИЙСКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОВ

Резюме

Этнолингвистическое познание пословиц и поговорок в казахском и английском языках.

Ключевые слова: *этнолингвистика, язык, нация, слово, наука, народ, век, пословицы и поговорки.*

*Esenova K.E.docent,
Aktobe University Named after S.Baishev
Utenova A.R., master' s degree student,
Aktobe University Named after S.Baishev*

ETHNO-LINGUISTIC VALUE OF THE KAZAKH AND ENGLISH PROVERBS

Summary

Ethno-linguistic knowledge of proverbs in Kazakh and English languages.

Keywords: *ethnolinguistics, language, nation, word, science, people, century, proverbs and sayings.*

УДК 37.01

*Қозбағарова А.К.
Қеңқияқ орта мектебі география пәнінің мұғалімі,
Темір ауданы, Ақтөбе облысы.*

ГЕОГРАФИЯ ПӘНІНІҢ КӨПТІЛДІ ЖӘНЕ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ САУАТТЫ ТҮЛҒА ТӘРБИЕЛЕУДЕГІ ПОТЕНЦИАЛЫ

Түйіндеме

Мақала авторы география пәні мұғалімі көздеген педагогикалық және сауатты тапсырма кеңейтудегі интеллектуалды дамыған функционалдық сауатты тұлға тәрбиелеу мүмкіншілігін қарастыруда. Осы тапсырма жастардың жиі діни секторларға қарсылық танытулары сияқты осы кезгі мәселелермен ұштастыруда. Бұл мәселе тәртіптік ықпал оқыту салдарында шешілуі мүмкін.

Түйінді сөздер: *интеллектуалдық даму, функционалдық сауат, география, Генна, нұтқа табынушылық, тәрбие.*

Білім – заттар мен құбылыстар туралы мәліметтерден құралған өмірлік тәжірибелердің рухани (абстракт) жиынтығы. Білім беру мазмұнының жаңаша бағыттарының басты қырлары – оқытудың нәтижесін алдын-ала болжау, оқушылар мен студенттердің танымдық қызығушылықтары мен танымдық ізденімпаздығы негізінде білім іскерліктерін жетілдіру, шығармашылық әлеуетін үнемі дамыту және рухани құндылықтарын молайтуға деген ұмтылыстарын үнемі қолдап отыру.

Кезінде халқымыздың «Жеті жұрттың тілін біл, жеті түрлі білім біл» деген аталы сөзі дәл бүгінгі дамыған дәуірімізге сәйкес айтылғандай. Дүние жүзінде күллі көп ұлтты елдердің баршасында ұлтаралық қатынасыз өмір жоқ. Қоғам бір не бірнеше ру, тайпа, халық, ұлыс, ұлттан тұрады. Бұларды жинақтап «этнос» деп атасақ, мысалы, әрбір ұлт жеке ұлт атануы үшін оның өзіндік салт-дәстүрлік, тұрмыстық, тағы басқа да сан алуан ерекшелігі болуы шарт. Қоғамның әрбір кезеңде тілдік қайшылықтарға кездесіп отыруы және оны міндетті түрде шешуі – заңдылық. Көпұлтты қоғам – полимәдениетті қоғам. Көпұлтты қоғамда тілдердің дамуына қолайлы жағдай туғызылған болса, ол өріс алмай қоймайтын әлеуметтік құбылыс, адамдарға полимәдениеттік тәрбие берудің қуатты құрады, себебі көпұлттылық жағдайында кәрі-жастың күнделікті керегі, өмірлік қажеті.

Үш тілді білім беру – бүгінгі заман талабы, бәсекеге қабілетті елдер қатарына апарар басты баспалдақтардың бірі. Жеті жұрттың тілін білуді әуелден мақсат еткен елдің ұландары шартарапты шарлап, «өнер-білімі

бар жұрттардан» өркениеттің өресі биік, танымы терең ұрпақ тәрбиелеуде тиімді пайдаланғаны мәлім. Осындай тарихы бар біздің халқымыз үшін Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Жаңа әлемдегі Жаңа Қазақстан» атты (2007 ж.) Жолдауында ұсынылған «үштұғырлы тіл» мәдени жобасы соншалықты тосын жайт болмады. Халықтың рухани дамуын ілгерілетуді ішкі саясаттың дербес бір бағыты ретінде белгілеп берген ұлт Көшбасшысы еліміздің азаматтарына қазақ тілін мемлекеттік тіл, орыс тілін ұлтаралық қатынас тілі ретінде және әлемдік экономикаға жол ашатын ағылшын тілін меңгеруді міндеттеді. Бұл үштұғырлы тіл идеясы тіл саясатының жаңа бір сатысы ғана емес, уақыт талабынан туындаған қажеттілік еді [1]. Соған байланысты қазіргі таңда еліміздегі білім берудің жаңа жүйесі жасақталып, әлемдік білім беру кеңістігіне енуге бағыт алуда.

Әрбір этностың өз мәдениеті, тарихы, салт-дәстүрі, өз тұрмыс-тіршілігі бар. Адам баласы сәби кезінен бастап, ана тілін үйренумен бірге өз халқының мәдениетін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын да оқып үйреніп, бойына сіңірумен болады. Ал халық, ұлт мәдениетінің айқын белгі-нышандары мен нәзік қыр-сыры оның тілінде бейнеленеді. Сондықтан әрбір тіл өзіне тән белгілері, қасиеттері бар ғажайып құбылыс десек, соған сәйкес олардың әрқайсысында әлем мен адам бейнесі әр түрлі көрінеді. Соған байланысты әр тілде халықтың мәдениетінен, тарихынан, тұрмыс-салтынан хабар беретін көптеген сөздер кездеседі. Мәдениетке қатысты ескілікті атауларды зерттеу барысында біз ұлттардың бірнеше ғасырлар бұрынғы тұрмыс-тіршілігінен, мәдениетінен мәлімет ала аламыз. Лингвист К.Ш.Хұсайын үш тілдің салыстырған мысалдарға сүйеніп, сол халықтардың ментальдік және мәдениеттік көзқарастағы өзгешеліктерін анықтап отыр. Мысалдардың арасында қоршаған ортаға тән географиялық ерекшеліктерімен тілге кірген салыстырмаларын байқап отырмыз: «В любом языке наличествуют компаративные языковые единицы, выражающие оценку говорящего, ориентированную на принятые в социуме, в определенном культурно-языковом коллективе положительные или негативные стереотипы, шаблоны. Иначе говоря, в значении заключен оценочный компонент. ... Среди компаративных фразеологизмов сопоставляемых языков можно выделить лексико-семантическую группу обозначения народно-метеорологического обозначения, мотивированные географическими, природными и др. признаками: англ. *Tall as a steeple* (букв. высокий как колокольня) ‘очень высокий’; *plenty as blackberries* (букв. много как смородины) ‘много’; каз.: *көлдей, дариядай, қазақтың даласындай кең* (букв. широкий как озеро, большая река, казахская степь); *таудай биік* (букв. высокий как гора); *арадан көш өткендей* (букв. такой широкий, что может пройти кочевка). Не только размеры географических объектов послужили основой образного восприятия в компаративных

фразеологизмах, но и их символическая значимость в мировоззрении казахов: степь является символом свободы; горы – символом величия и защиты» [2].

Тіл жағырапиялық ұғым емес, бірақ ол белгілі бір жағырапиялық кеңістік шеңберімен шектелген этникалық қауымдастықпен бірге жасап, бірге дамыған әлеуметтік-этникалық құбылыс. Басқаша айтқанда, халықтың орналасу жағырапиясы – оның ана тілі таралу өрісі. ...Тіл құбылыстарының (мысалы, жергілікті ерекшеліктерінің) территориялық таралу шегі мен шеті болады, ал оны анықтау-лингвистикалық жағырапия ғылымының еншісіндегі мәселе. Лингвистикалық жағырапияның зерттеу әдістерін пайдалану арқылы тілдердің, олардың жергілікті ерекшеліктерінің таралу шегін анықтауға болады. Ал бұл сияқты зерттеу қорытындылары тарихшылар үшін аса пайдалы көмекші құрал болып табылады [3, 103-105 бб.]

Адамзат баласы дүниеге есігін ашқаннан бері қоршаған ортаға әсер ету үшін қоғам мен табиғаттың даму заңдылықтарын зер сала зерттеп, тынымсыз тану үстінде [3, 7-б.]. Функционалдық сауатты тұлға тәрбиелеу мәселесі бірнеше міндеттер кешенін құрап, білімдік құзыреттілікті, еске сақтау қабілетін, ойлау дағдыларын жаттықтырып дамытады, сонымен бірге орын алған жағдайға бейімделу қабілетін жетілдіріп, еңбек нарқы мен басқа да жағдаяттарда өз мүмкіндіктерін жүзеге асыра білуге дағдыландырады. Бұлармен қатар функционалдық сауатты тұлға тәрбиелеуді құрайтын көптеген міндеттердің бірі оқушылардың зияткерлілігін дамыту болып табылады. «Зияткерлік даму» дегеніміз не? Бұл түсінік қазіргі ғылымда әлі де болса зерттелу үстінде. Зияткерлік даму сөзінің баламасы – ақыл-ой дамуы. Зияткерлікті қабілеттің бір түрі ретінде сөз қылғанда, ең алдымен оның адам баласы үшін бейімделу маңызын арқау етеді. В.Штерннің пайымдауынша, адамда өмірдің жаңа шарттарына жалпы бейімделу қабілеті болады. Л.Полани бойынша, зияткерлік білім алудың бір тәсілі болып саналады. Алайда көптеген басқа авторлардың көзқарастары бойынша білім алу алған білімді пайдалану процесінің басқа қыры ретінде қызмет етеді [4]. Зияткерлікке байланысты ұзақ уақыт бойы екі түрлі пікір өмір сүріп келді. Біріншісі бойынша, зияткерлік – тек тұқымқуалаушылыққа ғана қатысты нәрсе, яғни адам не ақылды болып туады немесе керісінше. Ал екінші пікір бойынша зияткерлік сыртқы әсерлерді қабылдау және әрекет ету жылдамдығына байланысты. Қазіргі уақытта көптеген психологтар оны индивидтің қоршаған ортаға бейімделу қабілеті ретінде қарастырады.

Тұлғаның қоршаған ортаға бейімделу қабілеті өте күрделі жаһандандыру процестері жүріп жатқан қазіргі уақытта ерекше қажет. Себебі адамзатты алдыңғы қатарлы өркениетке жеткізуге ұмтылумен қатар қазіргі кезде әлемдегі немесе жер шарының кейбір аймақтарындағы қоғамдық-саяси және экономикалық жағдайлардың өзгеруіне байланысты

қоғамдық қауіпті және кері кетіруші тенденциялар да байқалып отыр. Өзге мемлекеттермен мәдени-экономикалық ашық қатынаста болу саясаты, сонымен қатар шекаралардың ашықтығы елімізге көзқарастары қалыптаспаған, жұмыссыздық, баспанасының жоқтығы салдарынан, материалдық-тұрмыстық және басқа да мәселелерін шешуде қиындыққа ұшырап күйзелген жастарымыздың санасына теріс әсер етіп, шарасыздықтан бұрыс көңіл мен іс-әрекетке жетелейтін, ертеңгі күннен үміттерін үздіретін жат діни ағымдар секілді реакциялық идеологиялардың дендеп ену қаупін тудырып отыр. Осындай әлеуметтік-экономикалық қиындықтар халықты, әсіресе, өзін «қалыпты өмірден аластатылған жандай» сезінетін жастарды мемлекеттің ресми саясатынан идеологиялық тысқары жатқан көлеңкелі құрылымдардан (қылмыстық топтар, діни секталар, т.б.) өз мәселелерінің шешімін іздеуге итермелейді. Ең жақсы жағдай дегенінің өзі тарихтағы белгілі жағдай – жастарды бүлікшілік философиясына жетелеп, қоғамдағы тұрақтыланған әлеуметтік-саяси жағдайларға өзіндік қарсылық түрі ретіндегі *хиппи* секілді «мәдениетсымақ» болуы мүмкін.

Алайда қазіргі әлемде шектеулі саяси мақсаттарға құрылып, пікірі қалыптаспаған жастардың санасын улайтын және оларды теріс мақсатқа пайдаланатын дәстүрден тыс діни ағымдар өте қауіпті құрылым түзіп отыр. Мысалы 2016 жылғы жаз басындағы Ақтөбе облысында орын алған оқиғалар салафизм секілді адамзатқа жат, қауіпті діни ағымның аталған облыс территориясына еніп, айтарлықтай күрделі әлеуметтік-саяси мәселенің туындағанын көрсетеді. Қазақстан шекарасынан тыс жерлерде туындап, исламның алғашқы идеалдарын қайта жандандыру және бүкіләлемдік ислам мемлекетін құру мақсатында қалыптасқан салафизм идеясы Қазақстан жастарының бір бөлігін өзіне қаратып, кейбір кезеңде экстремистік және әлеуметтік қауіпті әрекеттер жасауына үндейтін діни секта болып отыр.

Осы жағдайға байланысты Қазақстанның білім саласындағы барлық педагогикалық мамандық өкілдеріне тұлғаның функционалдық сауатын ашуда белгілі бір мақсатқа бағытталған үлкен идеологиялық жұмыс жасай білу талабы қойылып отыр. Қоғамтанушылар мен ғылыми жаратылыстану циклы мамандарының оқушыларды зияткерлік дамыту жөніндегі дұрыс ұйымдастырылған бірлескен жұмысы жастарды қауіптен сақтап, бұрыс іс-әрекеттер әсеріне қарсы тұра білуді үйретеді.

Мұндай жұмыстарды ұйымдастырудағы негізгі принциптердің бірі – оқу бағдарламасындағы қандай да бір тақырыпты оқытуда пәнаралық байланыс тұрғысынан келу. Мысалы, діни секталардың идеологиясына қарсы тілдік пәндердің, өзін-өзі тану, тарих, география және басқа да пәндердің мұғалімдері бірлесе отырып жұмыс жасаса, зерттеліп отырған қандай да бір мәселеге байланысты жан-жақты мәлімет беру арқылы оқушылардың санасына әсер етіп, оларды түрлі дінге сенушілерге

толерантты қатынас жасауды, барлық әлемде бір ғана діннің үстемдік етуі сияқты гегемондық идеяның өркендеуіне тосқауыл бола алады. Осы мәселе бойынша дінтанушылар мен тарихшылар қатарында география пәнінің мұғалімі де өзіндік ерекше роль атқарады.

Топонимиялық атаулар тек географиялық негізде ғана емес, сонымен бірге тарихи, тарихи-мәдени, тіпті діни-культтік бастауларға да байланысты болатыны белгілі. Көп жағдайда мұндай топонимдердің берілу себебі көмескіленеді немесе не мифологиялық оқиғаға, не шынайы оқиғаға еш қатысы жоқ діни сюжеттерге байланысты қойылады. Мысалы, қазақ тілінде оқитын оқушылар үшін жан шыдамас азап орны – тозақтың бір атауы *Жаһаннам* топонимі («Жаһаннамға кету» – жоғалып кету немесе «жанын жаһаннамға жіберу» – өлтіру, тозаққа жіберу) туралы білу қызығушылық тудырады сөзсіз [5,]. Тек оның қайдан шыққанын ғана емес, оған негіз болған діни-культтік жағдайды, олардың Құран, Інжіл, иудей дереккөздерінде және әлемдік діндерде және түрлі тілдерде таралуын да білу қызығушылық туғызады. Топонимнің семантикасы мен тәрбиелік қызметі адам баласының руханиятсыз өмір сүруге жол бермеу қажеттігі туралы әлемдегі барлық діндерге ортақ ойды көрсетеді. Осылайша араб тіліндегі семит тілдеріне туыстас *Джаханнам* сөзі қазақ тіліне енген: *Gēhannā*; ивр. *Gehinnam* Тозақ сөзінің синонимі болып табылады. Құран кітабында күнәһарлар жазаланатын қорқынышты орын ретінде айтылады: *Джаханнам* – олардың барлығына (күнәһарларға) арналған орын (Құран 15:45); Ал бақытсыздар (күнәһарлар) – отқа күйеді, олар үшін азап айқайы мен зар еңіреу бар (Құран 11:108). [6]. Бұл Жаһаннам топонимінің параллельдері православта да, католиктерде де кездеседі және орыс тіліндегі нұсқасы да бар (Геенна/Енна, отты Гееннада күйеу), ал ағылшын тілінде *Gehenna* (*Ge Hennom* немесе *Ge Henna* сөзінен; *The Interpreter's Dictionary of the Bible* (Gaster 1962: 361) [7, 184-б.] түрінде айтылады. Аталған тілдік контексте тек географтардың ғана емес, қазақ, орыс, ағылшын тілдері пәні мұғалімдерінің білімі де қажет болады.

Ге Хинном топонимі – географиялық тұрғыдан алғанда, еврейдің «Гэй бен-Ином» сөзінен – Иерусалим ауданының ең терең және құлама құзды шатқалының атауы. Ол қала ортасындағы Кинг-Джордж көшесінен, Израильдің орталық су тарату бөлімінен басталады. Ескі Иерусалимнің қабырғаларын жанап, Иудей Шөлін кесіп өтеді де, Өлі теңізге барып құяды[8]. Бұл жағдайда географиялық аспект қазіргі Израиль территориясында шынымен болған жермен – Иерусалим қаласынан алыс емес *Генном* (*Хинном* немесе *Хенна*) даласымен байланысты. *Ге* буыны далалық деген мағына береді, яғни *Хинном/Енном* жазығы деген сөз. Әлем тілдерінде алғашқы *Ге* сөзі *Хинном* сөзімен бірігіп кеткен. Осылайша, топоним шынайы тарихи-географиялық орын атауы – Хинномнан ойдан шығарылған, *Геенна* (*Геенном*) деген фонетикалық нұсқасы бар діни топоним – *Гехеннага* (*Гехинном*) ауысқан. Бұл жерде де топонимнің шығу

тарихын оқушыларға тарихшылар да, тілдік пән мұғалімдері де айтып бере алады.

Алайда топонимнің қалыптасуының шынайы тарихы адамзат қоғамы – ежелгі израэлиттер өмірінің географиялық та, мәдени-тарихи да аспектісін көрсетіп, аталған қоғамның діни-культтік салтын да ашады. Топонимнің діни мәніне қатысты алғанда, оқушыларды онымен таныстыруға тек тарихшылар емес, дінтанушылар да қатыса алады, себебі шынайы болған жазықтық атауының мәдени-тарихи негізі де бар. Ежелгі мәдениетте кез келген іс-әрекет діни-магиялық салт болып саналған. Қоқыс пен өлген жануарларды өртеп жіберу де осындай әрекетке жатады. Енном жазығы (немесе Хинном) отқа байланысты пұтқа табыну рәсімін өткізетін жер болған. Дәл осы Иерусалимнің етегінде бір кездері ең шегіне жеткен пұтқа табынушылық орталығы болған. Осы жерде жергілікті тұрғындар Ежелгі Шығыстың амоней идолы Молох үшін балаларын құрбандыққа шалған. Осы жерге пұтқа табынушылықпен күресу үшін еврей пайғамбарлары келген деп есептеледі.

Орыстың православтық діни қызметкері Александр Менъ де Гееннаны (евр. Генном) Иерусалимнің оңтүстік-батысында орналасқан жазық дала деп сипаттайды. Патшалар дәуірінде ол жерде пұт құдайлар үшін діни жоралғы бойынша адамдар құрбандыққа шалынған [9, 204 б.]. Зерттеуші В.В.Емельянов өз кітабында «атақты Хинном жазығы» (грек. «геенна») Иерусалимнің оңтүстік бетіндегі Күнгей қақпаларына жақын орналасқан деп көрсетеді, ал осы жерде діни жоралғыларын жасаған халық өз балаларын оттың ішімен жүргізген (ертеректе ыстық күнге арнап адамды құрбандыққа шалған) [10, 90-б.].

Уақыт өте келе бұл жерде қоқыс және қылмыскерлер мен жолдан тайғандардың зиратқа қоюға тыйым салынған мүрделері өртелген. Бұл жерде от үнемі жанып, бірдемелер өртелген. Сондықтан да Гэй бен-Ином шатқалы христиан мифологиясында Тозақтың бейнесі ретінде қалған. «Гэй бен-Ином» атауы орыс тілінде Гееннаға өзгеріп, тарихи орын Отты Гееннаға айналған. Б.э.д. II ғасырдан бастап Геенна жасалған күнәлардың азабын тартқызатын символ ретінде қалыптасқан. Осылайша адал болмағандар үшін болатын сот символдық түрде «гехинном» аталып, ал «отты гееннада өртену» қолданысы күнәһарлардың қорқынышты азабын білдірген.

Осы мысал өткен тарихтағы діни культтер туралы баяндап қана қоймайды, сонымен қатар қоғам орнатқан адамгершілік нормалары мен құқықтарға сәйкес өмір сүрмейтіндердің қаһарлы жазаға ұшырайтындарын көз алдарына елестетуі, ойланулары үшін қызмет етеді. Топонимнің шығу тәркіні оқушылардың таным көкжиегін кеңейтіп қана қоймайды, оларға кез келген ұлттың діни алауыз болуының мәнсіз екендігі туралы ой тастайды.

Алайда, балаларды түсінуге, сұрақ қоюға, ақиқатты іздеуге үйрету

үшін олардың сын тұрғысынан, логикалық ойлау және талдау жасау қабілеттерін жетілдіру керек. Оқушыларды жүріс-тұрыс мәдениетіне, толеранттылық пен гуманизмге жетелеу барысында олар зияткерлік даму сатысына өтеді, яғни функционалдық сауатты тұлға болып қалыптасады.

Көптілділік мәселесі - бүкіл әлемнің алдында тұрған көкейтесті мәселелердің бірі. Бұл ұғымға жалпылама тоқталсақ... көптілділік, белгілі бір әлеуметтік ортада, мемлекетте бірден үш, одан да көп тілде сөйлей білушілік. Көптілділіктің үштілді меңгеру дәрежесі сол адамның немесе бүтіндей халықтың өмір сүрген тілдік ортасы, әлеуметтік, экономикалық, мәдени өмірі, тұрмыс-тіршілігі секілді көптеген факторларға байланысты. География пәнінің сабақтарында оқушыларға әртүрлі географиялық фактілар туралы түсінік бергенде бір неше тілдерден мысалдарын салыстырмалы күінде берсек, сонда оқушылар географиялық мәліметтерге халықтардың елдік қасиет, әлемнің бейнесі, тарих, мәдениет, психология, менталитет тұрғыдан қарап, жергілікті жерге тән географиялық ерекшеліктерін естерінде жақсы сақтап қалады. Мысалы, келтірген Ге Хинном (Гехенна/Геенна) жер туралы мәліметтерден бұл жер аңғар, аңыз емес ақиқат жер екені, және оның тән географиялық ерекшеліктерін түсініп білуге болады. Осылайша, география пәнінің кеңейтілген міндеттері оқушыларды тек пәнмен таныстырып қоймайды, басқа пәндермен бірлесе отырып, оларды ойлауға үйретеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Есенова Қ.Ө., Дюсембина Г.Е. Үштұғырлы тіл: артықшылықтары мен мәселелері. Мақала. Электрондық ресурс: G-Global. <http://group-global.org>
2. Хұсайын К.Ш. Национальная маркированность устойчивых сравнений в разносистемных языках. Мақала. // Ғалымның зерттеу дәптерінен. Электрондық ресурс: <http://www.tbi.kz>
3. Хасанұлы Б. Ана тілі – ата мұра (Қазақ тілінің жер жүзі тілдері жүйесіндегі алатын орны). – Алматы: Жазушы, 1992. – 272 б.
4. Интеллектуальное развитие школьников. Электрондық ресурс: <http://86sch11-nv.edusite.ru>
5. Sozdik. Қазақша-орысша электрондық сөздік. Электрондық ресурс: www.sozdik.kz
6. Құран Кәрім. Қазақша мағына және түсінігі. Шәриф басым комбинаты. Почта кутысы 3561 Медине Мұнаууара Сауд Арабия. -604 б.
7. Bailey, L.R. Gehenna: The Topography of Hell. Biblical Archaeologist 49, №. 39.1986. 187-19166.
8. Отты Геенна. Мақала. Электрондық ресурс: <http://esperanto-plus.ru>
9. Менъ А.В. Сын Человеческий. -Брюссель, 1969, 2 изд. М. 1991. – 496 стр.
10. Емельянов В. В. Ниппурский календарь и ранняя история Зодиака.

Прим. 1.СПб.: Петербургское Востоковедение», 1999. —С. 272.

*Козбагарова Айганым Керейкызы,
Учитель географии Кенкиякской средней школы,
Темирский район, Актюбинская область*

ПОТЕНЦИАЛ ДИСЦИПЛИНЫ ГЕОГРАФИИ В ВОСПИТАНИИ ПОЛИЯЗЫЧНОЙ И ФУНКЦИОНАЛЬНО ГРАМОТНОЙ ЛИЧНОСТИ

Аннотация

Автор статьи рассматривает возможности расширения педагогической и образовательной задачи, стоящей перед учителем географии в воспитании интеллектуально развитой функционально грамотной личности. Данная задача сопряжена с такой проблемой современности, как противостояние религиозным сектам, в которые часто попадает молодежь. Интердисциплинарный подход в обучении способен решить настоящую проблему.

Ключевые слова: интеллектуальное развитие, функциональная грамотность, религиозно-культовый, секта, география, Геенна, идолопоклонничество, воспитание.

*Kozbagarova Aiganyam Kereikyzy,
Teacher of geography, the Kenkiyak secondary school,
Temir area, Aktobe oblast*

THE POTENTIAL OF GEOGRAPHY AS A SCHOOL SUBJECT IN POLYLINGUAL EDUCATION AND PRACTICAL COMPETENCE DEVELOPMENT

Summary

The author suggests the ways to settle the pedagogical and educational problems, which teachers of geography face with in their strive of schoolchildren intellectual and practically competent development. The problems of the time, like counter-strategy against religious cults the youth is often drawn in, require joint attempts of teachers of different specialty to cope with the problem. The interdisciplinary approach can be helpful in solving the problem.

Key-words: intellectual development, practical competence, religious cult, geography, Ge Henna, idolatry, up-bringing

УДК 37

*Мамбеталина А.А. старший препод.
Актюбинский университет им. С.Баишева
Самал Е. студент
Актюбинский университет им. С.Баишева*

ТЕРЯЮТ ЛИ КАЗАХИ СВОИ ТРАДИЦИИ? ИЛИ ПОЧЕМУ КАЗАХСКУЮ НАЦИОНАЛЬНУЮ КУЛЬТУРУ НУЖНО ПРОПАГАНДИРОВАТЬ ИМЕННО СЕЙЧАС

АННОТАЦИЯ:

В статье автор поднимает проблему интернализации национальной культуры казахов современного Казахстана в условиях глобализации – утраты и/или замены некоторых элементов культуры, изменении обычаев и традиций.

Ключевые слова: *традиции казахов, интернализация, пропаганда казахской культуры.*

В условиях глобализации, когда популяризация западной культуры посредством спутникового телевидения и Интернета достигла наивысших высот в постсоветском пространстве и в частности в Казахстане, возникает вопрос насколько этнические казахи современного Казахстана чтят и сохраняют свои традиции и обычаи?

Культуру казахского общества до прихода Советской власти можно смело охарактеризовать согласно классификации американского этнолога Маргарет Мид, как постфигуративную. То есть у казахов преобладала такая культура, "где каждое изменение протекает настолько медленно и незаметно, что деды, держа на руках новорожденных внуков, не могут представить себе для них никакого иного будущего, отличного от их собственного прошлого. Прошлое взрослых оказывается будущим каждого нового поколения; прожитое ими — это схема будущего для их детей. <...> Чтобы сохранить такую культуру, старики были нужны, и не только для того, чтобы иногда вести группы людей на новые места в периоды голода, но и для того, чтобы служить законченным образцом жизни, как она есть".

Современные этнические общности, как пишет в своей книге этнопсихолог Т. Стефаненко, не имеют столь непререкаемых традиций и стабильной картины мира, многие элементы их культуры размываются — интернализируется хозяйственная деятельность, жилище, пища, искусство.

Это применимо и к культуре современного Казахстана. С изменением кочевого образа жизни на оседлый образ, изменился и быт, жизненный уклад всех представителей казахской нации. Многие

элементы культуры казахов изменились и интернационализировались.

Кочевое скотоводство в том чистом виде, в каком оно было в 19 веке исчезло совсем. Казахи обосновались в городах и аулах, на сегодня многие жители Казахстана - это наемные работники на предприятиях и в организациях, часть являются предпринимателями, в том числе в сельском хозяйстве в качестве руководителей собственных крестьянских хозяйств занята еще меньшая часть населения.

Современные казахи живут в квартирах и частных домах, в связи с чем исчезла потребность в такой неотъемлемой вещи в укладе кочевников как юрта. На сегодня юрта сохранилась только в районах области у редкого фермера, в основном в музеях, а также при акиматах. Изменилась и сама юрта. Сегодня ее в целях экономии средств изготавливают из железа, а не из древесины. Большая часть казахов утратили знания о том как ставить юрту,

какие основные части юрты существуют и т.д. Казахскую юрту сегодня можно увидеть лишь раз в году - во время праздника Наурыз, когда ее выставляют на всеобщее обозрение, а также ее можно увидеть при проведении различных поминальных асовсадака, но тут вы увидите не деревянную, а в основном железную юрту.

Бесик – колыбель, в которую укладывали и воспитывали детей кочевники, стал не так необходим в современной квартире казахской женщины. Хотя многие бабушки считают, что бесик-хорош для пеленания и воспитания детей, молодые мамы используют для детей памперсы, которые заменяют им бесик и их гораздо проще использовать.

Квартира казаха содержит много современной техники, посуда - фарфоровая, стеклянная, пластиковая. Предметы быта - мебель, ковры, одежда, обувь созданы на фабриках и заводах, а не вручную. Быстроходный скакун казахского джигита сменился на автомашину.

Кухня современного казахстанца вобрала в себя множество блюд из других культур - тут и украинские борщи, пельмени, узбекский плов и тд.

Претерпело изменение и искусство. Если в досоветский период в казахском обществе особенное развитие получило творчество акынов-импровизаторов, то на сегодня в Казахстане активно развивается эстрадное искусство, театральное, изобразительное искусство, заимствуются многие виды и элементы искусства других культур, что только радует.

Обобщая сказанное и опираясь на классификацию М.Мид, можно утверждать, что культура современных казахов относится к кофигуративным культурам.

"Этносы в значительной степени оторваны от традиций, поведение предков не рассматривается членами группы как модель. Это кофигуративныекультуры, в которых «...преобладающей моделью поведения для людей оказыва-ется поведение их современников» [1].

Действительно, если рассмотреть типичную казахскую семью, то поведение бабушек, дедушек (предков) зачастую молодежью не рассматривается как модель. Молодежь или даже казахи зрелого возраста в своем поведении выбирают поведение, которое общераспространено в данное время среди их круга общения, то есть то, что принято или модно сейчас. Это касается многих традиций, в том числе и свадеб.

Если согласно традиции раньше существовали строго прописанные обряды, очередность проведения обрядов во время свадебных церемоний и других мероприятий, то со временем казахское общество изменило ряд требований в обрядах и традициях проведения свадьбы. Изменился наряд жениха и невесты, появился свадебный кортеж из нескольких автомашин и т.д.

Передовыми в изменении традиций и обрядов выступают жители городов.

В городах к примеру молодожены все чаще выбирают свадьбы без спиртного, свадьбы по западной традиции, к примеру пытаются подражать американским свадьбам, выбирая не одного друга и дружку, а несколько, после проведения свадьбы едут в свадебное путешествие, сокращают расходы на свадьбу, проводя не две свадьбы (жениха и невесты), а одну (совместную как у русских) и т.д. В целях сокращения расходов сокращаются и свадебные обряды - некоторые отказываются от обрядов куда тусу, илу, сырга салу, таттишай и др.

В отличие от городских казахи из села все еще считают, что они обязаны пусть в кредит провести свадьбу сына или дочери на высшем уровне, пригласив на нее 200 и более человек, на свадьбе должно быть очень много спиртного, тосты на свадьбе должны быть долгими и продолжительными и т.д. (опрос сельских и городских жителей среднего возраста) На селе свадебные церемонии представлены шире, чем в городе, что опять таки связано с тем, что общепринято именно в данном селе, а не в городе.

Различия существуют даже в традиции приема гостей и подачи горячих блюд. Например если в городе Актөбе принято первым подавать гостям горячее блюдо бешбармак, потом чай со сладостями, то в Шалкарском районе первым принято подавать чай, затем бешбармак и снова чай.

Но американская исследовательница предсказывала появление еще одной культурной нормы — префигуративных культур, где не предки и не современники, а сам ребенок определяет ответы на сущностные вопросы бытия. В этом случае старшие не видят повторяющимся в жизни молодых их собственный опыт, жизнь родителей не является моделью для детей, происходит разрыв поколений:

«Еще совсем недавно старшие могли говорить: "Послушай, я был молодым, а ты никогда не был старым". Но сегодня молодые могут им

ответить: "Ты никогда не был молодым в мире, где молод я, и никогда им не будешь"» [2].

Среди особенностей современного казахского общества можно найти проявления того, что прогноз Мид сбывается. В Казахстане отмечается тенденция к росту влияния сверстников на процесс формирования ценностных ориентаций подростков и к одновременному снижению влияния семьи.

Вместе с тем несмотря на любые инновации, человечеству, чтобы самовоспроизводиться и саморегулироваться, необходимо сохранять связи между поколениями. Более того в современном мире наблюдается психологический сдвиг в настроениях людей — большой интерес к «корням». Это же можно сказать и о современных казахах. И этим следует воспользоваться в целях возрождения и популяризации казахской культуры среди казахов.

Этот интерес к корням есть следствие восприятия современной эпохи как периода упадка, разложения, кризиса цивилизации. Человек ощущает нестабильность окружающего мира, уменьшается его оптимизм и желание смотреть вперед, его охватывает «шок будущего» [3]. Все больше людей стремятся преодолеть оторванность от своих корней, склонны смотреть назад и вглубь, искать поддержку и защиту в стабильных ценностях предков.

Кроме того, экономически развитые общества не сформировали к настоящему времени «...идеологии, способные удовлетворить человеческую потребность в осмысленном существовании и ощущении общности»[4]. Поэтому именно межпоколенные стабильные группы, прежде всего этносы, несмотря на предсказанные Мид и действительно наметившиеся тенденции к их разрушению, приобретают столь существенное значение в жизни современного казахстанца.

С этой точки зрения можно предположить, что культуру, традиции и обычаи казахов можно и нужно пропагандировать среди широкого круга населения именно сейчас в нестабильное для Казахстана и всего мира время. Время расцвета терроризма, мирового экономического кризиса, когда человек ищет стабильности и пытается найти поддержку в стабильных ценностях предков.

Однако для проведения широкомасштабной работы по популяризации казахской культуры среди населения Казахстана требует достаточных финансовых ресурсов, постоянной и целенаправленной работы в течение ближайших 10-20 лет, а также дальнейшего исследования и углубления знаний об истории, культуре, традициях древних казахов, которые были забыты и запрещены для исследования в советское время как пропаганда национализма.

Думается, что необходимо довести идеологическую работу по пропаганде казахской культуры до такой степени, чтобы преломить

установившееся мнение о превосходстве других культур над казахской культурой среди самих казахов и способствовать росту патриотизма среди молодежи.

Список использованной литературы:

1. Этнопсихология: Учебник для вузов / Т. Г. Стефаненко. — 4-е изд., испр. и доп. — М.: Аспект Пресс, 2009. С.8-12.
2. Гусейнов Г., Драгунский Д. Новый взгляд на старые истины // Ожог родного очага / Под ред. Г. Гусейнова, Д. Драгунского. М.: Прогресс, 1990. С. 7–28.
3. Ионин Л. Г. Социология культуры. М.: Логос, 2000. С. 222–258.
4. Мид М. Культура и мир детства. М.: Наука, 1988. С. 322–361.
5. Сусоколов А. А. Структурные факторы самоорганизации этноса // Расы и народы. М.: Наука, 1990. Вып. 20. С. 5–39.

*Мамбеталина А.А. аға оқытушы
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті
Самал Ендибаева. студент
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ҚАЗАҚТАР ӨЗ САЛТ ДӘСТҮРЛЕРІН ЖОҒАЛТЫП КЕЛЕ МЕ? ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДА ҚАЗАҚ ХАЛҚЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТІН НЕЛІКТЕН НАСИХАТТАУ ҚАЖЕТ?

АННОТАЦИЯ:

Мақалада автор Қазақстанның жаһандану жағдайында мәдениетінің интернализациялану проблемасын қарастырады. Бұл қазақ мәдениетінің кейбір бөлшектерінің жоғалуы немесе басқа ұлттың мәдениетімен ауыстырылуы деген сөз.

Түйін сөздер: қазақтың әдет-ғұрыптары, интернационалдау, қазақ мәдениетін насихаттау.

*Mambetalina A.A. senior teacher
Aktobe university named after S. Baishev
Endibaeva S.student
Aktobe university named after S. Baishev*

KAZAKHS ARE LOSING THEIR TRADITIONS? WHY KAZAKH NATIONAL CULTURE SHOULD BE PROMOTED RIGHT NOW?

ANNOTATION

In the article the author talks about the problem of internalization of the

national Kazakhs' culture of Kazakhstan in conditions of globalization – the loss and/or replacement of some elements of culture, the transformation of customs and traditions.

Key words: *traditions of the Kazakhs, internalization, promotion of Kazakh culture.*

УДК 37.01

*Нұрғалиева Г.М., магистрант
Абылай хан атындағы ҚазХҚжӘТУ*

ШЕТЕЛ ТІЛІ ПӘНІН ОҚЫТУДА ЖАҢА ИННОВАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУ

Аннотация

Шетел тілі пәнін оқытуда жаңа инновациялық технологияларды қолдану тілді меңгеруге деген ынтасы мен белсенділігі күшейе түседі.

Кілт сөздер: *білім, технология, тіл, оқу, мәдениет, оқытушы, студент, компьютер.*

Оқыту процесі, әсіресе, тіл үйрету өте күрделі де қиын жұмыс. Ол ақпараттарды жүйелеу мен қабылдаудан, таным мен түсініктен, бақылау мен анықтаудан, өңдеу мен салыстырудан, есте сақтау мен ізденуден тағы басқалардан тұрады. Оқыту процесі жыл сайын толығып, жаңарып отыратындықтан, қазіргі тіл үйренушіге қойылатын талап та, жауапкершілік те арта түседі.

Соңғы кездері студенттердің мүмкіндіктерін ашып, белсенділігін арттырып, қызығушылығын оятуға арналған жаңа әдіс-тәсілдер қалыптаса бастады. Ол тәсілдер тіл үйренушінің дербес танымдық белсенділігін арттыратын жаңаша оқыту әдістемесі [1, 97].

Тілді жаңа озық технологиялармен меңгерту дегеніміз - жаңаша оқыту әдістемесін оқыту деген сөз. Ал бұл озық технология бұрыннан келе жатқан әдістерді өңдеу, жөндеу, талдау арқылы жетілдіру, жаңа жолдарды іздестіру, сол бағытпен жұмыс істеу дегенді білдіреді.

Жаңаша оқытудың көздейтін мақсаты - оқыту процесін үйрету емес, тіл үйренушіге ерік беру, таңдау жасату, оған бағыт-бағдар беру, бақылау арқылы оның қабілеті мен мүмкіндігін ашу.

Шетел тілін жаңаша оқыту соңғы жылдары жоғары қарқынға ие болды.

Ұстаздардың сабақты жобалаудағы жауапкершілігі студенттердің шетел тілінде нәтижелі тілдік қарым-қатынас жасауына мүмкіншіліктер туғызады. Олар аз уақытта жаңа технология жәрдеміне үлкен жетістіктерге жете алады. Оқудың дәстүрлі үрдісіне инновациялық технологияны ендіру, оқытушылар мен студенттерге дәстүрлі формаларды және әдістерді жетілдіруге мүмкіндік береді. Инновация дегеніміз тек ғана жаңалық енгізу емес, сонымен қатар жаңаны дәстүрлі оқу-тәрбие үрдісіне қолдана білу.

Білім беру үрдісінде жаңа ақпараттық технологияларды қолдану мәселесі өзекті мәселелердің қатарынан орын алуда. Шетел тілін оқытудың мақсаты субъектінің мәдениетаралық қарым-қатынас біліктілігін қалыптастыру десек, онда сол шетел тілін оқытуда жаңа ақпараттық технологияларды қолдану шетел тілін оқытудың мақсатынан туындап отырған қажеттілік болмақ.

Студенттің әртүрлі ақпарат көздерін, ресурстарын пайдалану арқылы компьютерлік технологияның көмегімен өздерінің дербес ізденуі арқылы тілді игеруге кәсіби шеберлігін шындайды. Жаңа ақпараттық технологияға әртүрлі ақпараттарды электрондық әдіспен енгізу, сақтау және беру болып табылады.

Сондай әдістеменің бірі - белсенділікті арттырып оқыту. Бұл әдістемеге рольдік ойындар, өрнектеу (моделирование), диаграмма арқылы тіл үйрету, іскерлік ойындар т.б. жатады. Бұл әдістемені пайдалану кезінде жаңа техника құралдары: аудио-бейне құралдар, әр түрлі көрнекі құралдар, компьютер, лайдпро, кодоскоптар қолданылып, үйренушінің тіл үйренуге қызығушылығын арттырады. Ақпараттар жиынтығын жақсы қабылдайды, белсенділігі жоғарылайды, өз бетінше естігенін, көргенін, байқағанын, бойға сіңіргенін ойда қорытады [1, 98].

Жаңаша оқыту әдістемелерін оқытушы өз мүмкіндігінше бұрыннан бар дағды, әдістерді басшылыққа ала отырып, оны түрлендіріп, жандандырып тәжірибеде қолданады. Бұдан ұтатынымыз - тіл үйренушінің танымдық қабілетін дамытуға, әрбір тілдік материалға, қиыншылықтарға даяр болу мен оны жеңе білу, қарым-қатынас жасай білуіне ықпал етеміз.

Компьютерлік технология оқытудың арнайы жиынтығы мен әдістемесін, әдісін және тәрбие құралдарын анықтайтын технологиялық-педагогикалық процесін жымдастырудың ең тиімді жолы.

Соңғы жылдары шетел тілін оқыту мен білім беруді компьютерлендіруде ақпараттық технологияларды пайдалануға баса назар аударылуда. Қазіргі ақпараттық құралдар - бұл тек спутниктік және кабельдік телевидение, бейне және дыбыстық жүйелер, электронды

ойындар емес, сонымен бірге тілді оқытудың жаңа жүйесі, ерекшелігі және тәсілін атқаратын негізгі бағыт болып табылады. Ал қызығушылық дегеніміз - тіл үйренушінің шығармашылық және ойлау қабілетін арттыруға септігін тигізетін ынталылық.

Жаңа ақпараттық технологияларды пайдаланатын әдістер мен Интернет секілді қазіргі тәсілдер - жеке бағдарламалық бағытта көмегін тигізеді, оқушының қабілетіне қарай оқытудың дифференциациясын қамтамасыз етеді.

Бүгінгі таңда адамзат өмірінде компьютердің қолданылмаған жері жоқ. Әр салада компьютерлік технология белсенді қолданылуда, ал интерактивті бағытта оқытушы мен студентке көмекші құрал.

Аталмыш технология - практикалық сабақты жүйелі ұйымдастыруда маңызды. Компьютерлік технологияларға әр түрлі ғылым мен практикадағы арнайы ақпараттық әдістер, тақырып бойынша лексика-грамматикалық жаттығулар жатады.

Соның ішінде, үйрету технологиясында қарастырылған үйрену мен дағдылану әрекеттерінің қалыптасуы әр сабақта қолданылады: ойлау қызметін жинақтап қорыту; практикалық іс-әрекет пен ойлаудың жылдамдығы; ойлау мен еңбектің икемділігі және дербестігі.

Лексикалық және грамматикалық материалдарды сұрыптау ұстанымдары анықталып, оны компьютерлік технология бойынша практикалық сабақта тиімді түрде беру жолдары белгіленеді әрі бақылау жұмыстарын жүргізуге болады.

Компьютерлік технология арқылы сөздерді таңдау, іріктеу мәселесімен айналысуға болады. Студент түсінігін кеңейтіп, сөздерді дұрыс қолдануға дағдыланады және тақырып бойынша ойларын жеткізуде осындай компьютерлік технология пайдалы.

Бұл технологияның ерекшелігі - сөздерді есте сақтап, тез меңгеруге және байланысты лексика-грамматикалық материалды арнайы компьютерде дайындау қажет.

Ал тіл үйретудегі басты мақсат - тіл үйренушінің коммуникативтік компетенциясын функциональдық негізде қалыптастыру. Сабақтың құрылымындағы жүйелілік, когнитивті компоненттерімен қоса коммуникативтік-әрекеттік әдістеме басым болса, тіл үйренуші екінші тілді нәтижелі меңгереді. Ана тілін қандай мақсатқа, қандай тәсіл арқылы пайдаланса, шетел тілін де солай қолдана алады [2, 53].

Компьютерлік - бағдарламалар күн сайын жетілдіріліп, қарқынды даму үстінде. Компьютер кеңселік құжаттарды әзірлеу үшін ғана емес, сонымен қатар бірнеше күрделі әрекеттерді орындайтын тиімді құрал болып саналады. Компьютердің адам өміріне енуіне байланысты жаңа - мәдениет қалыптасуда. Бүгінде әлемдік Интернет жүйесі арқылы ақпарат алып қана қоймай, білім алудың жаңа түрі аралықтан оқыту әдісі пайда болды. Бұл бір қарағанда білім алушы үшін тиімді. Білім алушының өзі тұратын

жерден ешқайда шықпай-ақ өз үйінде отырып, дәріс алуға мүмкіндігі бар. Сондай-ақ өзіне ыңғайлы уақытта өз бетінше оқуына болады. Аралықтан (қашықтықтан") оқытуға арналған жобалардың көпшілігінде білім берудің қалыптасқан түрі, мысалы, өз бетінше орындауға арналған дәрістік және оқу материалдары, оларды меңгеруге бағытталған тексеруші жаттығулар мен бақылау түрлері берілген. Дәрістер студентке компакт-дискілерге, мультимедиялық материалдарға және аудиовизуальдық құралдардағы семинарларда беріледі. Бейне дәрістер мен семинарлар күндізгі оқу түріндегі атмосфераны қамтамасыз етіп қана қоймай, студенттің тақырыпқа бірнеше рет қайтып оралуына мүмкіндік береді. Ол дұрыс түсінбеген тақырыбын өзіне ыңғайлы уақытта игеруіне болады. Оқу үрдісін басқару, ағымдық материалдар бойынша ақпарат алмасу және бақылау жұмыстарының орындалуын тексеру электронды пошта арқылы жүзеге асырылады. Электронды пошта арқылы әр студент жеке немесе бүкіл топ болып оқытушымен ақпарат алмаса алады.

Электронды оқулықтар студентті қызықтыратын тілдік материалды меңгеруге негізделген видео сабақтар мен қысқа метражды көркемфильмдер, кесте, сызбалардан тұруы. Яғни, анимациялық, мультимедиялық элементтері бар виртуальді оқулық болуы керек [3, 56].

Студенттердің тілдік материалды тексеруге негізделген сөйлеу әрекетінің барлық түрін қамтыған жаттығулардың өз бетінше және жеке үйренуіне болатын режимде, пайдаланушының талабын қанағаттандыратын болуы тиіс.

Тілдік бірліктердің қолданылуын жаттап алуға мүмкіндік беретін, грамматикалық материалдардың бірнеше лексикалық материалмен қолданылуына жаттықтыратын қосымша оқу құралдарымен (кітап, радио, кино, видео) қамтамасыз етілуі;

Шетел тілін компьютерлік технология арқылы оқытуды енгізу - үйренушінің тілді меңгеруін белгілі бір дәрежеге көтереді деген пікірде сарапшылар. Компьютерлік технология арқылы оқытылған тілдік материалдар көп уақытқа дейін адамның жадында сақталады. Дәстүрлі оқу-әдістемелік әдебиеттерге қарағанда (оқулықтар, аудио, видео, плакат, таблица, кестелерге) компьютерлік оқулықтардың жүйелілігі мен бірнеше оқыту түрлерінің тоғысуына байланысты, яғни оқытудың интерактивті түрінің қолданылуына орай тіл үйренушінің компьютер мүмкіндіктерін кеңінен пайдалануына жол ашық.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Качалова К. Н., Израилевич Е. Е. «Практическая грамматика английского языка» Москва, «Лист Нью» 2003 г. стр. 444, 485.
2. Иванова И. П. «Теоретическая грамматика современного английского языка», Москва, 1988 г. стр. 232-337.
3. Abai «book of words», «Abai international club» Semey - 2005, p. 78.

*Нургалиева Г.М., магистрант,
КазУМОиМЯ имени Абылай хана*

ПРИМЕНЕНИЕ ИННОВАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Резюме

Использование инновационных технологий в преподавании иностранного языка будет усиливать стремление и активность выучить язык.

Ключевые слова: *образования, технологии, языка, культуры, преподаватель, студент, компьютер.*

*Nurgalieva G.M., master's degree student,
KazUIR & WL named after Ablai Khan University*

THE USE OF NEW INNOVATIVE TECHNOLOGIES IN TEACHING A FOREIGN LANGUAGE

Summary

The use of innovative technologies in foreign language teaching will strengthen the desire and activity to learn the language.

Keywords: *education, technology, language, education, culture, teacher, student, computer.*

УДК 81'1

*Садыкова С.А., к.п.н., ст.препод.
Актюбинский университет им. С.Баишева
Алимова Г. магистрант
Актюбинский университет им. С.Баишева*

ФРЕЙМОВАЯ СТРУКТУРА ПРЕДСТАВЛЕНИЯ ЗНАНИЯ В КОГНИТИВНОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается дефиниция термина «фрейм», в когнитивной лингвистике отмечается единый взгляд на структуру данного понятия (иерархическую). Фреймовыми составными частями признаны узлы, слоты и терминалы. К числу основных характеристик фрейма относятся: структурность, типизированность, ситуативность, репрезентативность и отсутствие жестких границ.

Ключевые слова: *фрейм, фрейм-сценарий, скетч-фрейм*

Понятие «фрейм» (от англ. frame – рамка, каркас, структура) в научный оборот было введено М. Минским в его работе «A Framework for Representing Knowledge» (1975), посвященной искусственному интеллекту. Автор дефинировал фрейм как систему структурированных данных для представления стереотипной информации [1, с. 224]. Позже понятие «фрейм» трактовалось в несколько ином ракурсе его коллегами: Р. Абельсоном, Ф. Бартлеттом, Р. Шенком и др. [2, с. 60].

Непосредственно в лингвистику понятие «фрейм» было введено Ч. Дж. Филлмором в работе «Frame semantics and the nature of language» (1976). Фрейм автор определяет как когнитивную структуру, которая обеспечивает понимание концептов, представленных словами [3, с. 75]. В дальнейшем (в начале 1980-х годов) Ч. Дж. Филлмор активно развивает концепцию фреймовой семантики, представляющую собой адаптацию для лексической семантики понятия «фрейм». Согласно его теории, слова образуют группы, каждую из которых лучше изучать как единое целое, потому что каждая группа является некоторой единицей знания. Такие группы слов удерживает вместе то, что они мотивируются, определяются и взаимно структурируются схематизациями опыта, для которых можно использовать общий термин фрейм [4, с. 64]. На сегодняшний день теория фреймовой семантики является одной из самых популярных среди семантических теорий благодаря тому, что она имеет междисциплинарный характер, интегрируя различные отрасли лингвистической науки, и служит в качестве научно-исследовательской методологии [5, с. 14].

Таким образом, понятие «фрейм», ранее применявшееся в науках, исследующих искусственный интеллект, расширило сферу своего употребления. Сейчас фрейм – термин, широко применяющийся в социологии, психологии, лингвистике, педагогике, и обозначающий способ организации представлений, хранимых в памяти. При этом фрейм приобрел в каждой отдельной гуманитарной науке по несколько уточняющих дефиниций [6, с. 1].

Дефиниция термина. Рассмотрим дефиниции зарубежных ученых, характерные для когнитивной лингвистики: Дж. Тейлор интерпретирует фрейм как «структуру знания, объединяющую многочисленные области, ассоциируемые с данной лингвистической формой» (1995) [7, с. 11];

М.Р.Л. Петрук называет фрейм системой концептов, связанных между собой таким образом, что для понимания одного концепта необходимо понимать всю систему в целом. Приведем цитату: «A frame is any system of concepts related in such a way that to understand any one concept it is necessary to understand the entire system; introducing any one concept results in all of them becoming available» (1996) [8, с. 1]; Ф. Унгерер и Х.-Й. Шмидт говорят о фрейме как о «типе когнитивной модели, которая репрезентирует знания и мнения, связанные с конкретными, часто повторяющимися ситуациями» (1996) [9, с. 5]; Э.Р. Вендланд в следующем определении характеризует фрейм как психологический конструкт, связанный с одной доминирующей точкой зрения. Приведем цитату: «a frame, generally speaking, may be defined as a psychological construct that furnishes one with a prevailing point of view that manipulates prominence and relevance in order to influence thinking and if need be, subsequent judgment as well» (2010) [10, с. 28].

В российской когнитивной лингвистике фрейм в «Кратком словаре когнитивных терминов» (1997) под ред. Е.С. Кубряковой определяется как

«набор предположений об устройстве формального языка для выражения знаний в качестве альтернативы для семантических сетей или для исчисления предикатов; организация представлений, хранимых в памяти (человека и/или компьютера) плюс организация процессов обработки и логического вывода оперирующих над этим хранилищем. Фрейм – структура данных для представления стереотипных ситуаций, особенно при организации больших объемов данных» [11, с. 187]. Каждое последующее определение расширяет представление об этом понятии. Так, исследователь М.Л. Макаров интерпретирует фрейм как «когнитивную структуру в феноменологическом поле человека, которая основана на вероятностном знании о типических ситуациях и связанных с этим знанием ожиданиях по поводу свойств и отношений реальных или гипотетических объектов» (1998) [12, с. 151]. В.В. Красных трактует рассматриваемое понятие следующим образом: «фрейм есть когнитивная единица, формируемая клише/штампами сознания и представляющая собой «пучок» предсказуемых валентных связей (слов), векторов направленных ассоциаций» (1998) [13, с. 117]. По Н.Ф. Алефиренко, «это мыслимый в целостности многокомпонентный концепт, отражающий клишированные ситуации в совокупности соответствующих стандартов знаний, объемных представлений и всех устойчивых ассоциаций» (2004) [14, с. 72]. Н.Н. Болдырев определяет фрейм следующим образом: «это модель культурно- обусловленного, канонизированного знания, которое является общим для части говорящего сообщества. Это объемный многокомпонентный концепт, представляющий собой знания о стереотипной ситуации» (2004) [15, с.

30]. Е.А. Заруднева определяет фрейм как «пакет информации, создаваемый в результате когнитивного развития языковой общности, выработки и освоения данной языковой общностью своей концептосферы. Фреймы хранятся в памяти или создаются в ней по мере надобности из содержащихся в памяти компонентов» (2007) [16, с. 32].

Ж.В. Никонова, анализируя предшествующие дефиниции, приходит к выводу, что «фрейм – это уникальная структура репрезентации опытного когнитивного знания человека, которая соединяет область когнитивного и языкового» (2007) [18, с. 229-234]. Н.В. Стернева, также проанализировав существующие определения, дает свою формулировку: «фрейм можно представить как способ структурированного содержания концептуального пространства человека, репрезентирующего знания о типизированных ситуациях» (2009) [19, с. 65]. Последующие определения З.Д. Поповой, И.А. Стернина, Э.Ю. Гусевой и др. пересекаются с приведенными выше дефинициями.

Общегуманитарное определение фрейма находим у А.Ю.

Быкадоровой:

«фрейм – это структура знаний о предмете (понятии, явлении, событии, временном промежутке) в конкретной области науки, обладающая теми стереотипными признаками и характеристиками, которые являются объектом исследования для данной науки» (2014) [16, с. 2].

Итак, различными исследователями фрейм трактуется как: структура данных или знаний; система концептов; тип когнитивной модели; единица когнитивного уровня; когнитивная структура; многокомпонентный концепт; модель знания; пакет информации; информационное суждение; структурированная единица сознания; семантическое образование; структура представления знания; концептуальная структура; смысловой каркас стереотипной ситуации и т.п.

Как видно, в когнитивной лингвистике не существует общепризнанного определения понятия «фрейм».

Структура и отличительные характеристики формата. Одним из важных вопросов в когнитивной лингвистике является структура когнитивных моделей, в том числе и фрейма. Несмотря на отсутствие единогласия в вопросе определения термина «фрейм», многие исследователи единодушны во взглядах на его состав и структуру. Фреймовая структура чаще представлена иерархически: вглубь от верхних уровней к нижним глубинным уровням [20, с. 71].

В этом вопросе основополагающей является теория М. Минского, согласно которой, фрейм представляется в виде *сети*, состоящей из *узлов* и связей между ними. Верхние узлы сети (супреординатные) образованы понятиями, неизменно справедливыми по отношению к подразумеваемой ситуации, поэтому они всегда четко определены.

Располагающиеся на нижних уровнях узлы (субординатные) обладают множеством вершин-терминалов (*слотов*), заполняемых частными данными на основе известной ситуации [21, с. 761].

Существующие характеристики структуры фрейма в основном повторяют описание М. Минского, варьируясь лишь в частных представлениях. Так, А.С. Бабичева пишет, что по своей структуре фрейм состоит из *вершины* – имени, темы стереотипной ситуации, а также *слотов и терминалов* – слотов нижнего уровня, заполняемых пропозициями – вариативными составляющими. При этом исследователь подчеркивает, что заполненные группами слов, слоты нижнего уровня отражают национально-специфические особенности той или иной лингвокультуры [20, с. 6]. А.С. Бабичева выделяет в структуре фрейма *подслоты*: «слоты верхнего уровня фиксированы и соответствуют информации (декларативной или процедурной), всегда релевантной по отношению к данной ситуации. Слоты нижнего уровня различны по объему и структуре, они могут содержать ряд элементарных действий – подслотов» [20, с. 7]. Среди слотов выделяют особый подвид – *типовые слоты* – те элементы ситуации, которые конкретизируют определенный аспект фрейма. В когнитивной лингвистике слот понимается как пропозиция (единица хранения информации в памяти человека), отражающая отношения, характеризующие объекты и события (П.Б. Паршин 1996). Иерархическая (атомарная) организация фрейма отмечается и В.В. Красных (2002).

Во фреймах также как и в слотах выделяют подфреймы или субфреймы. *Субфреймами* называют меньшие по объему когнитивные образования, формирующие основной фрейм (А.Н. Баранов 2001). Схожа структура фрейма, описанная О.В. Соколовой. По ее мнению, фрейм представляет собой структуру иерархически взаимодействующих друг с другом элементов. Элементы нижнего уровня находятся в ситуации «ожидания»: они наполняются признаками в процессе приспособления фрейма к конкретной ситуации. Иерархически упорядоченная структура фрейма обеспечивает его целостность [23, с. 238].

Представление фрейма в виде иерархической структуры перекликается с другими представлениями его структуры. Например, Е.А. Заруднева фреймовую систему представляет в виде дерева. Наверху – *вершинном узле* фрейма, накапливается родовая (прототипическая) информация, снизу к ней присоединены конкретизирующие *подфреймы (вложенные фреймы)* – *терминальные узлы*, или *слоты*, добавляющие специфические детали, новую информацию о стереотипной ситуации [16, с. 33].

Представляет интерес структуризация фрейма И.А. Лунгу. Она считает, что основу структуры фрейма составляет *фокус (ядро)*, включающий отдельные признаки фрейма. Фрейм как структура данных

имеет *слоты (графы)* или *терминалы*, которые являются когнитивными компонентами, входящими в наши представления о типовых явлениях, событиях и объектах окружающего мира [24, с. 130]. Данное утверждение относительно наличия ядра среди составных компонентов фрейма является единичным. На наш взгляд, можно соотнести фокус или ядро фрейма с так называемым вершинным узлом фрейма в предшествующих определениях на основе их семантической идентичности. Это не будет противоречием, тем более что слоты и терминалы в авторской структуре И.А. Лунгу совпадают с одноименными понятиями, описанными другими исследователями.

Ученые также рассматривают характерные признаки фрейма. Большинство лингвистов-когнитологов солидарны во мнении, что фрейм – это, прежде всего, открытая структура, способная расширяться за счет поступления новой информации, поэтому четких границ данная когнитивная единица иметь не может. Это, на наш взгляд, одна из основных неоспоримых характеристик фрейма – *способность к расширению*.

Н.В. Стернева в своей работе, посвященной фрейму, приводит следующие ключевые его характеристики, выявленные в ходе анализа: *структурность*, *типизированность*, *ситуативность*, *репрезентативность* [2, с. 62-63].

Е.Г. Беляевская выделяет следующие свойства фреймов: во фрейм включается, во-первых, полный комплект знаний о ситуации или объекте, существующий в данный исторический период в данном социуме; во-вторых, перечислить все признаки, входящие во фрейм очень трудно, если возможно вообще...В пределах одного фрейма можно «приближать» или «отдалять» любые составляющие фрейма, в зависимости от той конкретной ситуации, которая обращает человека к тому или иному фрейму [25, с. 28]. Это утверждение еще раз подчеркивает отсутствие четких границ фрейма.

В когнитивной лингвистике имеют место ситуации, когда обычная последовательность действий типичного фрейма может нарушаться. Среди наиболее распространенных трансформаций фреймовой структуры выделяются следующие: замена содержания традиционного слота на нехарактерное, замена подслота фрейма на нехарактерный, элимитация отдельных традиционных слотов или подслотов, введение нового нехарактерного слота со свойственным ему содержанием, свертывание фрейма в один слот, подслот (А.Н. Баранов 1991).

Классификация. Немаловажным представляется вопрос о классификации фреймов. На данный момент в языковедческой науке выделено не так много видовых разновидностей фрейма. Этот вопрос более детально разработан в теориях искусственного интеллекта и

программирования, но достижения данных научных областей не могут быть «перенесены» в когнитивную лингвистику в силу разницы научных подходов.

В последние годы наряду с «чистыми» типами концептов, лингвокогнитологами вводятся в научный обиход *гибридные* (гибридный – полученный в результате скрещивания чего-либо разных пород, сортов, видов и т.п.) и *смешанные* (смешанный – образовавшийся путем смешивания чего-нибудь, разнородный по составу) ментальные единицы. Остановимся на этом вопросе подробнее.

О.С. Полатовская предлагает относить *фрейм-сценарий* (или его термин- дублет *сценарный фрейм*) к типу концептов, что, по ее мнению, будет иметь практическое значение при исследовании проблемы соотношения языка и речи. Она пишет: «В целом, основное отличие фрейма-сценария от фрейма заключается в динамическом характере первого и статическом характере второго... Принципиальное отличие фрейма-сценария от сценария заключается в его привязанности к контексту конкретной ситуации» [26, с. 165].

Признание учеными когнитивной интерпретации фрейма (прохождение этапа процедуры лингвокогнитивного исследования, на котором осуществляется «перевод» языковых данных в когнитивные (З.Д. Попова, И.А. Стернин) послужило толчком к разработке подвидов данного формата. Так, исследователь Л.В. Бабина разрабатывает теорию *скетч-фреймов*. Согласно ее мнению, «выделение скетч-фрейма обеспечивается таким свойством фреймов, как их способность к сужению, фокусировке внимания на их отдельных составляющих. Скетч-фрейм отличается от фрейма тем, что он прост, так как он передает небольшую часть фрейма. Он передает знания выборочно, так сказать «локально» [27, с. 163]. Исследователем разработана также авторская методика анализа интерпретации префиксальных английских глаголов при помощи скетч-фреймов.

В когнитивной лингвистике нет четкой методики анализа фрейма, есть лишь обозначенные направления. О.В. Соколова выделяет следующие:

1. Анализ того или иного фрейма, образованного сгруппированными по единому понятийному основанию лексическими единицами.

2. Изучение роли фрейма в процессе коммуникации.

3. Применение понятия фрейма по отношению к процессу перевода, что выражается в попытках описать реальные мыслительные операции, протекающие в мозгу переводчика в процессе перевода [23, с. 238].

Фокус исследовательского внимания. В современных лингвистических исследованиях наметились три основных подхода к изучению фрейма: *лингвокогнитивный* (его представители: А.П.

Бабушкин, А.Н. Баранов, В.З. Демьянков, Т.А. ван Дейк, Е.С. Кубрякова, Дж. Лакофф, М. Минский, Е.В. Рахилина, Ч. Филлмор, Н. Хомский и др.), *лингвокультурологический* (его придерживаются: В.И. Карасик, Н.А. Красавский, В.В. Красных, В.А. Маслова, В.И. Шаховский и др.) и *психолингвистический* (Р. Абельсон, И. Гофман, Р. Шенк и др.)

Необходимо также упомянуть о существовании *социологического подхода*, основоположником которого является американский социолог Э. Гоффман. Он называет фрейм – «аналитическими лесами», благодаря которым мы постигаем свой собственный опыт. Фреймы можно идентифицировать в рамках ситуаций. Они, в свою очередь, находятся в подчинительной связи с определенными принципами, отражающими социальные события и регулирующие участие в них человека [28, с. 600].

О.В. Соколова считает, что можно говорить о существовании двух подходов к понятию фрейма в когнитивной лингвистике: *фрейм как структура знания* и *фрейм как структура представления знания*. С одной стороны, фрейм рассматривается как часть когнитивной системы человека. С другой стороны, фрейм является средством, инструментом представления когнитивной структуры. Пытаясь разграничить два понимания фрейма, необходимо осознавать, что при изучении фрейма как структуры знания мы обращаемся к языку-феномену, а при исследовании фрейма как структуры представления знания объектом внимания становится язык-конструкт. Однако изучение сознания человека возможно по большей части с помощью только языка, поэтому в любом случае исследователь сталкивается с фреймом – структурой представления знания [23, с. 236].

В жесткой связи с подходами к исследованию фрейма находятся уже сформированные в когнитивной лингвистике методы анализа фрейма. Использование фрейма как метода исследования связано с постулированием определенной зависимости языкового значения от познавательного опыта человека. Соответственно, это метод исследования взаимодействия семантического пространства языка и структур знания мыслительного пространства, т.е. метод когнитивно-семантического моделирования языка [90, с. 15].

«Фреймовый метод является значимым для исследования семантики слова, – отмечает исследователь С. В. Буторин, – т.к. он позволяет проследить и обозначить соотношение языковых и неязыковых знаний, концептуальной и лексико-семантической информации. Применение фреймового метода для анализа того или иного произведения плодотворно, поскольку он позволяет выявить новые аспекты интерпретации текста» [29, с. 765].

Метод фреймовой семантики часто используется в исследованиях, которые носят лингвокогнитивный характер. С помощью метода

фреймовой семантики при анализе значения выбранного материала в когнитивном аспекте можно установить когнитивный контекст или область знания, с которой связан данный материал и смоделировать фрейм, определяющий данное значение.

Таким образом, термин «фрейм» еще не получил однозначной трактовки в силу того, что само понятие активно используется в нескольких научных областях. Несмотря на отсутствие общепринятой дефиниции термина, в когнитивной лингвистике отмечается единый взгляд на структуру фрейма (иерархическую). Его составными частями признаны узлы, слоты и терминалы. К числу основных характеристик фрейма относятся: структурность, типизированность, ситуативность, репрезентативность и отсутствие жестких границ.

Использованная литература:

1. Minsky M. A Framework for Representing knowledge // The Psychology of Computer Vision / ed. P.H. Winston. N.Y.: McGraw Hill, 1975. – 211-277 pp.
2. Стернева Н.В. Понятийный потенциал термина «фрейм» // Вестник ОГУ. – 2009. – № 11 (105). – С. 60-65.
3. Fillmore C.J. Towards a Frame-based Lexicon: The Semantics of RISK and its Neighbours / C.J. Fillmore & B.T. Atkins // Frames, fields and contrasts: New essays in semantics and lexical organization. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum, 1992. – 75-102 pp.
4. Филлмор Ч. Фреймы и семантика понимания // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXIII. – М.: Прогресс, 1988.
5. Ежова Е.А. Фрейм как метод структурирования логико-семантического пространства системы 2+ // Современные научные исследования и инновации. – 2013. – № 10. – С. 14-17.
6. Быкадорова А.Ю. Фрейм как способ представления гуманитарного знания // Relga. – 2014. – № 2 (275). – С. 1-4.
7. Taylor John B. Themonetary transmission mechanism: an empirical framework // Journal of Economic Perspectives, American Economic Association. – 1995. – Vol. 9, № 4. – 11-26 pp.
8. Miriam R.L. Petruck. Frame semantics // Handbook of pragmatics. – Berkeley: University of California, 1996. – 1-8 pp.
9. Ungerer F., Schmid H.-J. An Introduction to Cognitive Linguistics. – N.Y.: Longman, 1996. – 306 p.
10. Ernst R. Wendland. Framing the Frames: A Theoretical Framework for the Cognitive Notion of “Frames of Reference” // Journal of Translation. – 2010. – Vol. 6, № 1. – 27-50 pp.
11. Краткий словарь когнитивных терминов / под ред. Е.С. Кубряковой. – М.: филол. ф-т МГУ им. М.В. Ломоносова, 1997. – С. 90.

12. Макаров М.Л. Интерпретативный анализ дискурса в малой группе. – Тверь: Изд-во Твер. ун-та, 1998. – 200 с.
13. Красных В.В. Виртуальная реальность или реальная виртуальность? // Человек. Сознание. Коммуникация. – М.: Диалог-МГУ, 1998. – 352 с.
14. Алефиренко Н.Ф. Этноэдемический концепт и внутренняя форма языкового знака // Вопросы когнитивной лингвистики. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2004. – № 1. – С. 70-81.
15. Болдырев Н.Н. Концептуальное пространство когнитивной лингвистики // Вопросы когнитивной лингвистики. – Тамбов: Изд-во ТГУ, 2004. – № 1. – С. 18-35.
16. Заруднева Е.А. Компаративные конструкции в лингвокогнитивном аспекте: дис...канд. филол. наук. – Краснодар, 2007. – 144 с.
17. Никонова Ж.В. Фреймовый анализ как метод лингвистического описания вербальных структур // Вестник ТГУ. Серия: гуманитарные науки. – 2007. – № 6 (50). – С. 229-234.
18. Никонова Ж.В. Фреймовый анализ как метод лингвистического описания вербальных структур // Вестник ТГУ. Серия: гуманитарные науки. – 2007. – № 6 (50). – С. 229-234.
19. Стернева Н.В. Понятийный потенциал термина «фрейм» // Вестник ОГУ. – 2009. – № 11 (105). – С. 60-65.
20. Лукашевич Е.В. Когнитивная семантика: эволюционно-прогностический аспект. – М. – Барнаул: Изд-во Алтай.ун-та, 2002. – 234 с.
21. Minsky M. A Framework for Representing knowledge // The Psychology of Computer Vision / ed. P.H. Winston. N.Y.: McGraw Hill, 1975. – 211-277 pp.
22. Бабичева А.С. Фрейм «свадьба» в английской и русской лингвокультурах: автореф.... канд. филол. наук. – Волгоград, 2007. – 21 с.
23. Соколова О.В. Категория фрейма в когнитивной лингвистике // Вестник АГТУ. Серия: гуманитарные науки. – 2007. – № 1(36). – С. 236-239.
24. Лунгу И.А. Моделирование концепта с помощью фреймовой структуры (на примере слова «школа») // Филологические науки. Вопросы теории и практики. – 2015. – № 1 (43), ч. 2. – С. 129-132.
25. Беляевская Е.Г. Семантическая структура слова в номинативном и коммуникативном аспектах: дис. ... докт. филол. наук. – М., 1992. – 401 с.
26. Полатовская О.С. Фрейм-сценарий как тип концептов // Вестник ИГЛУ. – 2013. – С. 161-166.
27. Локализация фреймов, сценариев и гештальтов в медийных

текстах. Современная когнитивная лингвистика: Коллективная монография / под ред. А.Г. Бердниковой. –Новосибирск: СибАК, 2014. – 158 с.

28. Goffman E. Frame analysis: An essay on the organization of experience. – N.Y.: Northeastern, 1974. – 600 p.

29. Буторин С.В. Фреймовый подход к анализу языкового пространства немецкого романа-воспитания // Известия Самарского научного центра РАН. – 2010. – Т. 12, № 3. – С. 761-765.

*Садыкова С.А., п.ғ.к, аға оқытушы.
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті
Алимова Г.студент,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

КОГНИТИВТІ ЛИНГВИСТИКАДАҒЫ БІЛІМДІ ҰСЫНУДЫҢ ФРЕЙМДІК ҚҰРЫЛЫМЫ

Аңдатпа

Берілген мақалада «фрейм» термині анықтамасы қарастырылып, когнитивті лингвистикада берілген түсініктің құрылымына біртұтас назар байқалады (иерархиялық). Фреймдік құрама бөліктерге түйіншектер, слоттар және терминалдар жатады. Фреймнің негізгі мінездемесіне құрылымдылық, түрлілілік, жағдайлылық, репрезентативтілік және нақты шектеулердің болмағандығы жатады.

Кілттік сөздер: *фрейм, фрейм-сценарий, скетч-фрейм.*

*Sadykova S.A., senior lecturer
Aktobe University Named after S.Baishev
Alimova G. master student.
Aktobe University Named after S.Baishev*

FRAME STRUCTURE KNOWLEDGE PRESENTATION IN COGNITIVE LINGUISTICS

Summary

The definition of the term "frame " is discussed in this article. The unified view of this concept structure (hierarchical) is marked in cognitive linguistics. Framing components are sites, slots and terminals. The main frame characteristics are the following: structural, typical, situational, and the lack of representativeness of the rigid boundaries.

Key words: *frame, frame- scenario, sketch – frame.*

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

ОӘЖ 330.3

*Агзамова А.Б. э.ғ.к., доцент,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті
Білбала А.Ә. магистрант,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

**МИНЕРАЛДЫ-ШИКІЗАТ РЕСУРСТАРЫН ТИІМДІ
ИГЕРУДІҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МЕХАНИЗМДЕРІ**

Түйіндеме

Зерттеу барысында мынадай нәтижелер алынды: Жер қойнауын пайдалану мен қорғау тәртібі мен мән жайларын реттейтін және олардың рациональды, кешенді пайдаланылуына және экологиялық зардаптың алдын алуға бағытталған шаралар анықталды.

Кілт сөздер: *минералды-шикізат ресурстары, пайдалы қазбалар, өнеркәсіп, кен орындары.*

Адамзат қоғамының минералды-шикізат ресурстарын пайдаланбай өмір сүруі мүмкін емес. Пайдалы қазбалар қалпына келтірілмейтін ресурстарға жатады. Ал бұл олардың көпшілігінің қорларының уақыт өте келе толығымен таусылуы мүмкін екендігін көрсетеді.

Қазақстан – жердегі минералды-шикізат базасына бай аздаған елдердің бірі. Әлемдегі алынатын 55 түрлі пайдалы қазбалардың (олардың 29-ы металдар) Қазақстанда 39-ы алынады. Салыстырмалы түрде алсақ жоғары көрсеткіштер тек Ресейде – 49, Қытайда – 45, Австралия және АҚШ – 42, Бразилия – 41 түрлі пайдалы қазбалар өндіріледі.

Мұнай мен табиғи газ қорлар бойынша республика әлемі елдерінің бірінші ондығына кіреді, мұнда тас және қоңыр көмір, темір, хормит, қорғасын, мырыш, мыс, уран және сирек кездесетін металдар т.б. табылған.

Аталған пайдалы қазбалардың түрлерін өндіру, қайта өңдеу және байыту процесінде литосферамен тұтас қоршаған орта жағдайына неғұрлым мұнай, табиғи газ концентраттарын өндіру ықпал етеді.

Кен-металлургия кешені Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық жағынан жоғары дамыған елдердің қатарына қосылуын қамтамасыз етуге жәрдемдесетін басым салалардың бірі ретінде белгіленген. Республика кен-металлургия кешенінің басты міндеті ішкі және сыртқы

рыноктардың қажеттерін қанағаттандыратын бәсекеге қабілетті өнімдер шығару болып табылады.

Минералды шикізат өнімдерін өндіру және алу жөнінен республика хром бойынша екінші орында, титан бойынша – екінші-үшінші, мырыш және қорғасын бойынша – алтыншы, марганец бойынша – сегізінші, күміс бойынша тоғызыншы орында.

Әлемдік мыс, титан, ферроқорытпа және болат рыноктарында Қазақстанның атқаратын рөлі аз емес, ал Еуразиялық субконтинентте хром бойынша монополист, темір, марганец, алюминий жөнінен өңірлік рынокта (ТМД елдері, бірінші кезекте Ресей) айтарлықтай ықпалы бар.

Бұл жетістіктер өздігінен келген жоқ, ол ғалымдар мен инженерлік-техникалық қызметкерлердің ерен еңбегінің жемісі болды. Кезінде осы сала Қазақстан ғылымының қарыштап дамуына зор әсер етті. Отандық геология, кен ісі, металлургия салалары әлемдік жетістіктерге қомақты үлес қосты.

Соңғы 15 жылда Қазақстан ғылымының алдында қосымша міндеттер пайда болды. Яғни, отандық ғылымның жауапкершілігі артты. Кеңес өкіметі кезінде осы саладағы қазақстандық ғалымдар тек ғылыми ізденістермен – жаңа технология жасау, оларды сынақтан өткізу, өндіріске енгізу сияқты мәселелермен айналысатын, ал өндірістің даму стратегиясын жасауды үкімет ол кезде тек мәскеулік ғалымдарға тапсыратын.

Тәуелсіз мемлекет болғаннан кейін, біздің үкіметіміз ондай маңызды бағдарламалар дайындауды Қазақстан ғылымына жүктейтін болды. Сол себепті, еліміз экономикасының стратегиялық бағыттары бойынша Президент Жарлығымен бірнеше ұлттық орталықтар құрылды, оларға өз салаларында мемлекеттік бағдарламаларды іске асыру жүктелді. Сондай құрылған орталықтың бірі – «Қазақстан Республикасының минералды шикізатты кешенді ұқсату жөніндегі ұлттық орталығы» РМК. Бізге тау-кен, металлургия бағыттары бойынша бағдарламаны орындау жүктелді. Әрине, біз бұл міндетті бұрынғы істеп жатқан жұмыстарымызға қосымша атқарып жүрміз. Мекеме қазір Орталық Азиядағы ірі ғылыми кәсіпорындардың бірі.

Ал жекеменшікке өтіп кеткен кәсіпорындарға келсек, әрине, нарықтық экономикада мемлекет кәсіпорынның шаруасына араласпайды. Әйтсе де үкімет өз меншігіндегі кен орнын кәсіпорынға пайдалануға бергеннен кейін, сол пайдалы қазбаны өндіру мен өңдеу барысында жеке қожайындардың мемлекет мүддесін бұзбауын қадағалап отыруы тиіс. Бұл не деген сөз?

Біріншіден, кен орнын пайдаланушылар руданы өндірген кезде үкімет белгілеген норматив бойынша, руданы барынша толық (тек қана бай руданы емес) қазып алулары керек.

Екіншіден, руданы өңдеген кезде оның құрамында бар элементтерді мейлінше толық бөліп алу керек.

Үшіншіден, металдардың өзіндік құнын шектен тыс жоғарылатпауы, сату бағасын төмендетпеуі тиіс.

Төртіншіден, өндіріс үдерісінде қоршаған ортаны ластамауы, ал егер оған нұқсан келтірсе, сол үшін үкіметке жеткілікті мөлшерде төлем төлеуі тиіс.

Бесінші, өндірісте істейтін жұмыскерлердің қауіпсіздігі қамтамасыз етілуі тиіс.

Осы бағыттарда кәсіпорынның жұмысын бақылайтын мемлекеттік органдар бар. Біздің жұмысымыз жоғарыда аталған пункттер бойынша әлемдегі осындай өндірістердің көрсеткіштері мен ғылыми жетістіктерін назарға ала отырып, өндірілетін шикізаттардың ерекшеліктерін ескеріп, үкімет органдары нормативтерді белгілеуі үшін қажетті материалдармен, ұсыныстармен қамтамасыз етуге саяды.

Бүгінгі Қазақстандағы кен-металлургия жүйесіне келсек, ол екі ірі саладан тұрады – қара металлургия және түсті металлургия:

- қара металлургия темір, марганец, хром кенін, болат, шойын, прокат, ферроқұймасы, отқа төзімді өнімдер, металл сынықтарын қайта өңдеу өндірістері сияқты 12 саладан тұрады;

- түсті металлургия 26 өнеркәсіп кіретін қорғасын, мырыш, мыс, титан, бағалы және сирек металдар, глинозем, молибден концентратын, уран шикізатын өңдеу сияқты 8 саладан тұрады.

Расталған және алып пайдалануға болатын мұнай қоры 35 млрд. Баррельді, газ қоры 3 трлн текше метр Каспий теңізінің қазақстандық бөлігінде 120-ға жуық құрылым анықталған. Олардың арасында көмірсутегі шикізатының үлкен қоры болуы әбден мүмкін. Мамандардың болжамы бойынша, Каспий теңізінің қазақстандық бөлігінің көмірсутегі ресурстары 12-17 миллиард тонна болады.

Солтүстік Каспий жобасының аясындағы алғашқы барлау бұрғылау жұмыстарының алғашқы нәтижелері – Каспийдің қазақстандық бөлігінің болашағы зор деген қорытынды жасатып отыр.

Республикамызда 197 мұнай және газ кен орындары, олардың ішінде 102 мұнай, 29 газ конденсаты, 30 мұнай–газ конденсаты, 6 мұнай–газ, 11 газ конденсаты және 12 газ кен орындары ашылған. Мұнайдың ашылған кен қорлары 3млрд. Тоннасы, ал газдың анықталған қорлары 3 трлн. Текше метрді құрайды. Негізгі мұнай мен газды өндіру Батыс Қазақстанда жүзеге асырылады. Онда мұнайдың 90,4% және газ конденсатының 100% өндіріледі. Бұл регион Қазақстан территориясындағы неғұрлым ластанған және экологиялық жағдайы нашар аудандар қатарына жатады. Тау – кен өндіру өнеркәсібәнің мұнай өндірі саласы жеке тұрғыдан алғанда да басымдық маңызға ие (2030 жылға қарай мұнай өндіруді

жылына қарай 150 млн.т – ға дейін жеткізу болжамын есепке алғанда).

Тас көмір мен қоңыр көмір өндірудің де экологиялық салдары бар.қоршаған ортаның экологиялық жағдайына негативті әсер ететін отын ресурстарының басқа түрлерінің ішінен уранрудаларының ірі кен орындарын атап өтейік.

Сондай ақ темір, марганец, хром, қорғасын, мырыш, мыс рудаларын алтын, фосфориттер, құрылыс тастары, мен минералды шикізат ресурстарының басқа да түрлерін өңдеумен және қайта өңдеумен байланысты көптеген рудниктер және карьерлер табиғи ортаға жағымсыз әсер етеді.Осылардың барлығы қоса алғанда ландшафтар табиғатының литогенді ортасын қорғау жөнінде тиімді шараларды қолдануды талап етеді.

Жер қойнауларын қорғау мәселесі литосфера қабаттарынан минералды шикізатты рудалы және рудалы емес пайдалы қазбалар түрінде неғұрлым толығымен айырып алуды қамтамасыз ететін шаралардың жиынтығын қамтиды. Жер қойнауларын қорғау жөніндегі шаралар кешені сондай-ақ рельеф формасының сақталуын, геодинамикалық процестердің көрініс табуға жоюын қамтиды.

Осыған байланысты пайдалы қазбалардың кен орындарын кешенді түрде өңдеу, минералды шикізатты өндіру, өңдеу және тасымалдау кезінде шығынды жан-жақты жоюға ұмтылу жер қойнауын эксплуатациялаудың басты қағидасы болуға тиіс. Бұл шығындар неғұрлым аз болған сайын, соғұрлым көп пайдалы қазбалар болашақ ұрпақтың қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында жер қойнауында қала береді.

Тау-кен өндіру өнеркәсібі қоршаған ортаға жан-жақты әсерін тигізеді. Бұл рельефтің өзгеріске ұшырауынан, карьерлердің, жарлардың, террикондардың пайда болуынан және тау жыныстарының құлауынан көрінеді. Пайдалы қазбаларды өндіру топырақ, атмосфера, су бөгендерімен жерасты суларының сулық режимінің жағдайына әсер етеді. Мұның үстіне өсімдіктер мен жануарлар тіршілігінің мән жайлы түбірімен өзгереді. Пайдалы қазбалардың кен орындарын өңдеу тікелей ландшафтардың геохимиялық жағдайына, техногендік аномалиялардың пайда болуына әсерін тигізеді.

Өндіру және қайта өңдеу процесінде пайдалы қазбаларды шала алу минералдарды-шикізат ресурстарын эксплуатациялаудағы басты кемшілік болып табылады. Технологиялық дамымаудың нәтижесінде түсті металлургияда өндірілген рудаларды байыту кезінде алынған шикізаттың 10-20% ғана пайдаланылатыны, ал 80-90% лақтырылатыны мәлім болды.

Бұл қалдықтар химиялық реагенттер сіңген тау жыныстарының ұсақталған түрін білдіреді. Концентраттарды балқыту процесінде материалдың пайызына жуығы шлакқа айналады.

Байыту фабрикаларында өңдеу процесінде минералды шикізат көп жұмсалады. Руданың негізгі компоненттерін айыру кезінде қосалқы лақтырылып тасталады да, су мен жел эрозиясы нәтижесінде жойылып кетеді. Қосалқы пайдалы компоненттердің жалпы құны көбінесе негізгі түрдің құнынан жоғарғы болатынын ұмытпауымыз тиіс. Өндірістік қалдықтарды қайтадан эксплуатациялау үлкен экологиялық және басқа да қиыншылықтармен жалғасады және барлық уақытта мүмкін бола бермейді. Нәтижесінде қалпына келтірілмейтін табиғи ресурстар үлкен шығынға ұшырайды.

Қалдықсыз кен қалдығы аз өндірісті жасау жер қойнауының байлықтарын неғұрлым толық пайдалануды және қоршаған ортаны қорғауды қамтамасыз етеді.

Жер қойнауы ресурстарын рационалды пайдалану және қорғау негізінде келесі басымдықтар жатқызылуы тиіс:

- пайдалы қазбалар өндіру технологиясын жетілдіру;
- бос, өңделген жынысты пайдалану арқылы кен орындарын кешенді түрде өңдеу;
- пайдалы қазбалар кен орындарын үнемдеп пайдалану олардың іске жарау мерзімін ұзартуға ұмтылу;
- қажетті жағдайларда сирек кездесетін минералды шикізаттардың орнына басқа нәрсе қолдану;
- тау–кен орындары игерілген жерлерді кеңінен рекультивациялау және т.б.

Жер қойнауын пайдалану мен қорғау тәртібі мен мән жайларын реттейтін және олардың рационалды, кешенді пайдаланылуына және экологиялық зардаптың алдын алуға бағытталған құқықтық нормалар бар. Табиғатты қорғау аясындағы тау–кен игеру қызметі Жер қойнауы және жер қойнауын пайдалану туралы ҚР заңымен реттеледі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Минц, А.А. Экономическая оценка естественных ресурсов. М.: Мысль, 1972. –С.64-76.
2. Нестеров, П.М., Нестеров, А.П. Экономика природопользования и рынок: Учебник для вузов - М.: Закон и право, ЮНИТИ, 1997. – 413 с.
3. О налогах и других обязательных платежах в бюджет (Налоговый кодекс). – Алматы: Юрист, 2004. – 288 с.
4. Каргажанов, З.К., Баймырзаев, К.М., Калиаскарова, З.К. Платежи за пользование природными ресурсами.– Алматы, 1997.– С. 28-32.
5. Каргажанов, З.К., Баймырзаев, К.М. Экономический механизм природопользования. – Алматы: Ғылым, 2000. – 276 с.

*Агзамова А.Б. к.э.н., доцент,
Актюбинский университет им.С.Баишева
Билбала А.Ә. магистрант
Актюбинский университет им.С.Баишева*

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ МЕХАНИЗМЫ ЭФФЕКТИВНОГО РАЗВИТИЯ МИНЕРАЛЬНО-СЫРЬЕВОЙ БАЗЫ

Аннотация

Результаты исследования заключается в следующем: Регулирующий порядок и условия использования и охраны недр и их рационального использования и комплексных мер по предотвращению ущерба окружающей среде было обнаружено.

Ключевые слова: *минеральные ресурсы, минеральные ресурсы, а также промышленных областях.*

*Agzamova A.B. Candidate of Economic Sciences,
Aktobe University Named after S.Baishev
Bilbala A.A. master student,
Aktobe University Named after S.Baishev*

ECONOMIC MECHANISMS OF EFFECTIVE DEVELOPMENT OF MINERAL RESOURCE BASE

Summery

Results of the study is as follows: The control procedure and conditions for the use and protection of mineral resources and their rational use, and comprehensive measures to prevent environmental damage has been detected.

Keywords: *mineral resources, mineral resources, as well as industrial areas.*

ОӘЖ 330

*Агзамова А.Б. э.ғ.к., доцент,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті
Оразалин А.А. магистрант,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЭКОНОМИКАСЫН ДАМУДАҒЫ НАНОТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Түйіндеме

Зерттеу барысында мынадай нәтижелер алынды: Нанотехнологиялардың арқасында заманауи есептеуіш машиналар мен өндірістік технологиялардың, тіпті дәрі-дәрмектердің де өндіріліп жатқаны анықталды.

Кілт сөздер: нанотехнология, зертхана, молекула, наноқұрылымдар, наноқұрылғылар.

Нанотехнология – кеңістіктің нанометрлік аймағындағы жеке атомдарға, молекулаларға, молекулалық жүйелерге әсер ету арқылы жаңа физика-химиялық қасиеттері бар молекулалар, наноқұрылымдар, наноқұрылғылар мен материалдар алу мүмкіндіктерін зерттейтін қолданбалы ғылым. Нанометр дегеніміз бір метрдің миллиардтан бір бөлігі ($1 \text{ нанометр} = 10^{-9} \text{ метр}$). Көзге көрінбейтін аса ұсақ бөлшектерді ретке келтіре отырып, соның ерекшеліктерін алдын ала белгілеп беру арқылы әлдебір құрылымды құрастыруға қажетті жекелеген атомдарды ыңғайластыра орналастырады.

«Нанотехнология» деген сөзді өзіміздің қазақ тілінде түсіндіретін болсақ, «кішкентай өлшемді технология» дегенді білдіреді. Бұл жерде «нано» сөзі «миллиардтың бір бөлшегі» деген мағынаны береді. Қазіргі таңда нанотехнологиялар үлкен сұранысқа ие болып отыр. Нанотехнологиялардың арқасында заманауи есептеуіш машиналар мен өндірістік технологиялардың, тіпті дәрі-дәрмектердің де өндіріліп жатқаны баршамызға белгілі.

Бұған ғылыми фантастикаға ден қойған бірқатар жаңашылдардың да сенімсіздік танытары күмәнсіз. Мәселен, «Scientific America» журналының болжамына сүйенсек, таяу арада көлемі пошта маркасына тең медициналық құрылғы жасалады екен. Соны жарақат алған жерге қойса жеткілікті, ол қанның құрамын, қандай дәрі қажет екенін анықтап, сол дәрі-дәрмекті қанның құрамына өзі жібереді. 2025 жылы дайын атомнан кез келген затты құрастыруға қабілетті алғашқы нанороботтар жасалмақшы. Ауыл шаруашылығында да айтарлықтай өзгерістер болады: нанороботтар өсімдіктер мен жануарларды алмастырып, азық-түлік өндіретін дәрежеге қол жеткізеді. Осыған сәйкес экологиялық жағдай да жақсара түседі. Өнеркәсіптің жаңа түрлері болашақта қалдық заттар шығармай, оның есесіне нанороботтар ескі қалдықтарды жояды. Тәжірибе барысында анықталғандай, тоннельдеуші микроскоптыңбұрынғыларға қарағанда біршама артықшылықтары бар екен. Соның көмегімен жекелеген атомдарды «көруді» былай қойғанда, соларға әсер ету арқылы кез келген кернеуді өзгертуге де мүмкіндік туады: қарапайым тілмен айтсақ, тоннельдеуші микроскоптың көмегімен атомды «іліп» алуға және қажетті жеріне қондыруға болады. Физиктердің атомдарды өз қалауынша орналастыруға теориялық мүмкіндіктері пайда болады, яғни соларды

кірпіш секілді қалай отырып, кез-келген затты жасап шығуға мүмкіндіктері мол.

Қазір ғалымдар тұсауы жаңа кесілген нанотехнологияның үш негізгі міндеттерін айқындап алды. Біріншіден, осының көмегіне сүйене отырып, атомдарды өз қалауымызша тікелей орналастыру жүзеге асырылады, яғни ерекше қасиеттерге ие болған материалдар жасалады. Екіншіден, көлемдері жекелеген молекулаларға немесе атомдарға тең белсенді элементтері бар электрондық схемалардың өндірісін ұйымдастыру көзделіп отыр. Үшіншіден, ғалымдар көлемі молекулаға тең механизмдер мен роботтар, яғни наномашина жасауды көздеуде.

Қалай дегенмен де, ғалымдар адам өмірі үшін күресті одан әрі жалғастыруда. Олардың сөзіне сенсек, таяудағы жылдары қолдан жасалған ДНК-молекуласының негізінде адам ағзасын микробтардан тазартуға немесе енді тамыр жая бастаған қатерлі ісік жасушасын жоюға жол ашылатын көрінеді.

Еліміздегі нанотехнология туралы не білеміз?

Қазақстанда наноқұрылымдарды зерттеу ҚР Білім және ғылым министрлігінің іргелі ғылыми-зерттеулер бағдарламасы бойынша 2003 жылдан бастап жүргізіле бастады. Еліміздің 10 алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындарында қазіргі талапқа сай жабдықтармен жабдықталған инженерлік зертханалар ашылған болатын. Нанотехнологиялық зерттеулерде белгілі жетістіктерге жеткен ғылыми ұжымдарды топтастырып, олардың жұмыстарын үйлестіру мақсатында Алматы қаласы маңындағы Алатау кентіндегі Ақпараттық технологиялар бағы аймағына кіретін физика-техника институты жанынан ұлттық нанотехнология зертханасы ұйымдастырылған. Мұндағы ғылыми-зерттеулер нақты жобалардан тұратын бағдарламалар бойынша жүргізіледі.

Бір сөзбен айтқанда, нанотехнология дегеніміз – молекулалардың жиынтығынан құрылған ерекше бір физикалық қасиеті бар тұтас бір жаңа дүние ойлап шығару дегенді білдіреді. Мәселен, қазір Жапония елінде осы нанотехнологияның арқасында 18 келілік бронды сауыттың орнына жеңіл әрі киюге ыңғайлы көміртекті бронды жейде жасалынып отыр. Шетелдегідей көп болмағанымен, мұндай жаңалықтан қазақ ғалымдары да құр алақан болып отырған жоқ. Биология ғылымдарының докторы, профессор, ҰҒА академигі Мұрат Құрмашұлы әріптестерімен бірге дәрілік нанокапсула жасап шығарған болатын. Оның ерекшелігі сол болмашы ғана бөлігін сырқат жүрекке жақса, науқас инфарктан жылдам оңалады. Бұған қоса, нанокапсуланың әсері өте тез.

Нанотехнологияның қазіргі жағдайы химия, физика, информатика, механика сынды ғылымдарды жетік меңгерген, біліктілігі мол мамандардың бірлесе отырып жұмыс істеуін қажет етеді. Бұған қоса, мамандар заманауи техникамен жұмыс істей білуі қажет. Ал ол үшін,

әрине, мол тәжірибе қажет. Сондықтан да «Болашақ» бағдарламасының ғылыми тағылымдамадан өту бастамасы мамандарымыздың біліктілігін арттыруға мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде аты дүниежүзіне мәшһүр профессор Г.Мун, ал М.Х.Дулати атындағы Тараз мемлекеттік университетінде профессор И.Бекбасаров «Наноинженерлік зерттеу әдістері» зертханаларына басшылық жасайды.

2012 жылы Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университетінде «Нанотехнологиялар» ғылыми зертханасы ашылды. Тараз мемлекеттік университетінде бүгінгі күні электронды микроскоптар мен рентгендік микроталдаулар жасалып, құрылыстық, композициялық материалдарды, азық-түлік өнімдеріне физикалық-химиялық зерттеу әдістері жүргізілуде. Оқу орнына мемлекет тарапынан бөлінген қаражат есебінен жапондық JSM7500F микроскопы алынды. Бір айта кетерлігі, мұндай микроскоп Қазақстанда екеу ғана, оның екіншісі Республикалық ядролық физика ғылыми-зерттеу институтында. Бұл бір жағынан қарағанда мақтаныш болғанымен, аталған микроскопты бүгінгі таңда алдыңғы қатарлы деп айтуға болмайды. Өйткені жапондарда бұл жабдық ескірген болып есептеледі. Қазіргі уақытта дүниежүзінде 1600 ғылыми-техникалық компаниялар мен фирмалар, зертханалар мен орталықтар нанотехнологиялық зерттеулермен айналысуда. Оның 28 пайызы АҚШ-та, 24 пайызы Жапонияда, 10 пайызы Ұлыбританияда, 9 пайызы Алманияда, және 5 пайызы Австрияда екен. Франция, Италия, Қытай елдері 3 пайыздан, басқа мемлекеттер, соның ішінде Ресей барлығы 14 пайызды құрайды. Ал Қазақстан сол он төрт пайыздың ішінде де жоқ. Демек, бүкіл әлем аса бір құштарлықпен айналысып отырған нанотехнологияның не екенін, пайдасы қандай болатындығын біз әлі күнге дейін жетік білмейміз. Еліміздің бірнеше қалаларында нанотехнологияға байланысты халықаралық конференциялар өткізіліп жүр. Алайда жасалып, өндіріске енгізілген нақты өнімдеріміз әлі күнге дейін жоқ.

Дүниежүзі ХХІ ғасырдың басынан бері нанотехнологияға ерекше көңіл бөле бастады. Кейбіреулер бұл салада «АҚШ, Еуроодақ елдері, Жапония, Қытай көшбасында келеді» дегенді айтып, әлемді дүрліктіруде. Бұл орайда нанотехнологияны алғаш ойлап тапқан қазақтар деп айтып көрсек қайтеді? Мәселен, Ер Төстік ертегісінде Күнекей қызды іздеушіге жол көрсететін, адамша сөйлей алатын құмырсқа бар емес пе еді?! Міне, сол құмырсқа қазақтар жасаған алғашқы нанотехнологиялық «өнім» болатын. Біздің халықта қолы шебер, ұста адамдар қай кезде де көп болған ғой. Олар туралы «бүргенің аяғын да тағалайды» деп аса сүйіспеншілікпен айтылады. Ал шықбермес сараңдар туралы «жұмыртқадан жүн қырыққандар» дейтін сөз бар. Шындығында,

жұмыртқа қабығының өзінен сан алуан өнім жасауға болатыны бүгінгі күні баршаға аян.

Өттең, онымызды шет тілдерге аударып, ағылшындардың да, француздардың да, жапондардың, қытайлардың да назарына ұсынуға кейінгі ұрпақтың мойны жар бермейді. Менделеевтің кестесіне енген химиялық элементтердің барлығы атомдар мен молекулалардан тұрады. Бұлардың мейлінше шағын болатындығы сондай, қарапайым микроскоптармен көру мүмкін емес. Сондықтан да «күні кешеге дейін» осы саланы зерттейтін зертханаларында арнайы жасалған ең үлкейткіш микроскоптар пайдаланылды. Ал қазір олардың орнын электронды микроскоптар алмастырған. Мінеки, бүгінгі күннің өзінде тек қана электронды микроскоптар арқылы көруге болатын осынау атомдар мен молекулаларды енді мың есе кішірейткенде алынатын өнім қандай болатынын ойша көзге елестете беріңіз. Бірақ бір таңғаларлығы мың есе кішірейген жаңа атомдар мен молекулалар өздерінің шыққан тегінен мүлде өзгеше қасиетке ие болады. Айталық, жер бетінде кездесетін уран өзінің ілеспелерінен тазартылады да, бейбіт мақсатта қолданылатын энергияны алу үшін одан «уран түймелерінің құрастырмасы» жасалады.

Әлемнің көптеген елдерінде біршама сала бойынша нанотехнологиялық ізденістер жүргізілуде. Қазір біз «күс тұмауы», «шошқа тұмауы» дейтіндердің әскери үстемдікке таласушы мемлекеттер тарапынан жасалған бактериялогиялық қарулардың «құқайы» болуы мүмкін дегенді айта бастадық. Егер «нанотехнология адам өмірін түбірінен өзгертеді деген мәліметке сенетін болсақ, мұның астарына терең үңілгеніміз жөн. Себебі нанотехнология арқылы адамзаттың пішімін де, мінез-құлқын да, ниетін де мүлде өзгертуге әбден болады. Айталық, ергежейлілер немесе алыптар жасау нанотехнология жетілген кезде қиын іс болмай қалады. Қаскөйлер мен мәңгүрттерді, адам-роботтарды нанотехнологтардың өмірге әкелуі әбден мүмкін. Қазірдің өзінде осы сала бойынша ой айтып жүрген батыстық бір топ ғалым «егер нанотехнология осы қалпымен дами беретін болса, онда таяудағы жүз жылдың ішінде адамдардың бір шағын тобы рақат өмір сүруші, қалған қалың тобы солардың құлы болуға ризашылықпен еңбек ететін мәңгүрттерге айналуы әбден мүмкін» деген үрейлі пікірді айтып жатыр. Біз нанотехнологиялық зерттеулерге инвестиция бөлінгенде тек сол арқылы баюды мақсат тұтумен шектелсек, қатты қателесеміз. Сондықтан нанотехнология арқылы сырттан төнетін қатерге төтеп беретін «өнімдер» іздеу ісіне де болашақта еліміз батыл кіріскені абзал.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1.Елбасымыз Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» стратегиясы «Егемен Қазақстан» газеті, 17 желтоқсан 2012 жыл. 16 басылым

2. Алиев Б – Тракторлар мен автомобильдер құрлысы. Алматы: Наз 2005.312 бет
3. К.Өстеміров, Е.Бекболғанов, Н.Әліпбеков – Өндірістік оқыту шебері – Астана «Фолиант» баспасы, 2008жыл. – 168 бет
- 4.Алиев Б. және басқалар.Тракторшының анықтамалығы. Алматы, «Қайнар».1982- 146 бет.

*Агзамова А.Б. к.э.н.,доцент,
Актюбинский университет им.С.Баишева
Оразалин А.А. магистрант
Актюбинский университет им.С.Баишева*

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ НАНОТЕХНОЛОГИЙ В ЭКОНОМИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аннотация

Результаты исследования заключается в следующем: Благодаря современным компьютерам и производственных технологий, нанотехнологий и даже лекарств были произведены.

Ключевые слова: *нанотехнологии, лаборатория, молекулярные наноструктуры.*

*Agzamova A.B. Candidate of Economic Sciences,
Aktobe University Named after S.Baishev
Orazalin A.A. master student,
Aktobe University Named after S.Baishev*

THE EFFECTIVENESS OF THE USE OF NANOTECHNOLOGY IN THE ECONOMIC DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Summery

Results of the study is as follows: Thanks to modern computers and nanotechnology manufacturing technologies, and even medicines were being produced.

Keywords: *nanotechnology, laboratory, molecular nanostructures.*

ОӘЖ 330.3

*Ахметова Э.Е. аға оқытушы, магистр
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті
Оспанбева А.Ж. аға оқытушы, магистр
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ШАҒЫН ЖӘНЕ ОРТА БИЗНЕСТІҢ ДАМУЫНА КЕДЕРГІ КЕЛТІРЕТІН ФАКТОРЛАРДЫ ТАЛДАУ

Түйіндеме

Мақалада шағын және орта бизнестің дамуына кедергі келтіретін факторлар қарастырылады және оған қарсы шаралар ұсынылады.

Кілт сөздер: шағын және орта бизнес, салық, қаржы-несие, нарық.

Бүгінгі таңда бизнес ел экономикасын дамытуда шешуші орынға ие, өйткені экономикалық, әлеуметтік және саяси сипаттағы көптеген мәселелердің шешілуіне ықпал жасайды.

Жеткен табыстарға қарамастан, еліміздің экономикасындағы шағын және орта бизнестің рөлі қарқындылыққа ие бола алмай отыр. Мұны елбасымен қойылған стратегиялық маңызды мәселелер мәлімдейді: шағын және орта бизнес ЖІӨ-нің 50%-ын құрайтын жағдайға жеткізу, оның құрылымы мен әлеуметтік жауапкершілігін жетілдіру, шағын бизнес секторы құрылуының және кеңеюінің сатысына, жаңа идеологиясына көшуді талап ететін басқа да бір қатар мәселелерді шешу[1].

Оның сыртында, 2015 жылы жалпы ішкі өнімдегі шағын бизнес субъектілерінің үлесі 18%-ға тең болды, ал дамыған елдерде шағын бизнес субъектілерінің ел экономикасындағы үлесі 50% құрайды.

Үш сапалық көрсеткішті (ШОК-тің ЖІӨ-гі, жалпы жұмысбастылықтағы, елдегі барлық кәсіпорындар санындағы үлесі) алдыңғы қатардағы елдердің сәйкес көрсеткіштерімен салыстыра отырып, жоғарыда айтылған институционалдық эффектіге жету үшін, шағын және орта бизнесті дамыту кезінде сапалық тұрғыда жылжу қажет. Себебі шағын және орта бизнес саны көп болған жағдайда экономиканың даму деңгейіндегі олардың үлесі төмендейді, өйткені микробизнестің шағынға, әрі қарай ортаға өсу тенденциясы жоқ, соның нәтижесінде – шағын бизнестің салалық диверсификацияға ынтасы болмайды. Соңғы 10 жылда шағын және орта бизнестің 60% сауда және қызмет көрсету саласында жұмыс атқарады.

Айтылған түйіннің тағы бір дәлелі – шағын және орта бизнес субъектілерінен түскен салықтық түсімдердің аз үлесі, 2015 жылы ол 17% құрады [2].

Соңғы жылдардағы шағын және орта бизнестің жағдайын талдай отырып, оның дамуына әсер ететін факторларының екі ірі тобын

анықтауға болады: отандық экономиканың шикізатқа бағыттылығы және шағын және орта бизнес қызметінің институционалдық-құқықтық негізі.

Бірінші фактор отандық экономиканың шикізатқа бағыттылығымен және өндіріс салаларының басымдылығымен шартталған. Қалыптасқан жағдайдың өзгеруі экономиканың салалық басымдылықтарының өнеркәсіптің өндіріс салаларынан өңдеу өндірісіне, соның ішінде жеңіл және тамақ өнеркәсібіне ығыстырылуымен шартталады, мұндағы шағын кәсіпорындар бәсеке қабілетті өнім өндіру бойынша потенциалы бар.

Екінші фактор – шағын және орта бизнес қызметінің институционалдық-құқықтық негізі. Институционалдық-құқықтық негіздің жетілмегендігі – салық салу, несиелендіру, шағын және орта бизнестің мемлекеттік органдармен қарым-қатынасы саласындағы жалпыға мәлім кедергілер мен мәселелердің пайда болуының ең басты себебі [3].

ҚР Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауында ҚР Үкіметіне іскерлік инициатива жолында туындайтын заңшығарушылық, әкімшілік және бюрократиялық кедергілер қай жерде және неліктен туындайтынын талдауды тапсырды. Бүгінгі күн сатысында шағын және орта бизнес мәселелері кешенділігімен және көріну нысандарының көптүрлілігімен ерекшеленеді, осыған орай жекелей қарастыруды талап етеді.

Кесте №1 – Қазақстан Республикасында шағын және орта бизнесті дамыту проблемаларының жіктелімі

ЭКОНОМИКА-ЛЫҚ	Өнеркәсіп салаларында (9,9 %), оның ішінде агрошикізатты өңдейтін салада шағын және орта бизнес кәсіпорындарының жеткіліксіз дамуы .
ҚАРЖЫЛЫҚ	Көптеген субъектілерде өздерінің инвестициялық және айналмалы қажеттіліктерін қамтамасыз ету үшін жеткілікті қаржы ресурстарының жоқтығы. Несиелеудің жоғары пайыздық мөлшерлемесі, қайтарым мерзімінің аздығы Шағын және орта бизнес субъектілерінің кредит беруге қабілетсіздігі
ӘКІМШІЛІК	Бақылау-қадағалау органдары тарапынан тексерістің көптігі Лицензиялау, мүлікті тіркеу мәселелерінде мемлекет тарапынан бизнес субъектілерінің қызметін жоғары деңгейде реттеу
ЗАҢНАМАЛЫҚ	Тікелей емес қызметтегі актілер санының, көптеген заңасты актілердің бар болуы Бизнесті, экспорт, импортты жабудың қымбат әрі қиын процедурасы . Заңнама актілер жүйесінің кеңдігінен бизнесті жүргізу бойынша жоғары шығындар

ИНФРА- ҚҰРЫЛЫМДЫ Қ	Оқыту орталықтарының жетіспеушілігі және кәсіпкерлерді дайындау сапасының төмендігі. Франчайзингті кеңінен тарату жеткіліксіз. Ақпараттық қолдау, электронды байланыс құралының жетіспеушілігі. Лизингтік қызметтерге қол жеткізудің шектеулігі
КАДРЛЫ Қ	Бизнес негіздерін оқытуды қолдаудың әлсіз мемлекеттік жүйесі. Бизнесі жүргізу негіздері бойынша мамандарды даярлаудың жоғары сапасы жеткіліксіз. Венчурлі бизнес, менеджмент және инновация аумағында мамандар жетіспейді

Бизнестің даму үрдісін жіктеу нәтижесінде мәселелердің ішкі және сыртқы тобы бөлініп шығады:

- қазақстандық бизнестің бәсекеге қабілеттілігінің өсім мүмкіндіктерін тежейтін сыртқы мәселелер қатарына қаржы ресурстарына, жаңа технологияларға шектеулі қолжетімділік, сонымен қатар әкімшілік кедергілер, рұқсат алу процедуралары, салықтық жүктемелер жатады.

- отандық бизнестің ішкі мәселелері қатарына басқару және өндірістік персоналдың кәсіби қабілеттерінің төмендігі, еңбек өнімділігінің және тиімділігінің қажетті деңгейде болмауы жатады[4].

Қазақстан дамуының басқа аспектілері сияқты бизнес ортаға да сыртқы салыстырмалы бағалау жүргізіледі.

Ел Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауында басты міндеттердің бірі ретінде бизнесті кең көлемде мемлекеттік қолдауды іске асыру, шағын және орта бизнестің позициясын кеңейту және нығайту болып белгіленген.

Осыған байланысты Қазақстан Республикасы Үкіметі қызметтерінің басымды бағыттарының бірі елімізде шағын және орта бизнесті дамыту үшін қолайлы жағдай жасау болып табылады. Жетекші халықаралық рейтингтерге қатысу ағымдағы жағдайды бағалауға, отандық экономиканы басқа елдердің экономикасымен салыстыруға мүмкіндік береді.

Демек, рейтингтің жеке позициялары бойынша Қазақстандағы макроэкономикалық көрсеткіштерінің нашарлауы көптеген сұрақтарды тудырады, қанша дегенмен соңғы жылдары барлық реформалар инвестициялық ахуалды жандандыруға және бизнеске әкімшілік қысымды азайтуға бағытталған. Әрине, бұндай едәуір кемшіліктердің болуы елдің рейтингісін есептейтін әдістеменің болуынан деуге болады. Қалай болса да, рейтингтердің жеке позициялары бойынша Қазақстан көрсеткіштерінің төмендеуі ескертпе болып табылады.

Дүниежүзілік Экономикалық Форум (ДЭФ) рейтингісі бойынша 2015 жылы бизнесті жүргізу шартына сай Қазақстан 85-ші орында тұр.

ДЭФ-ның бағалауы бойынша бизнестің тиімді дамуын ұстап тұрған себептерінің негізгілері: сыбайлас жемқорлық – 17%, жұмысшылардың біліктілікке сай келмеуі – 13%, салықты реттеу – 12% [3].

Бұдан басқа, бизнестің дамуын ұстап тұрған факторлар ретінде қаржыландыруға қол жетпеушілік, инфрақұрылымның әлсіз қамсыздандырылуы, бюрократиялық бастамалардың дамығандығы (сәйкесінше 9%, 8% және 6%) аталады.

«Forbes» журналында бизнесті жүргізу үшін ең үздік елдердің рейтингісінде Қазақстан 2015 жылғы 81-орынмен салыстырғанда 69-орында тұр. Қазақстан осы жылы сауда еркіндігі көрсеткіші бойынша позициясын жақсартып алды (11). Алайда үш көрсеткіш бойынша Қазақстанның жағдайы нашарлады: сыбайлас жемқорлық (110), инновация (68) және корпоративтік салық (75). Барлық көрсеткіштердің арасындағы ең төменгі позицияларда Қазақстан жеке бас бостандығы көрсеткіші бойынша (102 орын), монетарлы еркіндік (94) және жекеменшік құқығы (74 орын) алады. Ең жоғарғы позицияны сауда еркіндігінен (11) басқа, Қазақстан инвесторларды қорғау дәрежесі бойынша 37-орында тұр.

Осы рейтинг шеңберінде (бұдан әрі – капиталға қызығушылық тудыратын елдер рейтингі) Қазақстан 2015 жылы 81-орынды иеленсе, 2014 жылы – 98-орынға ие болған. Қазақстан бойынша түсініктемелерде еліміз 2011-2015 жылдары өсімнің жоғары қарқындылығына энергетикалық сектордың арқасында, сонымен қатар өткізілетін экономикалық реформалар мен жақсы өнім алудың арқасында жетіп отыр деп көрсетіледі. Қазақстан аймақтық қаржылық орталық мәртебесіне ие болуға ұмтылады және Орталық Еуропа жүйелеріне сәйкес банктік жүйе құрғанына ерекше аталып өтеді.

Елдегі шағын және орта бизнесті дамыту аумағында 2015 жылы GEM зерттеулеріне сәйкес, Қазақстанда ең көп балл санын «мәдени және әлеуметтік нормалар» (3,26), «дене инфрақұрылымына қол жету» (3,18) және «үкіметтік бағдарламалар» (2,99) факторлары алды. Олай болса, сарапшылар республикада орын алған мәдени және әлеуметтік нормалар бизнесті лайық кәсіп деп есептеуге мүмкіндік береді деп санайды, елде өндірістік инфрақұрылымға (көлік, байланыс және т.б.) жету қиын емес және шағын және орта бизнесті қолдаудың бағдарламалары да бар.

GEM зерттеулерін талдау нәтижелері бойынша елде шағын және орта бизнес белсенділігін ұстап тұратын негізгі себептерді бөлуге болады:

- мемлекеттік саясат бастап келе жатқан инновациялық бизнестің «нүктелі» қолдауын қамсыздандырмайды, ал салық саясаты жылдам өсудегі бизнестің басты тежеушісі болып табылады;

- инновациялық инфрақұрылымды құру бойынша ҚР Үкіметі қабылдап жатқан барлық шараларға қарамастан, оның қатысуымен құрылған технопарктер, бизнес-инкубаторлар, маркетинг орталықтары,

технология трансферті және т.б. ойлап шығарушыларға өз идеяларын іске асыруға, ал кәсіпкерлерге өнімдері іске асырылған соң сұранысқа ие болатын инновациялық жобаларды табуға және таңдауға тәжірибелік көмек көрсетпейді;

- әсіресе, өздері бизнеспен айналысатын сарапшылардың қамы жылдам өсудегі бизнесті рейдерлік топтармен заңсыз күшпен алу фактілерді тудырады, олардың қызметі құқық қорғау органдарымен байланысты емес;

- орта мектепте оқытылған жалпы білім беру пәндерінің көпшілік бөлігін оқу жоспарынан алып тастап, колледждер мен ЖОО-ң оқу бағдарламаларын қайта қарау қажет. Бұл арнайы пәндердің санын арттыруға және тәжірибелік сабақтарға басты назар аударуға мүмкіндік береді. Барлық ірі университеттердің жанынан бизнес-инкубаторларды құру туралы мәселені қарастыру қажет, онда білімгерлер жұмыс істей отырып, бизнес дағдыларын үйренер еді, ал қалағандары оқу барысында өзінің инновациялық бизнесін құруларына болады;

- Қазақстандық бизнес-білім жүйесі көбінесе бизнес жүргізу мен басқару қызметінде практикалық тәжірибесі бар адамдарға бағытталған, ал бұл уақытта батыс мектептері мектеп түлектерімен жұмыс істеп жатады. Бұл жылдам өсудегі инновациялық бизнесті құру үдерісін тежейді;

- біздің еліміздегі бизнестің дамуын рынокта арзан және контрфактілі тауарлардың басым болуы, негізінде Қытай мен Кореядан әкелінетін тауарлардың сапасы отандықтан асып түспейді. Осы себептен импорт алмастыру бағдарламсын іске асыру әрекеті болмай қалды. Осылай ірі кәсіпорындар жергілікті кәсіпкерлерде емес, керісінше шетелде дайындалатын шикізатты сатып алуды жөн көреді. Сондықтан да төмен сапалы өнімге баж салығын енгізуді және контрфактілі тауарларды әкелуге бөгет жасауды ұсынады.

2-ші кестеде талдау нәтижесінде алынған әкімшілдік тосқауылдар қалыптасу, қызмет ету және даму, жойылу сатылары бойынша топтастырылған. 2-кестеде көрсетілгендей шағын және орта бизнес субъектілерінің қызмет ету сатыларына сәйкесті тосқауылдарға қысқаша шолу жасап өтетін болсақ, бірінші қалыптасу сатысында бизнес ашудың жеңіл көрсеткіші бойынша республика 57-орында тұр. Бизнесті құру жолындағы әкімшілік кедергілері кәсіпорындарды құруды қиындатады және кәсіпкерлер мен мемлекеттік шенеуніктер арасындағы тығыз қатынастардың туындауына әсер етеді, бұл өз кезегінде, онсыз да жоғары деңгейде дамып келетін, жемқорлыққа жаңа мүмкіндіктер туғызады [5].

Кесте №2 – Шағын және орта бизнес субъектілерінің қызмет ету сатылары

С АТЫ	АТАЛУЫ	НЕГІЗГІ ТОСҚАУЫЛДАР
1	Қалыптасу сатысы	Тіркелу, қайта тіркелу, салық тіркеуіне тұру, түрлі лицензиялар мен рұқсаттар, келісімдер алу процедуралары және мерзімдері мен байланысты қиыншылықтар, айтарлықтай шығындар
2	Қызмет ету және даму сатысы	Қаржы-шаруашылық қызметтерге тексеру жүргізетін 50-ден астам бақылау-қадағалау органдары, мемлекеттік органдармен тартыстар, жан-жалдар, маңызсыз заң бұзушылық үшін салынатын әкімшілік штрафтар, статистикалық және салықтық есеп беру күрделілігі, ақпараттық жетіспеушілік, есеп беру электрондық жүйелердің бұзылуы және т.с.
3	Жойылу сатысы	Кәсіпорынды жабу барысында айтарлықтай тосқауылдардың және үлкен шығындардың болуы. Нәтижесінде тастап кеткен немесе қолданыссыз кәсіпорындар саны артты (70 мың шамасында)

Стандарт талаптарына сәйкес міндетті сертификацияның қолданыстағы жүйесі көп кезенді мәжбүрлі сипат алып отыр және функцияларды қайталауды молайтады, ішкі және сыртқы рынок та өнімнің бәсекеге қабілеттілігін азайту мен өзіндік құнды көбейтуді жүктейтін процедураның қымбаттылығымен ерекшеленеді.

Бұл факторлар артық әкімшілік кедергілерге әкеледі, бизнес инициатива мен іскерлік белсенділік өсімін тежейді.

Шағын бизнесті қолдау инфраструктурасының қажетті мөлшерде үйлеспеуі кәсіпкер ішкі және сыртқы ортада барлық контрагенттермен қарым-қатынастарды орнату және дамытумен байланысты көп шығындарға ұшырайды. Сыртқы ортада – мемлекеттік органдармен, қаржы-несие ұйымдарымен, жеткізіп берушілер, тұтынушылар мен бәсекелестермен, ішкі ортада – қызмет ету түрін және ұйымдастырушылық-құқықтық форманы талдау, қажетті көлемде жарғылық капиталды қарастыру, кадрларды таңдау мен персоналды басқару, әріптестер тобын іздеу және нарықты танып-білу.

Бұдан басқа, қазақстандық бизнестің жаңа технологиялар мен инновацияларды енгізу мен қолдануда, отандық кәсіпорындардың экспорттық бағыттылығын дамытуда мәселелер әлі де қалып отыр.

Осылайша, зерттеу шеңберінде экспортқа бағытталған қазақстандық орта және шағын бизнестегі кәсіпкерлердің төмен үлесі байқалады, бұл бизнес дамуының жаңа мүмкіндіктерін шектейтін сауда және инвестициялар үшін кедергілер әлі де сақталып қалуын мәлімдейді.

Елдің алатын орнының нығаюына қарамастан, отандық бизнес ортаның сыртқы бағалауы айтарлықтай жоғары бағаға ие емес, бірақ, жалпылай алғанда ел позициясының жақсаруын сипаттайды.

Сондықтан мемлекет тарапынан дамушы бизнес үшін, яғни жылдан жылға дамып, мақсатты бағытталған қолдауды талап ететін бизнесті қолдау шаралары әлі де жеткіліксіз деп айтуға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Указ Президента Республики Казахстан «О Стратегии индустриально-инновационного развития Республики Казахстан на 2003-2015 годы» от 17.05.2003г. №1096.
2. Қазақстан Республикасы Статистика департаментінің ресми сайты
3. Қазақстан халқының әл-ауқаттын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты: Мемлекет басшысының Қазақстан халқына жолдауы, Астана, 6 ақпан 2008 ж.
4. Манабаева И. Шағын және орта бизнестің экономикадағы маңыздылығы мен артықшылықтары және кемшіліктері: Экономика негіздері.-2006.-№5.8-13 б.
5. Мауленқұлова Г.Е. Шағын және орта бизнестің дамуын ақпараттық қамтамасыз ету мәселесі//ҚазҰУ хабаршысы. Экономика сериясы..-2006.-№3.-82-85 б.

*Ахметова Э.Е.
Актюбинский университет им.С.Баишева
Оспанбаева А.Ж. ст. препод., магистр,
Актюбинский университет им.С.Баишева*

ФАКТОРЫ ПРИПЯТСТВУЮЩИЕ РАЗВИТИЮ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА

Аннотация

В статье рассматриваются факторы сдерживающие развитие малого и среднего бизнеса и рекомендательные меры развитию их.

Ключевые слова: *малый и средний бизнес, налог, финансы-кредит, рынок.*

*Akhmetova E.E. senior teacher
Aktobe university named after S. Baishev
Ospanbaeva A.Z. senior teacher
Aktobe university named after S. Baishev*

FACTORS PRIPYATSTVY DEVELOPMENT OF SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES

Annotation

In the article are risen factors constraining the development of small and medium-sized businesses and the development of their action recommendation.

Keywords: *small and medium business, tax, finance, credit, market.*

УДК 330.322

*Калмагамбетова С.Р. магистр, аға оқытушы
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті
Казихан Д.Б. студент
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚТЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚОРҒАУ ЖҮЙЕСІН АРТТЫРУ ЖОЛДАРЫ

Аннотация

Бұл мақалада Қазақстан Республикасындағы халықты әлеуметтік қорғау жүйесін арттыруға байланысты төмендегі басым міндеттерді шешу қарастырылған.

Кілт сөздер: *Экономикалық даму, Экономикалық нәтиже, саяси нәтиже, стратегия, әлеуметтік қорғау, әлеуметтік нәтиже.*

Тұрмысы төмен отбасыларының өмір сүру деңгейін жақсарту, олардың әлеуметтік қорғалуын қазіргі заманғы әлеуметтік-демографиялық, әлеуметтік-экономикалық жағдайларды ескере отырып оңтайландыру жөніндегі шараларды жүзеге асыру үшін ұйымдық, құқықтық, әлеуметтік-экономикалық жағдайларды қалыптастыру – бағдарламаның негізгі мақсаты болып табылады.

Қазақстан Республикасындағы халықты әлеуметтік қорғау жүйесін арттыруға байланысты төмендегі басым міндеттерді шешу қарастырылған:

- Қазақстан Республикасының халықты әлеуметтік қорғау жөніндегі тұжырымдамасының шарттарын іске асыру;
- Еңбекке қабілетсіз азаматтар мен халықтың тұрмысы аса төмен топтарының өмір сүру деңгейін көтеру және тұрақтандыру;
- Әлеуметтік қорғаудың мемлекеттік кепілдіктерін қамтамасыз ету;
- Тұрмысы төмен топтарын әлеуметтік қолдау жүйесін дамыту;
- Тұрғындардың тұрмысы төмен отбасыларының нақты жағдайлары және олардың өмір сүру деңгейінің сапасын жақсарту жөніндегі шаралар турасында хабардар болуын қамтамасыз ету;
- Әлеуметтік салада құқықтық қатынастардың тиімділігін арттыру, қоғамдық өмірге, әлеуметтік қамтамасыз етуге белсене қатысу;
- Күнкөріс деңгейін есептеудің маңыздылығы бойынша бағыттарды жасау, көрсетілген көмектің атаулылық бағдарламасын нақтылау;
- Денсаулық сақтау, білім, мәдениет, спорт салаларында көрсетілетін қызметке қол жетушілікті жеңілдетуге бағытталған шаралар жүйесін жүзеге асыру үшін алғы шарттар жасау;
- Облыстық әлеуметтік-экономикалық даму процесінде әлеуметтік көмекті ұйымдастыруда, экономикалық тиімді модельдерді енгізу және дамытуда, әлеуметтік қызмет көрсету саласында мәліметтер базасын құруда тұрмысы төмен азаматтарды тең жағдайлар мен мүмкіндіктермен қамтамасыз ету жөнінен жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, ұйымдардың, кәсіпорындар мен басқа да өндіріс орындары басшыларының іс-әрекеттерін үйлестіру;
- Халықты әлеуметтік қорғаудың 2014-2017 жылдарға арналған кешенді бағдарламасы:
- Барлық әкімшілік атқарушы билік органдарын, аудандық, қалалық басқармаларды, қайырымдылық, коммерциялық және басқа да қоғамдық ұйымдарды, бюджеттен тыс әлеуметтік саясатты іске асыру саласына қосуға;
- Әртүрлі қаржы көздерінен жинақталған қаржы ресурстарын халықты әлеуметтік қолдаудың басымды бағыттарына шоғырландыруға;
- Мұқтаж азаматтарға бір мезгілде бірнеше көмек түрлерін беру мүмкіндігіне (ақшалай, жеңілдік немесе қызмет түрінде);
- Бюджеттен тыс көздерден тартылған қаржылар есебінен халыққа әлеуметтік көмек берудің қосымша нысандарын белгілеу кезінде аумақтық атқарушы билік органдарының дербестігін көрсетуге арналған [1].

Халықты әлеуметтік қорғау шаралары кешенді бағдарламасының негізгі мақсаттары мен міндеттері

Кешенді бағдарлама төмендегідей бөлімдерден тұрады:

1. “Аға ұрпақ” бағдарламасы

Ұсынылып отырған іс-шаралар қарттарға қатысты қарым-қатынаста стратегияны белгілеуге, аға ұрпақ өкілдерінің қорғалуы мен кепілдіктерін күшейтуге, аға ұрпақ арасында өткізіліп жүрген қазіргі заманғы саясатты іске асыруға бағытталған қолданыстағы құқықтық нормаларды жұмылдыруға бейімделген.

Әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешу жөнінде түрлі деңгейдегі мекемелер мен қызметтердің басшыларын күш-жігерін үйлестіру жөніндегі міндеттер белгіленген.

Қарттардың денсаулығын жақсартуға, оларға алдын-ала емдік көмек көрсетуді қамтамасыз етуге бағытталған шаралар анықталған.

Аға ұрпақ өкілдерінің әлеуметтік қорғалуын ұйымдастыру, әлеуметтік қызмет көрсету бойынша мүмкіндіктерді кеңейту жөніндегі практикалық шаралар берілген.

Қысқа дайындық, әлеуметтік қызмет көрсету мекемелерінің материалдық-техникалық базасын нығайту жөніндегі шаралар да ескерілген.

Қарт кісілерге әлеуметтік-тұрмыстық көмек көрсету мәселелерін шешуге түрлі мемлекеттік және мемлекеттік емес құрылымдарды, демеушілерді тарту жоспарланған.

Аз қамтамасыз етілген зейнеткерлерді, мүгедектерді, жалғызбасты қарттарды шефтік көмекке алу практикасын жаңарту көзделген [2].

2. “Әйелдердің, балалардың және жасөспірімдердің денсаулығын қорғау” бағдарламасы

Жасалған іс-шаралар әйелдердің денсаулығына назар аударуды күшейтуі, бірінші кезекте жұмыс істейтін әйелдердің денсаулығын қорғау жөніндегі заңдылықты іске асыруды қамтамасыз етуі, еңбекті, аналық міндеттерді есепке ала отырып өмірі мен денсаулығын қорғау бойынша әйелдердің құқығын қамтамасыз етуге бақылау орнатуды енгізуі тиіс.

Қарқынды оқытудың оқушылардың денсаулығына әсер ететін зерттеу жөніндегі жұмыстарды жалғастыру, директорларды, оқу ісінің меңгерушілерін, мұғалімдерді оқу-тәрбиелік режим гигиенасы бойынша оқытуды ұйымдастыру қарастырылған.

Тұрғындадың аз қамтамасыз етілген топтарына атаулы әлеуметтік көмек көрсету жөніндегі ережелерге, “Республикалық бюджет туралы” Заңда тиісті кезеңге белгіленген айлық есептік көрсеткіштерге сәйкес атаулы әлеуметтік көмектің мөлшері анықталған. Мұқтаждардың жұмыспен қамтылуына жәрдемдесу, жұмыссыз әйелдерге өз істерін ұйымдастыру үшін әдістемелік және қаржылық көмек беруде артықшылық құқықтар беру жөнінде бірқатар шаралар жасалған.

Жыл сайын ең кемі 800 әйелді кәсіби даярлау, қайта даярлықтан өткізу, біліктілігін көтеруді қамтамасыз ету қарастырылған.

Балаларды тәрбиелеу мен тазалық жағынан оқыту, психологиялық қолдау жөнінде практикалық іс-шаралар берілген.

3. “Жетім балалар” бағдарламасы

Кешенді іс-шаралар әлеуметтік жетімдікті ескертуге, жетім балаларға атаулы көмек көрсетуге және оларды дербес өмірге дайындауға бағытталған.

Берекесіз отбасыларымен жұмысты ұйымдастыру жөнінде іс-шаралар бекітілген.

Тәуекелшіл топтың балаларын анықтау, психологиялық-педагогикалық зерттеулер жүргізу, психологтар мен әлеуметтік педогогтардың кеңес беру қызметтерін көрсету жөнінде шаралар жоспарланған.

Жетім балаларды сауықтыру, медициналық қызметпен қамтамасыз ету, сәбилер үйінде тәрбиеленіп жатқан балаларды диспансерлеу, облыстық балалар ауруханаларында, облыстан тысқары жерлердегі клиникалық орталықтарды жетім балаларға мамандандырылған медициналық көмек көрсету жөніндегі шаралар жүйесі жасалған.

Бөлімге балаларды мемлекеттік қолдау мекемелерінің материалдық базаларын нығайту, жетім балаларды кәсіби даярлау және еңбекке орналастыру, құқықтық қорғау, сондай-ақ, оларға атаулы көмек беру жөніндегі нақты шаралар енгізілген.

4. “Дарынды балалар” бағдарламасы

Аталған бөлімдегі шаралар мемлекеттің келешектегі генекорларында балаларды сақтауға бағытталған.

Бірінші кезекте диагностикалық әдістемелер, бағдарламалар мен ғылыми-әдістемелік банкін қалыптастыруды әрі қарай жалғастыру, дарынды балаларды анықтау және қолдау үшін жағдайдар жасау көзделіп отыр.

Облыс ғалымдарының, олимпиадалар мен жалпы білім беретін мектептердегі дарынды балаларды оқытудың проблемалары бойынша тәжірибелік-үлгі жұмыстарының жеңімпаздарымен сабақ өткізуін ұйымдастыру.

5. “Оралмандардың отбасылары” бағдарламасы

Бұл бөлімнің шаралары оралмандардың әлеуметтік жағынан қорғалмаған отбасыларын қорғауға бағытталған.

Мәжбүрмен қоныс аударушылар мен босқындардың аз қамтамасыз етілген отбасыларынан шыққан балалар жайлы мәліметтер базасын құру, миграциялық қызметте тіркелуіне қарай балаларды алғашқы медициналық куәландырудан өткізу, босқындар мен мәжбүрмен қоныс аударушылардың 4 және одан да көп балалары бар отбасылары мен жалғызбасты аналарына атаулы әлеуметтік көмек көрсету қарастырылған.

Оқу орындарымен қамтамасыз ету, мектептерде әлеуметтік жағдайы төмен отбасыларынан шыққан балаларға қосымша тегін тамақ

ұйымдастыру, оларға қала сыртындағы лагерлерге тегін жолдама беру, спорт мектептеріне бөгетсіз қабылдауын қамтамасыз ету жоспарланған.

Келісім-шарт негізінде ақылы жұмыс орындарын құру, әлеуметтік қорғауға аса мұқтаж бітірушілерді уақытында жұмысқа орналастыруға жәрдемдесу анықталған. Бағдарламада көзделген шараларды іске асыру халықты әлеуметтік қорғауды тиімді ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Бұл мақсатта:

- практикалық қызметті бағдарламалық-мақсатты негізде құру;
- әлеуметтік қорғауды қамтамасыз етудің келешектегі түрін анықтау негізінде әлеуметтік бағыттағы практикалық шараларды жүзеге асыру;
- әлеуметтік қызмет көрсетудің тиімді де үнемді модельдерін енгізу.

Әлеуметтік қызметтің рыногын қалыптастыру жөнінде шаралар қабылдау;

- халықтың тұрмыс деңгейі төмендері үшін экономикалық зардаптарды жақсарту түсу;

- халықтың әлеуметтік қорғалуына бағытталған мемлекеттік жүйелерді дамытуда оңды нәтижелерге жету қажет.

Мемлекет басшысының Қазақстан халқына жолдауында экономикамызға жаһандық дағдарыстың кері әсер ететіндігіне қарамастан мемлекет тұрақты негізде қазақстандықтардың әл-ауқатын арттыру, еліміздің халқын әлеуметтік қолдау шараларын қабылдауда.

Бұл шаралар біртіндеп, экономиканың өсу қарқыны мен мемлекеттік бюджеттің нақты мүмкіндіктеріне сәйкес жүзеге асырылады.

Осылайша, жыл сайынғы арттыруды ескерумен зейнетақы төлеуге республикалық бюджет шығындары келесі жылы 1,3 трлн. теңгені құрайды.

Қазақстан Республикасы Президентінің 2014 жылғы 18 желтоқсандағы №841 жарлығымен бекітілген 2030 жылға дейін Қазақстан Республикасының зейнетақы жүйесін әрі қарай жаңғырту тұжырымдамасында ынтымақты зейнетақы мөлшерін оларға қолайлы деңгейде ұстау үшін жыл сайын инфляция деңгейінен артық 2 пайызға индексстеу көзделген[3].

29 тамызда Республикалық бюджеттік комиссия отырысында мақұлданған Әлеуметтік-экономикалық даму болжамына сәйкес тұтыну бағасының өсуі индексі 6-8 пайызды құрады. Осыған орай, үстіміздегі жылғы қаңтар айында барлық зейнетақы төлемдерінің мөлшері «2016 жылғы 1 қаңтардан бастап еңбек сіңірген жылдары үшін зейнетақы төлемдері мен уәкілетті ұйымнан төленетін зейнетақы төлемдерінің мөлшерлерін арттыру туралы» Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2015 жылғы 10 желтоқсандағы №985 қаулысына сәйкес 9% арттырылатын болады.

Бұдан басқа, 2016-2020 жылдарға макроэкономикалық көрсеткіштердің базалық болжамы негізінде қалыптастырылған «2016-

2018 жылдарға арналған республикалық бюджет туралы» Қазақстан Республикасының заңында базалық зейнетақы төлемі 11 965 теңге мөлшерінде, ең төменгі зейнетақы мөлшері 25 824 теңге деңгейінде белгіленді. Осыған сүйене отырып, 2016 жылы ең төменді зейнетақы төлемі (*ең төменгі зейнетақы плюс базалық зейнетақы*) 37 789 теңгені құрайды.

Жүргізілген арттыру нәтижесінде республика бойынша зейнетақы төлемдерінің орташа мөлшері базалық зейнетақыны есепке алғанда 2016 жылғы қаңтардан бастап 54526 теңгеге дейін артады. Барлық зейнеткерлер қаңтар айында өз зейнетақыларын арттырылған мөлшерде алады.

Ең төменгі күнкөріс деңгейінің артуына байланысты үш негіздеме (мүгедектігі бойынша, асыраушысынан айрылу жағдайы бойынша және жасына байланысты) бойынша көзделген мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылардың мөлшері 7% артады. Қазақстан Республикасы Президенті – Ұлт көшбасшысы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» атты 2014 жылғы 17 қаңтардағы Жолдауын орындау мақсатында мүгедектігі бойынша және асыраушысынан айрылу жағдайы бойынша мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылардың мөлшері 2016 жылғы 01 қаңтардан бастап 25% арттырылды.

Осылайша, жалпы ауруы бойынша 1-топтағы мүгедектігі бойынша мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылардың мөлшері 10 353 теңгеге, екінші топтағы мүгедектігі бойынша мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылардың мөлшері 8 060 теңгеге, үшінші топтағы мүгедектігі бойынша мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылардың мөлшері – 5 738 теңгеге, 16 жасқа дейінгі мүгедек балаларға берілетін мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылардың мөлшері 7513 теңгеге артты.

Асыраушысынан айрылу жағдайы бойынша барлық санаттағы 165 мың жәрдемақы алушының жәрдемақы мөлшері орта есеппен 34 219 теңгеден 45 795 теңгеге дейін артты.

Айлық есептік көрсеткіш шамасының өзгеруіне байланысты 2016 жылғы 01 қаңтардан бастап:

-№1 және №2 тізім бойынша мемлекеттік арнайы жәрдемақылардың (зиянды (өте зиянды) және ауыр (өте ауыр) еңбек жағдайларында жұмыс стажын жинақтаған адамдар қатарынан 28035 адам алушы болып табылады);

-арнаулы мемлекеттік жәрдемақылардың;

-бала туғанда берілетін біржолғы мемлекеттік жәрдемақылардың;

-бала күтімі бойынша ай сайынғы жәрдемақылардың;

Семей ядролық сынақ полигонында ядролық сынақ салдарынан зардап шеккен адамдар мен жаппай саяси қуғын-сүргін құрбандарына берілетін біржолғы ақшалай өтемақылардың мөлшерлері 7% артты.

2016 жылғы 1 қаңтарға дейін тағайындалған мүгедек баланы тәрбиелеп отырған ата-аналарға (қамқоршыларға) жәрдемақы (бұл төлемді республикамызда 69 740 адам алады), қызметкерлердің өмірі мен денсаулығына келтірілген зиянды өтеу жөніндегі төлемдерді капиталдандыру кезеңі аяқталғаннан кейін банкроттық салдарынан таратылған заңды тұлғалардың Қазақстан Республикасының азаматтарына ай сайынғы төлемдердің, сондай-ақ Мемлекеттік әлеуметтік сақтандыру қорынан (МӘСК) төленетін еңбек ету қабілетінен айрылу және асыраушысынан айрылу жағдайларына әлеуметтік төлемдердің мөлшері де сол мөлшерге арттырылды[5].

Жалпы алғанда, жоғарыда аталған өзгерістер еліміздің 3,8 млн. тұрғынның қамтиды, жаңа мөлшерлердегі төлемдер 2016 жылғы қаңтардан бастауын алды.

Жалпы әлеуметтік мәселе әрқашанда қоғамның өзекті мәселесі. Қоғам дамуымен қатар тұрмыс деңгейде қарқындап өсе түседі сонымен қатар, халықтың тұрмыс деңгейінің индикаторыда өзгере түседі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан әл-ауқатын артыру - мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» Президенттің Қазақстан халқына жолдауы, 2008ж. Ресми газет.
2. Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі (негізгі бөлім).-А.: Заңгер.- 2007 ж 12 қаңтар № 225 –ІІІ заңдармен еңгізілген өзгерістер.
3. Назарбаев.Н. «Қазақстан – 2030»: Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл- ауқатының артуы: Ел Президентінің Қазақ халқына жолдауы-Алматы: Білім, 2014-96 бет.
4. Әубәкіров Я.А. «Экономикалық теория негіздері»: Оқу құралы. Алматы «Санат».2003 ж.121-бет.
5. Есентугелов.А.Е., Кулекеева Ж.А. «Основные направления развития и размещения производительных сил Казахстана на период до 2016 г. – Алматы: РГП «Институт экономических исследований», 2014-256 б.

*Калмагамбетова С.Р. магистр, ст.препод.
Актюбинский университет им.С.Баишева
Казихан Д.Б. студент
Актюбинский университет им.С.Баишева*

ПУТИ ПОВЫШЕНИЯ СИСТЕМЫ СОЦИАЛЬНОЙ ЗАЩИТЫ НАСЕЛЕНИЯ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

АННОТАЦИЯ

Для улучшения социального развития в стране принимаются меры на регулярной основе. Для решения социально-экономических проблем населения в учреждениях разного уровня рассматриваются задачи нормализации и упрощения всех правовых экономических услуг для граждан страны. Государством предложены программы для обеспечения социальной и правовой защиты населения и улучшения интенсивности страны.

Ключевые слова: *Экономическое развитие, экономический результат, политический результат, стратегия, социальная защита, социальный результат.*

*Kalmagambetova S.R.-master
Aktobe University named after S.Baishev
Kazihan D.B. student
Aktobe University named after S.Baishev*

WAYS TO IMPROVE THE SYSTEM OF SOCIAL PROTECTION OF THE POPULATION IN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

ABSTRACT

For improve social development, in a country takes measures on a regular basis. In the institutions of different levels discusses the need for normalization and the simplified legal and economic services to the citizens of the country. Government proposed programs to ensure social and legal protection of the population and to improve the intensity of the country.

Keywords: *Economic development, economic result, the political result, strategy, competitive environment, social result.*

УДК 352

*Кусаинова Л.И.к.э.н., доцент,
Актюбинский университет им.С.Баишева
Нургалиева А. Е., студент,
Актюбинский университет им.С.Баишева*

РАЗВИТИЕ СИСТЕМЫ МЕСТНОГО САМОУПРАВЛЕНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

Аннотация

В статье рассматривается тема: развитие системы местного самоуправления в Республике Казахстан, потому что это является важным аспектом, один из неперемных условий социального благополучия, экономического процветания и формирование гражданского общества. На основе вышеизложенного, была принята в Казахстане концепция развитие местного самоуправления, где определила его будущее развитие.

Ключевые слова: *развитие местного самоуправления, финансовая самостоятельность, бюджетная система.*

В рамках Плана нации «100 конкретных шагов по реализации пяти институциональных реформ» на современном этапе в законотворческом плане реализован 98-й шаг, а именно, на уровне города районного значения, села, поселка и сельского округа начался этап внедрения самостоятельного бюджета местного самоуправления [1].

Международный опыт показывает, что развитие системы местного самоуправления является одним из неперемных условий экономического процветания, социального благополучия и формирования гражданского общества.

В Казахстане принята Концепция развития местного самоуправления в основу которой были заложены общепризнанные ценности муниципальной демократии и муниципального управления, закрепленные в Европейской хартии местного самоуправления.

Данная Концепция развития местного самоуправления определила развитие местного самоуправления в Республике Казахстан в два этапа:

Первый этап (2013-2014 годы) - расширение потенциала действующей системы на нижних уровнях управления;

Второй этап (2015-2020 годы) - дальнейшее развитие местного самоуправления.

Для решения задач первого этапа (2013-2014 годы) реализации Концепции развития местного самоуправления в 2013 году принят Закон по вопросам развития местного самоуправления и соответствующие подзаконные акты.

Так, закреплены нормы, определяющие полномочия органов МСУ, деятельность схода и собраний местного сообщества, порядок проведения выборов акимов городов районного значения, сел, поселков и сельских округов (далее - акимы сел) и расширение их полномочий.

В целях расширения финансовой самостоятельности органов МСУ в решении вопросов местного значения акимы сел наделены правом формирования доходных источников МСУ и открытия контрольных счетов наличности.

28 ноября 2014 года Законом РК по вопросам налогообложения органам местного самоуправления переданы поступления от 4 видов налогов, которые начали поступать на КСН с мая 2015 года.

На втором этапе реализации Концепции развития местного самоуправления (2015-2020 годы) принимаются меры по дальнейшему разграничению функций местного государственного управления и самоуправления, формированию бюджета и собственности МСУ.

В ноябре 2015 года принят Закон и соответствующие НПА, предусматривающие расширение доходной базы КСН путем передачи дополнительно двух налогов, расширение полномочий собрания местного сообщества в части согласования кандидатуры акима села для участия в выборах и инициирования вопроса об его освобождении, создание общественных структур для взаимодействия акима города с населением, расширение полномочий акима села по контролю за целевым использованием земельных участков на соответствующей территории, а также вовлечение населения в процесс управления коммунальной собственностью[2].

Финансирование сегодня осуществляется в рамках:

- 19-ти бюджетных программ в составе бюджета района (города областного значения). К примеру, в 2016 году расходы по этим программам определены в размере 94,8 млрд. тенге;
- и собственных доходов, которые находятся на контрольном счете наличности органа местного самоуправления.

За 8 месяцев 2016 года на КСН МСУ поступили средства в сумме 7,3 млрд. тенге, в том числе по 6-ти видам налогов поступления – 7 млрд. тенге при годовом прогнозе около 26,0 млрд. тенге.

Основной приток поступления налогов ожидается во втором полугодии в соответствии с установленными сроками оплаты передаваемых в органы МСУ налогов. За это время для решения вопросов местного сообщества израсходовано 4,3 млрд. тенге.

Таким образом, законодательно внедрена система самостоятельного бюджета и коммунальной собственности МСУ, расширены полномочия органов МСУ в управлении бюджетным процессом и коммунальной собственностью.

Бюджетная система страны состоит из 3-х уровней. Если ранее на уровне городов районного значения, сел, поселков, сельских округов самостоятельного бюджета не было, то теперь 2,5 тысячах административных единицах получают такую самостоятельность [3].

Как было сказано, что изучен международный опыт внедрения самостоятельного бюджета местного самоуправления отдельных стран ОЭСР, в частности Польши, в которых административно-территориальное деление в целом схоже с условиями Республики Казахстан.

Например, в Польше, бюджет гмины (нижнего уровня местного самоуправления) формируется за счет собственных доходов, а также субвенций и целевых дотаций из вышестоящего бюджета. И все это составляет самостоятельный бюджет местного самоуправления. Бюджет утверждается представительным органом, т.е. советом гмины, и реализуется исполнительным органом гмины – вуйтом.

Необходимо отметить, что сельские гмины по численности населения в 3 раза больше, чем сельские округа в Казахстане: 7 тыс. против 2 тыс. человек.

Бюджет МСУ на уровне города районного значения, села, поселка, сельского округа внедряется как 4-й уровень государственного бюджета с 2018 года в административных территориальных единицах с численностью населения свыше 2000 чел., а с 2020 года – повсеместно.

Определены доходные источники бюджета МСУ, состоящие из:

1) налоговых поступлений:

- индивидуальный подоходный налог с доходов, не облагаемых у источников выплаты;
- налог на имущество физических лиц;
- налог на транспорт с физических и юридических лиц;
- земельный налог с физических и юридических лиц на земли населенных пунктов,
- плата за размещение наружной (визуальной) рекламы в полосе отвода автомобильных дорог проходящих через территории городов районного значения, сел, поселков, сельских округов;

2) неналоговых поступлений:

- доходы от имущественного найма (аренды) государственного имущества;
- добровольные сборы физических и юридических лиц;
- штрафы, взимаемые акимами за административные правонарушения, предусмотренные Кодексом Республики Казахстан «Об административных правонарушениях»;
- доходы от продажи коммунальной собственности;
- трансферты из районного бюджета.

Бюджет МСУ будет утверждаться маслихатом района после его обсуждения на собрании местного сообщества, а исполнение бюджета МСУ возлагается на аппарат акима села.

Таким образом, предусмотрены механизмы, позволяющие планировать расходы бюджета с учетом интересов местного сообщества.

Расходы определены на уровне действующих в Бюджетном кодексе 19-ти направлений расходов акима села:

- дошкольное воспитание и обучение;
- благоустройство и озеленение населенных пунктов;
- строительство, реконструкция, ремонт и содержание автодорог;

- организация водоснабжения населенных пунктов и т.д;

Внедрение самостоятельного бюджета МСУ также вызывает потребность образования института «коммунальной собственности МСУ», которого сегодня нет. Вся коммунальная собственность на территории села входит в состав коммунальной собственности района и управляется акиматом района. В связи с этим, внесены нормы в Гражданский кодекс и в Закон «О государственном имуществе», определяющие понятие коммунальной собственности МСУ, порядок формирования и управления данной собственностью. Имущество МСУ будет состоять из имущества местной казны (средства бюджета МСУ, иное коммунальное имущество, не закрепленное за коммунальными юридическими лицами) и имущества, закрепленного за коммунальными юридическими лицами.

Порядок формирования и управления коммунальным имуществом МСУ будет осуществляться по аналогии с коммунальным имуществом района. При этом, управление коммунальной собственностью МСУ возлагается на аппарат акима села по согласованию с собранием местного сообщества. Теперь органы маслихатов районов наделены полномочиями по утверждению бюджета МСУ, расширения полномочий акима села и его аппарата по исполнению бюджета МСУ и управлению коммунальным имуществом МСУ.

Таким образом, это позволит обеспечить:

1. Расширение финансовой и экономической самостоятельности органов местного самоуправления в решении актуальных вопросов местного значения.
2. Расширение возможности граждан участвовать в процессе принятия решений через развитие местного самоуправления.

Список использованной литературы

1. План нации – 100 шагов «Современное государство для всех», газета «Казахстанская правда» № 92 (27968) от 20 мая 2015 года;
2. Концепция развития местного самоуправления в РК Указ Президента РК от 28 ноября 2012 года № 438
3. Бюджетный кодекс Республики Казахстан (с изменениями и дополнениями по состоянию на 30.11.2016 г.)

Кусаинова Л.И., э.ғ.к., доцент.

С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті

Нургалиева А.Е. студент,

С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті

**ҚАЗІРГІ КЕЗЕҢДЕГІ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКА ЖЕРГІЛІКТІ
ӨЗІН-ӨЗІ БАСҚАРУ ЖҮЙЕСІНІҢ ДАМУЫ**

Түйіндеме

Қазіргі кезеңдегі Қазақстан Республика жергілікті өзін-өзі басқару жүйесінің дамуының ең маңызды аспектісі, міндетті түрде әлеуметтік әл-ауқат экономикалық өркендеу жағдайы-азаматтық қоғамның қалыптасуы болып табылады. Жоғарыда айтылғандардың негізінде Қазақстанда өзін-өзі басқарудың дамыту концепциясы қабылданды әрі осы жүйенің болашақта дамуын айқындап берді.

Кілт сөздері: *өзін-өзі басқарудың дамуы, бюджеттік жүйе.*

*Kusainova L.I. Candidate of Economic Sciences,
Aktobe University named after S.Baishev
Nurgalieva A .E. student
Aktobe University named after S.Baishev*

DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF LOCAL SELF- GOVERNMENT OF REPUBLIC KAZAKHSTAN AT THE MODERN STAGE.

Annotation

In the article an author examines the theme development of the system of local self-government of Kazakhstan Republic because it is an important aspect of one necessary terms social prosperity economic expansion and forming of civil society. On the basis of foregoing in Kazakhstan was accepted a constitution of developing local self-government where was defined it is future development of system.

Keywords: *Development of the system of local self-government, financial independence budgetary system.*

ОӘЖ: 339. 1

*Қайырғалиева М.Ғ.э.ғ.к. доцент,
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті
Тағашев Д.Ж. магистрант
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

ИНДУСТРИЯЛДЫ - ИННОВАЦИЯЛЫҚ ЖАҒДАЙДА ОТАНДЫҚ ҚҰРЫЛЫС МАТЕРИАЛДАРЫ НАРЫҒЫН ДАМУДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ МЕХАНИЗМДЕРІН ЖЕТІЛДІРУ

Түйіндеме

Аталған мақала индустриалдық – инновациялық жағдайда отандық құрылыс нарығын дамытуды ұйымдастыру негіздеріне арналады

Кілт сөздер: *отандық өнім, құрылыс нарығы, инвестициялар, сана.*

Қазақстанның халықаралық деңгейдегі экономика қауымдастығының тұрақты мүшесіне айналуы – отандық нарық тарихында өз таңбаларын қалдыруда. Басты мақсат – әлемдік нарықта орнымызды тауып, техника мен технологиялардың даму заманында бәсекеге қабілетті өнім өндіру. Елімізге жаңа өнімдермен бірге, сапасы сын көтермейтін, бағасы арзан өнімдердің көптеп келуі, отандық тауар өндірушілерін біраз әуре – сарсаңға салды. Бірақ, нарық алаңында сауда–саттық, экономикалық қатынастар одан әрі жалғаса береді. Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың басшылығымен санаулы 25 жыл ішінде саяси–экономикалық, әлеуметтік тұрғыдан жаңару, жетілу сынақтарынан сүрінбей өттік. Нарықтық экономиканың жақсысы мен жаманына, сонымен қатар әлемдік дағдарыс пен қара алтынға тәуелділіктің қаншалықты болатынына көзімізді жеткіздік. Сондықтан, экономиканы әртараптандыру қажет, индустриалды – инновациялық дамудың жолына түсу керектігін түсіндік.

Еліміздің дағдарыстан кейінгі дамуының жаңа бағдарламасында отандық құрылыс материалдарының өндірісін кеңейту мен жылжымайтын мүлік нарығын қайта құрылымдау маңызды пункттер мен басымдықтардың бірі болып табылады. Ұлттық экономиканы дамытуда өнеркәсіп салаларының ішінде ең маңыздысы - құрылыс материалдар нарығы болып саналады. Оны өркендетудің негізгі факторына шаруашылық субъектілері қызметінің институционалды және заңнама шарттарын нақтылау, басқарудың ұйымдастыру – экономикалық механизмін әзірлеу, оның тиімді жұмыс істеу әсерінен экономикада оң нәтижелерге жетудің мүмкіндіктерін анықтау және бюджет–қаржы жүйесін жетілдіру жатады. Қазіргі кезде өнеркәсіп салаларын жандандыру үшін қолдау көрсету мемлекеттің негізгі міндеті болып көзделуде. Қазақстан өнеркәсібін дамытудың басты бағытына ішкі тұтыну нарығын бәсекеге қабілетті жоғары отандық тауарлармен толықтыру, импорттық тауарларды ығыстыру көлемін 15-20%-ға төмендету, құрылыс саласын

одан әрі дамыту, сондай – ақ қазіргі заманғы жағдайда құрылыс өнімінің қауіпсіздігі мен сапасын арттыру мемлекеттің өзекті экономикалық және саяси міндеттері болып табылады.

Құрылыс кешені тұтастай алғанда ел экономикасына және маңыздылығы жағынан кем түспейтін әлеуметтік сала жағдайына зор әсер етеді. Құрылыстың басқа саладан ерекшеленетін және құрылыс өндірісін ұйымдастыру мен басқарудың айрықша нысандарын қажет ететін өзіне тән ерекшеліктері бар. Бұл – құрылыс объектілерінің қайталанбаушылығы, құрылыс өнімінің тұрақты сипаты, құрылыс үдерісіне қатысушылардың алуан түрлілігі, капиталдың салыстырмалы түрде баяу айналушылығы мен тәуекелдің жоғары дәрежесі. Тұрғын үй кешендері мен ғимараттардың сапасына қойылатын қазіргі заманғы талаптар әлемдік стандарттарға сәйкес келетін жаңа және тиімді құрылыс материалдарын қолдануды алдын ала болжайды.

Қазақстанда құрылыс материалдары саласын серпінді дамыту үшін нақты алғышарттар бар. Оның жетістіктері мен қателіктері құрылыстың өзіндік құны мен сапасына тікелей байланысты. Сондықтан құрылыс базасын қазіргі заманғы технологиялық негізде түпкілікті жаңғырту өзекті міндет болып табылады. Бірінші кезектегі міндеттердің қатарында шетелдік тәжірибе мен қазіргі заманғы технологияны барынша пайдалана отырып, цемент, құрастырмалы темірбетон, жылу оқшаулауыш материалдарын, шыны, құрылыс керамикасын және басқаларын өндіретін базалық қосалқы салалардың өте тез дамыту қажеттігін атап өту керек. Мысалы: шетел тәжірибесін талдай отырып, қазіргі уақытта дамыған елдерде цемент негізінен құрғақ тәсілмен өндірілетінін көрсетті. Жапония, Оңтүстік Корея, Испания, АҚШ сияқты елдерде жалпы көлемде цементті құрғақ тәсілмен өндіру үлесі 80 – 100 % шегінде ауытқып отыр. Цементті әлемдік өндіру үлесінің 47,1 % -ы тиесілі Қытай ескі зауыттарын құрғақ әдіспен өндіріске қарқынды көшіруде. Қазіргі уақытта Қытайдағы цементті 50 %-ы энергия үнемдеуші технологиялар бойынша өндіріледі. Озық тәжірибе жағдайында цемент саласын дамыту мынадай өзара бірін – бірі толықтыратын бағыттар бойынша жүзеге асырылуы тиіс :

1. Цемент өндірудің қолданыстағы ылғал тәсілінен құрғақ тәсілге жаңғырту.
2. Жаңа зауыттарды салу кезінде озық энергия үнемдеуші жоғарғы өнімді технологияларды пайдалану қажет.

3. Республиканың цемент зауыттарынан алыстағы аудандарында терминалдар желісін құру.

Сапасы үшін шығынды барынша азайту және заласыз шикізатты дайындаудың құрғақ тәсілімен жұмыс істейтін цемент зауыттарының жаңа буынына жүктеуге болады. Бұл өнімнің өнімділігі – бағасы – сапасы қазіргі нарықта ең жақсы арасалмақпен ерекшеленетін жоғары автоматтандырылған және үнемді зауыттар болу қажет.

Екіншіден, мемлекеттік инвестициялардың қатысуымен құрылыста сметалық баға белгілеу жүйесін жетілдіру. Баға белгілеу ғылыми-техникалық прогресті, өндірістік қуаттарды тиімді пайдалануды, материал сыйымдылығын азайтуды, еңбек өнімділігін арттыруды, құрылыстың жоғары сапасын және іске қосылатын объектілердің пайдалану сипаттамаларын жақсартуды есепке алуы тиіс. Баға белгілеуді жетілдіру үшін: қолданыстағы нормативтік құқықтық құжаттарды түзету мен жаңаларын әзірлеу, құрылыс өнімдерінің тұтынушылық бірлігі құнының ірілендірілген нормативтері, ұқсас объектілердің құны туралы деректер банкін қалыптастыру, құрылыс жұмыстарының бірлігін орындау кезінде материалдық, еңбек және өзге ресурс түрлерінің шығыс нормаларын әзірлеу қажет болады. Орындалатын құрылыс-монтаж жұмыстарының құнын бағалау қызметтердің сапасын және нарықтың конъюнктурасын ескере отырып, өзіндік құнының және салық және бюджет заңнамаларына сәйкес белгіленген салықтар мен салықтық емес төлемдердің барлық түрлерінің негізінде қалыптасуға тиіс. Баға белгілеу жүйесін жетілдіру үшін мынадай міндеттерді шешу қажет:

- 1) сметалық-нормативтік базаны жетілдіру;
- 2) жетілдірілген сметалық нормаға өту бойынша әдістемелерді айқындау және әзірлеу;
- 3) сметалық құжаттамалардың есебі бойынша бағдарламалық камтамасыз етуді жаңалау;
- 4) тұрақты мониторинг негізінде құрылыс өнімдерінің құнын ағымдағы баға деңгейіне келтіру.

Қорытындылай келе индустриялық – инновациялық негізде қосылған құны жоғары бәсекеге қабілетті, энергия үнемдеуші, ресурс үнемдеуші құрылыс материалдарын, бұйымдар мен конструкциялар өндіруді дамыту. Қазақстан Республикасының аумағында басым салаларда құрылыс материалдарын өндіретін жаңа қуаттарды құру. Ішкі, сондай – ақ, сыртқы нарықта сұранысты қанағаттандыратын тиімді инновациялық жобаларды қолдана отырып өндірістік қуаттарды

жаңартуға отандық құрылыс материалдары өнеркәсібінің кәсіпорындары мен құрылыс индустриясы үшін ынталандыруды қамтамасыз ету және жағдай жасау. Құрылыс индустриясын білікті кадр ресурстарымен және құрылыс материалдарымен қамтамасыз ету. Құрылыс жұмыстарының маусымдылығы және аумақтық орналастыру мәселелерін шешу мақсатында жаңа және жаңғыртылатын жобалар жасау есебінен құрылыс материалдарын өндіру, жабдықтау, тұтыну ағынының теңгерімделген сызбасын әзірлеу.

Әрине, әлемдік экономикалық дамудың соңғы он жылында елімізде пайдаланылмаған және ескерілмеген көптеген мүмкіндіктер болды. Ендігі кезекте, дамыған немесе белсенді дамушы мемлекеттердің қолдануға тиімді тәжірибелерін еліміздің барлық ерекшеліктерін ескере отырып, отандық өндірісті және жетілдіруге, отандық құрылыс материалдарын барына көбірек қолдануды қамтамасыз ету, сонымен қатар мониторингті жүзеге асырып, бюджеттік бағдарламалар әкімшілер мен ұлттық компаниялардың құрылыс – монтаждау жұмыстарын жүзеге асыру шарттарын жасауды және құрылыс материалдарын, жабдықтарды сатып алуды тек отандық өндірушілер мен жеткізушілермен жүзеге асыруға міндеттегеніміз маңызды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

6. Менеджмент в строительстве. Учебник для студ. обуч. по спец. Экономика и управление на предприятиях (строительство). Под ред. И.С. Степанова. – 2-е изд. доп. и перераб. – М. Юрайт, 2005 – 523 с.
7. Мамырова Н.К., Саханова А.Н., Ахметова Ш.С., Брузати Л. Государство и бизнес. Менеджмент государственного сектора. Кн.3, Алматы, 2002-736с
8. Додонов В.Ю. Организация функционирования системы механизмов устойчивого развития Казахстана/ под редакцией Сабдена О.С., академика НИА РК, д.э.н. профессора – Алматы, ИЭ МОН РК, 2006-26с
9. Чистов Л.М. Экономика строительства. Учебник для вузов 2003-637с

*Кайыргалиева М.Г. к.э.н., доцент,
Актюбинский университет им.С.Баишева
Тагашев Д.Ж., магистрант,
Актюбинский университет им.С.Баишева*

В ИНДУСТРИАЛЬНО – ИННОВАЦИОННОЕ ВРЕМЯ РАЗВИТИЕ ОТЕЧЕСТВЕННОГО РЫНКА СТРОИТЕЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ И СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ ЭКОНОМИЧЕСКИХ МЕХАНИЗМОВ.

Аннотация

Данная работа посвящена развитию отечественного рынка строительных материалов в индустриально – инновационное время.

Ключевые слова: *отечественная продукция, рынок строительных материалов, инвестиции, качество.*

*Kaiyrgalieva M.G. Candidate of Economic Sciences,
Aktobe University named after S.Baishev
Tagashev D.ZH. master student,
Aktobe university named after S. Baishev*

IN THE INDUSTRIAL - INNOVATIVE TIME TO DEVELOP THE DOMESTIC MARKET OF CONSTRUCTION MATERIALS - TO PERFECT ECONOMIC MECHANISMS

Summery

This work is devoted to the development of the domestic market of construction materials in the industrial - innovative time.

Keywords: *domestic products, building materials market, investment, quality.*

УДК 330.03

*Салықов Г.С. к.э.н., доцент
Актюбинский университет им. С.Баишева
Сарин Ж. магистрант
Актюбинский университет им. С.Баишева*

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕХАНИЗМОВ ДИВЕРСИФИКАЦИИ ПРОМЫШЛЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЙ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация

В этой статье рассмотрены основные аспекты развития современной экономики является непредсказуемой, причиной тому экономический кризис, постоянная конкуренция, динамично развивающийся спрос с особыми критериями к качеству товаров и услуг. Казахстан, как страна, цель которой оказаться в числе 30 стран с развитой экономикой, стал осознавать действительные реалии нового производства, конкурентоспособность развитых транснациональных корпораций, уровни производства которых нужно достичь и сохранить.

Ключевые слова: *механизм диверсификации промышленного производства, условия развития диверсификации промышленного производства, промышленный потенциал Казахстана.*

Сегодня Казахстан, даже с учетом отрицательных тенденций, имеет потенциал развития ряда отраслей по выводу своей продукции на внешние рынки. На основании шкалы индексов и классификации высокого, среднего и низкого потенциала были определены наиболее конкурентоспособные отрасли:

- химическая отрасль — 40,4% в объеме всей несырьевой продукции;
- машиностроение — 13%;
- пищевая отрасль (кондитерская, плодоовощная, рыбная) — 4,1%;
- текстильная промышленность — 0,5%.

Вхождение Казахстана в ВТО и прогрессирующая глобализация экономики значительно расширили возможности интеграции отечественных предприятий в сферы мирового бизнеса. Однако существует проблема свертывания уже занятых рыночных ниш. Современная ситуация показывает, что международный рынок не имеет свободных рыночных ниш. В сложившейся ситуации необходимо определить продукцию, которая будет соответствовать требованиям инновационной экономики и экономика АПК, способной конкурировать на международном рынке. Представленная ситуация является прямым фактором для диверсификации промышленных предприятий Казахстана.

Как отмечалось ранее, ограниченность финансовых, информационных и производственных возможностей, а также отсутствие опыта диверсификации создают препятствия. По этой причине промышленные предприятия для минимизации рисков и поиска возможности диверсификации будут образовывать кластеры на территории своего месторасположения. По мнению И. Ансофф, ранние диверсификации были связаны с критериями синергизма в основном с функциональными подразделениями: отделом маркетинга, НИОКР и др.

Но практика показала, что самым основным критерием синергизма является синергизм корпоративного управления.

- 2) повышение доходов и хеджирование рисков;
- 3) наличие информационного обеспечения Корпоративного бизнеса и мотивация маркетинговых исследований;
- 4) налоговые льготы;
- 5) технологический выигрыш за счет взаимного проникновения технологий, совместного проведения НИОКР.

Развитие диверсификации деятельности промышленных предприятий на региональном уровне стимулируется следующими основными факторами:

- системное ограничение концентрации Производства;
- понижение риска от предпринимательской деятельности за счет обновления и расширения номенклатуры (ассортимента) выпускаемой продукции;
- уменьшение риска от структурных изменений и конъюнктурных колебаний: возможности финансирования реформирования предприятий с длительным циклом оборота капитала за счет производства с быстрым оборотом капитала;
- правовые формы контроля роста горизонтальной и вертикальной интеграции производства.

Повышение эффективности от диверсификации деятельности предприятий:

- многоцелевого совместного использования производственных мощностей;
- снижения издержек, за счет оптимального использования производственных ресурсов и мощностей, а также повышения эффективности от сбыта;
- расширения каналов информатизации, научных знаний, технологического и управленческого опыта;
- снижения предпринимательских рисков;
- исключения пробелов в производственной цепи;
- экономии на масштабе производства;
- расширения совместной деятельности с региональными партнерами.

Анализируя ситуацию в Казахстане на республиканском и региональном уровне, можно сделать вывод о том, что в Казахстане есть все необходимые условия и предпосылки для осуществления диверсификации производства.

Многие предприятия в Казахстане активно применяют процесс диверсификации производства, преследуя цель — понизить коммерческий риск, повысить финансовую стабильность и экономическую устойчивость предприятия. Однако в процессе проведения диверсификации

казахстанские предприятия не учитывают и анализируют присущие диверсификации положительные и отрицательные последствия с учетом особенностей регионов и отечественной экономики.

Диверсификация может затронуть горизонтальный уровень производственного цикла, также может носить и вертикальный характер; может быть связанной и несвязаной.

Результаты и их обсуждение - диверсификация промышленности, в сущности, требует разработки стратегий конкуренции для производственных подразделений Компании в целом. Если стратегия производственных подразделений ориентирована на преодоление проблем конкурентных преимуществ в отдельной области деятельности, то стратегия конкуренции компании должна определять направления дальнейшего бизнеса и управлять данными направлениями. Таким образом, стратегия конкуренции при диверсификации является совокупностью стратегий отдельных подразделений.

В целом диверсификация промышленности дает новые возможности предприятию увеличить объем производства, повысить прибыльность и рентабельность предприятия, путем минимизирования рисков производственной деятельности.

Список литературы:

1. Бригхем Ю., Гапенски Л. Финансовый менеджмент. — Спб.: Экономическая школа, 1997. — 669 с.
2. Ансофф И. Стратегическое управление — М.: экономика, 1989. — 520 с.
3. Томпсон А.А., Стрикленд А.А. Дж. Стратегический менеджмент. Искусство разработки и реализации стратегии. — М.: Банки и Биржи; Юнити, 1998. — 576 с.
4. Маркова В.Д., Кузнецова С.А. Стратегический менеджмент: курс лекций. — м.: Инфра — М.; Новосибирск: Сибирское соглашение, 2002. — 288 с.
5. Алимбаев А.А., Айнабек К.С. Основы управления рыночной экономикой: монография. — Караганда: Болашак — Баспа, 2002. — 340 с.

Салыков Ф.С.э.ғ.к., доцент
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті
Сарин Ж. магистрант
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті

ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙДАҒЫ ӨНЕРКӘСІП КӘСІПОРЫНДАРЫНЫҢ ӘРТАРАПТАНДЫРУ ТӘСІЛДЕРІН ЖАҚСARTY

Түйіндеме

Осы мақалада өнеркәсіп кешенін индустриялық-инновациялық дамытуға жоғары технологиялық инвестициялық жобаларды іске асыру арқылы, сондай-ақ су ресурстарын ықпалдастырылған басқару қағидаттарын енгізу жолымен қол жеткізілетін жолдары қарастырылған.

Кілт сөздер: экономикалық тиімділік, өнім сапасы, индустриялық-инновациялық дамыту, мемлекеттік қолдау .

Salikov G.S. candidate of Economic Sciences
Aktobe University named after S.Baishev
Sarin Zh. master student
Aktobe University named after S.Baishev

THE IMPROVEMENT OF MECHANISMS OF DIVERSIFICATION OF THE INDUSTRIAL ENTERPRISES IN MODERN CONDITIONS

Abstract

The presentday global economy is unpredictable. The reason for this is constant competition, rapidly growing demand with special criteria for product and service quality. Kazakhstan as a country with the aim to be among the 30 countries with advanced economies has become aware of the actual reality of the new production, competitive development of transnational corporations whose levels of production should be achieved and maintained. Diversification, in essence, requires the development of competitive strategies for the production units of the company as a whole. If the strategy is focused on the production units to overcome the problems of competitive advantage in a particular area of activity, the company's competitive strategy should determine the direction of future business trends and manage the Data.

Keywords: *mechanism of diversification industrial production, condition of development of diversification and industrial production, industrial capacity of Kazakhstan.*

УДК 331.1

Сапарбекова Ж.М. магистрант
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті,

КОМПАНИЯДАҒЫ ПЕРСОНАЛДЫ БАСҚАРУДЫҢ ЖҮЙЕСІ ЖӘНЕ ДАМУ БОЛАШАҒЫ

Аннотация

Ұйымдағы персоналдың қабілеттілігін пайдалануға және еңбек ұжымын ыңғайлы қалыптастыруға бағытталған ұйымдық және басқарушылық шаралардың барлық жиынтығы персоналды басқару болып табылады.

Кейбір авторлар басқару жүйесін: техникалық әкімшілік (басқарушылық) және адамдық немесе жеке тұлғалық – мәдениеттік түрлерге бөледі. Ал енді біреулері өндірісті (кәсіпорынды) басқаруды екіге бөліп көрсетеді: іс-әрекетті басқару, адамдарды басқару.

Іс-әрекетті басқару бұл - іс-әрекетті жоспарлау, өндірістік міндеттерді атқару, өндірілген жұмысты есептеу жүйесін қалыптастыру, орындалған жұмыстарды бақылауда ұстау.

Кілт сөздер: персонал, басқару, компания, менеджер, жұмысшы, саясат, еңбек

Дағдарыс жағдайларында, әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғанындай, экономикалық саясатты қайта бағдарлаулар жүріп жатыр. Қолдауды экономикалық өсім мен жұмыспен қамтуда аса үлкен мультипликативті тиімділік беретін салалар алуы тиіс. [1]

Ұйымдағы персоналдың қабілеттілігін пайдалануға және еңбек ұжымын ыңғайлы қалыптастыруға бағытталған ұйымдық және басқарушылық шаралардың барлық жиынтығы персоналды басқару болып табылады.

Кейбір авторлар басқару жүйесін: техникалық әкімшілік (басқарушылық) және адамдық немесе жеке тұлғалық – мәдениеттік түрлерге бөледі. Ал енді біреулері өндірісті (кәсіпорынды) басқаруды екіге бөліп көрсетеді: іс-әрекетті басқару, адамдарды басқару.

Іс-әрекетті басқару бұл - іс-әрекетті жоспарлау, өндірістік міндеттерді атқару, өндірілген жұмысты есептеу жүйесін қалыптастыру, орындалған жұмыстарды бақылауда ұстау.

Адамдарды басқару бұл - барлық еңбек ұжымы мүшелерінің арасында бірлестікті қалыптастыру, кадрлық саясаты, біліктілікпен, ақпараттандырумен, жұмысшыларды ынталандырумен (мотивация) және еңбектің басқа да маңызды құрамды бөліктерімен қамтамасыз ету.

Кейбір әдебиеттерден өндірістік-шаруашылық жүйе құрылымының басқа да нұсқаларын кездестіруге болады. Бірде, тәжірибе жүзінде барлық кезде кадр құрамы - басқару жүйесінің құрамды бөлігі болып табылуы, ерекше назар аудартады. Кез-келген кәсіпорынның маңызды іс-әрекетінің ортасы болып еңбекпен қамтамасыз ету табылады: жұмысшы күшін тарту, оның қажетті дайындығы, рационалды қолданулар үшін жағдайлар жасау.

Өндірістік жүйеге, оның заттық және жеке құрамдарына көп факторлар өз әсерін тигізеді. Жұмысшы күшінің талаптарын, олардың арнайы дайындықтан өтуін, біліктілік деңгейін және т.б. анықтайтын техникалар мен технологиялар өзгеріп отырады.

Жұмысшы күшінің құрамы объективті және субъективті факторлардың әсер етуінен өзгеріп отырады (мысалы, кадрлардың тұрақсыздығының жұмысшы құрамын өзгертуі, біліктің табиғи және үздіксіз өсуі, еңбекке деген ынталандыру жолдарының өзгеруі т.б. әсер етеді). Осыдан келе жұмыс орнының құрылымына, жұмысшылардың саны мен құрамына үнемі басқару іс-әрекетін жүргізіп отыру қажеттілігі туады.

Персонал - жұмысшы ұжымының объектісі болып табылатын іс-әрекетті басқарудың спецификалық түрі - персоналды (кадрларды) басқару деген атау алды.

Соңғы жылдары ғылыми әдебиеттерде және тәжірибеде басқа да түсініктер кеңінен орын алып жүр. Олар: еңбек ресурстарын басқару, кадрларды басқару, еңбекті басқару, адам ресурстарын басқару, адамдық факторларды басқару, кадр жұмыстарын басқару және басқа да адамның еңбектегі іс-әрекетіне қатысты, өндірістегі оның мінез-құлық, жүру-тұру ережелеріне қатысты іс-әрекеттерді басқару болып табылады.

Біз үшін “Персоналды (кадрларды) басқару” түсінігі маңызды рөл атқарады. Біз “кадр” және “персонал” терминдерін синоним ретінде қолданып жүрміз. Әйткенмен, кейбір елдерде инженер-техникалық немесе кәсіпорынның басқарушы құрамын кадр деп атайды.

“Персоналды басқару” түсінігі мағынасы жағынан “адамдық ресурстарды басқару” түсінігіне жақын. Бұл екі түсініктің де басқару әрекетінің объектісі бірдей, ерекшелігі – жұмысшыға, оның жұмыс күшіне ресурс сияқты спецификалық жағдай жасауында. [2]

Бірнеше жылдар бұрын адамдық ресурстарды басқару тұжырымында өндірістік ресурстардың құрамды бөлігі ретінде персоналды басқару тұжырымы логикалық өсуі кездейсоқ болған жоқ. Ал бұл даму стратегиясында кәсіпорынның өндірістік шаруашылық жүйе ретінде адамдық ресурстарды көбейтеді немесе қысқарта алады.

Өндірісті басқару адамдар арқылы жүзеге асырылатыны түсінікті, бірақ, жұмысшылардың өзі басқарудың объектісі болып табылады.

Бұл ең алдымен, жұмыс күшінің саны мен сапасына, еңбек әлеуетін қалыптастыруға, оның дамуы және пайдаланылуына, еңбек тәртібінің мотивациясына, еңбектік және жекелік қарым-қатынастарға қатысты.

Басқару іс-әрекетінің бұл спецификалық түрінің мазмұнын ашу үшін, алдымен, басқарудың объектісі мен субъектісіне нелер жататындығына көз жеткізіп алайық.

Басқарудың объектісі – бұл бөлек жұмысшы, сонымен қатар, еңбек ұжымы болып табылатын олардың жиынтығы.

Басқарудың субъектісіне – кадр бөлімінің жұмысшысы ретінде жауапкершілікті жүйелерді орындайтын мамандар тобы, сонымен қатар, өзіне бағыныштыларға қатысты басқару функциясын орындайтын жеткшілер жатады.

Әдебиеттерді қарап отырсақ, біз “персоналды басқару” түсінігінің әр түрлі түсіндірмелерін кездестіреміз. Кейбір авторлар өз анықтамасында мақсаттар мен тиімді жолдарға, әдістерге жетуді басшылыққа алады, яғни, оқырманның назарын басқарудың ұйымдастыру жағына көбірек аударады. Басқалары басқарудың функционалдық жақтарын көрсететін мазмұнды бөлігіне арқа сүйейді. Бірнеше анықтамаларға, мысалы, В.П. Галенконың анықтамасын қарайық: “Персоналды басқару – бұл кәсіпорынның бәсекелестік қабілетін және еңбек іс-әрекетінің тиімділігін қамтамасыз ететін өзара экономикалық, ұйымдық, әлеуметтік-психологиялық әдістердің кешені”.

Екінші анықтамалардың түрі менеджменттің неміс мектебінде қабылданған анықтамасында көрсетілген: “Персоналды басқару – бұл маңызды элементтері: қажетті мамандарды анықтау, мамандарды ынталандыру, жұмыста қарқында болу, даму, персоналды бақылау, жұмыстың құрылымдылығы, марапаттау және әлеуметтік жағдай саясаты, жетістіктерде қатысу саясаты, мамандарға жіберілген шығындарды басқару және қызметкерлерге жетекшілік жасау болып табылатын іс- әрекеттердің ортасы”.

Олай болса, ең бастысы, персоналды басқару – бұл орналастыру, кәсіпорын деңгейінде жұмысшы күшін қайта орналастыру, қалыптастыру процестеріне, кәсіпорынның тиімді атқарымдылығын және ондағы жұмысшылардың жан-жақты дамуын қамтамасыз ету мақсатында жұмысшылардың сапалы еңбегін пайдалану үшін жағдай жасауға өзара байланысты әлеуметтік және ұйымды-экономикалық шаралардың көмегімен алдын-ала жоспарлы ұйымдастырылған іс-әрекет.

Басқару механизмі ұйымның қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған әдістер мен құралдардан, басқару органының жүйесінен тұрады. Басқарудың мақсатына жету үшін анықталған дәйектер мен әдістерді жүзеге асыру қажет.

Дәйектер – бұл объективті заңдардың әрекетіне шартталған, басқару процесіндегі адамдардың іс-әрекетінің тұрақты ережесі, ал әдіс - осы дәйектерді іске асыру жолдары болып табылады.

Дәйектер жалпы түрде теорияның, оқудың, ғылымның жағдайларын ұсынады. Персоналды тиімді басқарудың дәйектері айтарлықтай көп түрлі. Олар көп деңгейлі мінез-құлыққа ие және іс-әрекеттің әр түрлі салаларына тарайды. Персоналды басқарудың жалпы дәйектері: ғылымдылық, жоспарлылық, кешенділік (жүйелілік), үздіксіздік, нормативтілік, үнемділік, қызығушылық, жауапкершілік және т.б. болып бөлінеді.

Жеке дәйектеріне: басқару функциясының өнеркәсіптің мақсатына сәйкес келуі, жұмысты кадрлармен демократияландыру, кадрлық жұмысты ақпараттандыру, оның деңгейін қамтамасыз ету, алғашқы өндірісіне ұжымға қажетті мамандар таңдау.

Әдістің де басқа объектілерді басқаруда кеңінен қолданылатын жалпы түрі болады: әкімшілік, экономикалық, әлеуметтік – көп бөлігі нақты, жеке әдістер.

Әкімшілік әдістерге - басқару субъектісінің объектіге тікелей орталықтан әсер етуі жатады: ұйымдық-тұрақты (заңдар, жарғылар, ереже, инструкциялар және т.б.), тәртіптік (бұйрық, өкім), дисциплинарлық (тағайындау және жауапкершілік нысанын іске асыру).

Экономикалық әдістер – бұл барлық жұмысшыларды жалпы игілік үшін еңбек етуге итермелейтін стимулдар мен амалдардың жүйесі.

Әлеуметтік әдістер әлеуметтік қатынастармен, моральдық, психологиялық әсер етумен байланысты. Олардың көмегімен азаматтық және патриоттық сезімдердің белсенділігі артады, мотивация арқылы адамдардың құндылық ориентациясы реттеледі, жүріс тұрыс нормалары әлеуметтік-психологиялық климат қалыптастыру, моральдық ынталандыру, әлеуметтік жоспарлылық және ұйымда әлеуметтік саясаттандыру реттеледі.

Персоналды басқару жүйелі жолдардың және бағдарлы – мақсатты басқарудың дәйегіне негізделуі керек.

Персоналды басқару жүйелі жолдың және анализдің дәйектеріне құру ұйымның барлық кадрлық құрамын игергендікті білдіреді.

Персоналды басқару жүйесін қалыптастыру ең алдымен “мақсат ағашын” өсіруді, оның ішінде жұмысшылар мен әкімшіліктің мақсаттары бар, олардың бір біріне деген қарама-қайшылығын азайтуды, ұйымның басты мақсатына жету үшін персоналды басқарудың орны мен рөлін көрсетуді ұсынады.

Одан ары қарай персоналды басқару қызметінің ұйымдық құрылымына қатысты мәселелер шешіледі.

Келесі этапта персоналды басқарудың ұйымдық құрылымына тәуелділікпен басқару шешімдерін ақпараттық қамсыздандыру мәселелері қарастырылады. Персоналды басқару құқықты құжаттардың толық комплексін қолдануға негізделеді. Сонымен қатар, құжаттармен жұмыста қолданылатын нормалар мен нормативтік құқықтық актілердің толық кешені қолданылады.

Персоналды басқару бірнеше жеке процестерге бөлінеді:

- жоспарлылық – басқарудың мақсатын оған жету жолдарын анықтау, басқару объектісін болжау және модельдеу;
 - ұйымдастыру - кадрларды жинақтау бойынша жұмыс: профотбор, профориентация, жұмысшы күшін жинау, жалдау, жұмысты орын бойынша бөлу, кәсіптік дайындау, еңбек ұйымын жасау, еңбек жағдайын жақсарту және т.б.;
 - реттеу - жұмыс күшінің цехаралық, кәсіпаралық және біліктілік қозғалыстары, персоналдар санының өзгеруі, еңбекақының өсуі және т.б.;
 - бақылау – кадр бұйрығын орындауды, лауазымды иеленудің сәйкестігін, пайдалану тиімділігін, сандылықты бақылау;
 - есепке алу - кадр құрамының өзгеруі туралы ақпаратты алу, кадр бойынша мемлекеттік және ішкі есептілікті жүргізу және т.б.
- [3]

Тиімді басқару үшін игеріліп жатқан істің атқарымдылық механизмін білу қажет. Жалпы түрде технология қандай да бір материалға белгілі бір өзгерістер енгізу үшін қолданылатын жағдайлардан, әдістерден тұрады.

Технологияның бірнеше түрі бар:

- көпсатылы, бір-бірімен байланысты тапсырмаларды түсіндіреді;
- делдалшы, нақты тапсырманы шешу үшін бірі екіншісіне жағдай жасайды;
- жекелілік, жеке жұмысшының әрекеті. [4]

Персоналды басқарудың көпсалалы технологиясы кәсіпорындағы жұмысшының еңбек өмірінің әр бір сатысында басқару шешімін қабылдау болып табылады.

Делдалшылық технология- кадр саясатын іске асыруда кадр таңдауда, оларды бағалауда кәсіпорындағы құрылымдардың жетекшілері мен кадр қызметінің өзара іс-әрекетін жүзеге асыруда қолданылады.

Жеке технологиясы белгілі мөлшерде еңбек іс-әрекетінде адамдардың жүріс-тұрысын басқаруға бағытталған және еңбек мотивациясының әдістерін, әлеуметтік психологияның және жеке тұлғалардың арасындағы қарым - қатынастарды реттеуде қолдануға негізделеді.

Жоғарыда көрсетілгендей, басқару факторлары - әсер етумен байланысты. Еңбек ұжымын қалыптастыру, оның санды және кәсіптік құрамы, сапалық мінездеме, ұжымның әрекет нәтижелері, кәсіпорынның орналасқан жері, әрекет ететін заңдар мен нормативтік актілер, кәсіпорынның экономикалық жағдайы және толық экономика сияқты сыртқы факторларға тәуелді. Кәсіпорынға кедергісіз әсер ететін факторлар: қолданылатын техника мен технология, өндірістің және басқарудың ұйымдастыру деңгейі, тәртіптің еңбектік және технологиялық жағдайы, еңбек жағдайы және ұйым, ішкі еңбек тәртібінің ережесі мен нормативтік актілері, еңбегі үшін марапаттау жүйесі, еңбек іс-әрекетінің мотивациясы, өндірістің және өзара қарым-қатынастың мәдениеті және басқалар.

Персоналды басқару кезінде әсер етудің осы және басқа да құралдарының көмегімен қандай мақсаттарға жетуге болатындығы маңызды. Мұнда қолданылатын құралдар қоры жеткілікті және әр түрлі:

- кадрлық жоспарлылық;
- өзгерістерді басқару;
- персоналдың құрылымы мен санының ұтымдылығы, еңбек тасымалын реттеу;
- жұмысшыларды тағайындау және жұмыстан шығару, қабылдау ережесін өңдеу;
- жұмыстың құрылымдылығы, олардың жаңа жиынтығы, еңбектің жаңа мазмұнын, лауазымның міндеттерін қалыптастыру;
- жұмысшының еңбек әлеуетін дамытуға әсер ететін құрал ретінде персоналға жұмысالاتын шығындарды басқару;
- еңбек уақытын ұтымды пайдалану, еңбек жүктемесін басқару;
- іс-әрекетті бақылау және бағалау;
- еңбек үшін марапаттау саясаты, оның жоғары нәтижелері;
- ынталандыру құралы ретінде әлеуметтік жағдай жасау, еңбек ұжымын тұрақтандыру;
- әкімшілік және еңбек ұжымы арасында тарифтік келісім;
- әлеуметтік психологиялық әдістер;
- корпоративтік мәдениет қалыптастыру.

Бұл құралдардың бір бөлігі ұйымшылдық мінездемеге ие болса, енді біреулері жұмысшыларды ынталандыруды өзгерту мақсатымен байланысты.

Персоналды басқару жүйесінің тиімділігі белгілі-бір жағдайда ақпарат базасына тәуелді. Ақпарат базасы бұл-басқару жүйесінің жағдайы туралы мәліметтердің жиынтығы. Ақпарат барлық басқару функциясын іске асыруға қабілетті: жоспарлы, ұйымдық, бақылау, реттеу. Персоналды басқаруда қолданылатын ақпарат өзінің мінез-құлқына қарай нормативтік, әдістемелік, сапалылық, есептік және

жалпылама түрінде ұсынылған есеп түрінде бөлінеді. Басқару функциясы мен ақпаратпен қамтамасыз етудің өзара байланыстары 1 кестесінде көрсетілген.

Кесте 1 Басқару функциясы мен ақпаратпен қамтамасыз етудің өзара байланыстары

Персоналды басқарудың негізгі функцияларының тізбегі	Ақпараттың түрлері			
	нормативтік	әдістемелік	сапалық	есептік
ЭЕМ көмегімен кадрлық персоналдық есебі	+		+	+
Кадрларды таңдау және орналастыру үшін ұсыныстар алу	+	+	+	+
Жұмысшының жеке және іскерлік сапасы туралы мәліметтердің есебі және анализі	+	+	+	+
Кадр қозғалысы мен сапалық құрамының анализі		+	+	+
Кадр қозғалысын әкімшілік өңдеу		+		+
Кадр бойынша оперативті жинақ құру		+		+
Кадр бойынша статистикалық есеп құру		+		+
Кадрларды дұрыс таңдау және орналастыруды бақылау	+	+	+	+
Кадрларға қажеттіліктің ұзақ мерзімге жоспары және болжамы	+	+		+

Алғашқы ақпараттың негізгі көзі – бұл кадр бөлімінің құжаттарды (кадр есебі бойынша жеке іс парақ қағазы, жұмысшының жеке карточкасы, жеке ісі), бұйрықтар және өкімдер, өнеркәсіптің жасалған жұмыстары туралы есеп беру құжаттары.

Ақпараттардың басқа да көздері - жұмысшылардың жеке пікірлері, әлеуметтік зерттеулердің материалдары (анкеталар, интервьюлар), психофизиологиялық зерттеулердің нәтижелері (жұмысшыларды тестілеу).

Кадр жағдайын анықтайтын процестердің көбі қозғалыстарда болады: ағымға байланысты персоналдың сапалық құрамы өзгереді, барлық белгілерінің жиынтығы бойынша құрылымы өзгереді, оның ішінде: жынысы, жасы, стажы және т.б. бойынша құрылымдық бөлімдер арасында ұйым ішіндегі кадрлар қозғалысы жүріп отырады, мамандық өзгереді, біліктілік талаптарының деңгейі өзгереді. Сондықтан анық және сенімді болу үшін ақпараттың қажеттілігі туады.

Кәсіпорындардың ірілену процесі және базада өзіндік шағын кәсіпорындар құру кәсіпорында қалыптасқан кадр қызметін өзгертеді.

Кадр қызметінің құрылымын қалыптастырғаннан кейін әр құрылымдық бөлімшелердегі тапсырмалар туралы мәселелер шешіледі. Оның ішінде жүйе, сандық құрам және жұмысшылардың

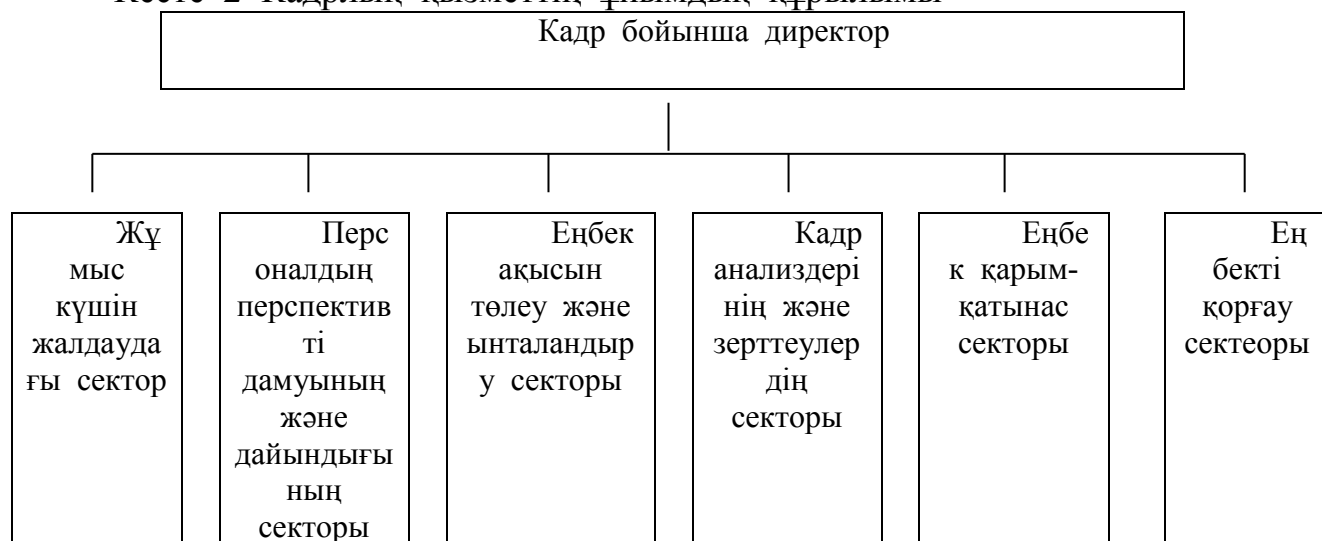
лауазымдық ерекшеліктері кадр қызметінің шеңберінде бөлімшелердің бір бірімен қарым қатынасы, кіріс және шығыс ақпараттарынмен алмасып отырып, кадр жұмысын әдістемелік қамтамасыз ету, оның жүруін бақылауда ұстау.

Қазіргі таңда отанымыздағы жоғары оқу орындары менеджмент бакалаврында, кәсіпорын экономика бакалаврында “Кадр жөніндегі менеджер” мамандығы бойынша мамандар дайындауды бастады. Кадр жөніндегі менеджер бұл ұйымдағы персоналды басқару қызметіндегі ұйымдық-басқару, құқықтық, әлеуметтік-тұрмыстық, психологиялық іс-әрекеттің орындалуына дайындалған маман.

Қазіргі таңда кадр қызметін принципіалды құру жалпы мойындалған нысандарға ие емес. Оның бір нұсқасы 2 кестеде көрсетілген. Ол жұмыстың стандартты жиынтығына және ұйымды дамытумен байланысты кадр саясатын іске асыруға негізделген.

Ұйымдағы персоналды басқарудың отандық тәжірибесін зерттеу нәтижесі ұйымда кадрламен жұмыс істеу кестесі бойынша құрылады.

Кесте 2 Кадрлық қызметтің ұйымдық құрылымы

Жо спарлылы қ, жиынты, тестілеу, жинау, ақпаратта ндыру, жұмыс күшінің сыртқы нарығын ың анализі	Үздік сіз білім ұйымдарды ң және оқытулард ың бағдарлама сы, маман- кәсіптік қозғалысты ң жүйесі, өмір жоспарын құру, анализ, бақылау, жоспарлау.	Еңбек анализі және бағалау, тарифтік келісім және торларды жасау, кадрлармен жұмыстың бағыттарын ынталандыр у байланысы және оны талдау. Әлеуметтік тәркілеуді бақылау	Еңбе к өмірінің сапасын талдау және зерттеу, моральдық - психология лық климатты және ұйымның ішіндегі коммуника цияны талдау.	Ұжы мдардың келісім- шарт ережелерін жасау және оның орындалыс ын бақылауда ұстау.	Ме дицинал ықбағдар ламалар, еңбекті қорғау бойынша курстар, төтенше жағдайла рды зерттеу, еңбек жағдайы н жақсарту, спорт жұмыста ры
Стратегиялық басқарудың секторы					
Жұмыс күшінің секторы нарығы және өмірінің сапасы бойынша ақпараттар жинау және талдау, стратегиялық тапсырмаларын сәйкес барлық секторлардың іс-әрекеттерін жоспарлау және түзетулер, жоғарғы жетекші саланы ақпараттармен қамтамасыз ету					

Ол 2 кестеде көрсетілгендей кадрлармен ұйымдасқан түрде жұмыс жасау - басқарудың көп функционалды бөлімше болып қалуын жалғастырып келеді.

Әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Президенті Н. Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы, 11.11.2014 ж. Нұрлы жол – болашаққа бастар жол.
2. Гамарник Г.Н. Управление экономикой Казахстана: методология, подходы, пути реализации, Монография, КАЗЭУ, Алматы: Экономика, 2002.
3. Нургалиев Ж. Мотивация трудовой деятельности персонала\\Банки Казахстана.-2006, №3.
4. Т.Ю. Базарова, Б.Л. Еремина «Управление персоналом»: учебник для вузов/под ред. Т.Ю. Базарова, Б.Л. Еремина. – М.: Банки и биржи, ЮНИТИ, 1998.

*Сапарбекова Ж.М. магистрант,
Актюбинский университет им С.Баишева*

СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЕ ПЕРСОНАЛОМ В КОМПАНИИ И ЕГО РАЗВИТИЕ

Аннотация

В научной статье рассматриваются проблемы управления персоналом. Новые требования к темпам и качеству экономического роста открывают для Казахстана возможность сократить отставание от экономически развитых государств и обеспечить региональное лидерство.

Ключевые слова: персонал, управление, компания, менеджер, работник, политика, труд.

Zh.M. Saparbekova, master student,
Aktobe University named after S.Baishev

PERSONNEL MANAGEMENT SYSTEM IN THE COMPANY AND ITS DEVELOPMENT

Abstract

In the scientific article deals with personnel management issues scrap. New requirements for the pace and quality of economic growth in Kazakhstan opens the possibility to reduce the gap from the economically developed countries and to provide regional leadership.

Keywords: staff, management, company, manager, worker, politics, work.

УДК 330.322

*Сейткалиева Н.Т., аға оқытушы, магистр.
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті
Сапар Е.Р. студент.
С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті*

АЙМАҚТЫҚ ЭКОНОМИКАДА ЖОБАЛЫҚ МЕНЕДЖМЕНТТІҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Түйіндеме

Бұл мақалада елде жобалық менеджменттің қалыптасуы мен дамуына бағытталған нақты қадамдардың орындалу барысы қарастырылған. Жобаларды басқаруды ауқымды масштабта қолдану арқылы жобалық бағытталған қызметін тиімді жүзеге асыруды қамтамасыз етеді.

Кілт сөздер: *жобалық менеджмент, кәсіпорын, тәуекел.*

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевтың 2014 ж. халқына «Нұрлы жол - болашаққа бастар жол» жолдауында таяудағы жылдардың жаһандық сынақтардың уақыты болатыны жөнінде ой толғап, әлемде экономикалық өсім баяулап келе жатқанын ескертуі ел экономикасының барлық салаларында туындауы мүмкін жайсыз әсерлерге қарсы құралдар мен тиісті шараларды қолданатын алдын ала дайындықты бастаудың қажеттілігін көрсетеді[1].

Елімізде кәсіпорындарда жоба тәуекелдерін басқару ел экономиканың шағын және орта кәсіпорындардың қызметіне кері әсер тигізетін тәуекелдерді жетік басқарып, ішкі және сыртқы тұрлаусыздық жағдайларына, дағдарыс жағдайларына төтеп беріп, бәсекелестік қабілетін арттыруға ықпал ететін Үдемелі индустриалды-инновациялық даму бағдарламасы аясында «Бизнестің жол картасы — 2020», «Өнімділік — 2020», «Экспорт — 2020» т.б жобалары еліміздегі кәсіпкерлік саласын мемлекеттің барынша қолдап, оларға салық салуда жеңілдетілген режимін қолданып, тіпті қаржыландыру мәселесінде біршама тәуекелдерін бөлісіп, қолпаштап отырғаны анық. Кәсіпкерлерге мемлекет тарапынан жасалып отырған қолдаудың дұрыс бағытта жүріп жатқаны әлемдік деңгейдегі көрсеткіштерде кейбір көрші мемлекеттердің өзін оқ бойы озғанымыздан байқауға болады. Алайда, қазіргі уақытта шағын және орта бизнес субъектілерінің ЖІӨ-дегі үлесінің 20% аз мөлшерде болуы, кәсіпкерлеріміздің және жалпы халықтың белсенділігінің төмендігін байқатады. Сондай ақ, елдегі жобаны басқару ісінің және жобалар тәуекелдерінің қандай деңгейде орындалып жатқандығының кепілі. Бұл ШОБ субъектілерінің белсенділігі төмен, және жобаларды басқаруда, бизнесі ашуда тәуекелдерді бағалау мен талдау мәселелері дұрыс шешілмеген, немесе мүлдем ескерілмеген себебінен деп түсіндіруге болады.

Жалпы жобаларды басқару, олардың тәуекелдерін басқаруға Қазақстанда соңғы оншақты жылда назар аударыла бастады. 2014 ж. қарашасында елде жобалық менеджмент аясында ұлттық стандарты СТ РК ISO 21500-2014 –Жобаларды басқарудың құралы қабылданды. Яғни, осыған дейін елде жобаны басқарудың бірегей ұлттық стандарты болмаған еді. Ірі компаниялар әлемдік стандарттардың негізінде ақ, жобаларын және тәуекелдерін жүйелі түрде басқарып жүрсе, шағын және орта кәсіпкерлік субъектілері жобаларында ондай белсенділіктің жоқтығын байқауға болады [2].

Қазақстан экономикасының одан әрі сәтті дамуы қазіргі басқарушылық әдістемелерді, технологиялар мен құралдарды, оның ішінде жобалық менеджментті игерусіз мүмкін емес. Осымен байланысты елде жобалық менеджменттің қалыптасуы мен дамуына бағытталған нақты қадамдар жасалуда. Жоба – бұл тек инновациялар мен зор инвестициялар ғана емес. Бұл сонымен бірге тәуекелдер мен белгісіздік. Аталған факторларды іскерлікпен есепке алуға заманауи білім – Жобаларды басқару (Project Management) мүмкіндік береді. Оның көмегімен тек компанияларды, ұйымдарды ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік-экономикалық жүйелерді, мемлекетті тұтасымен тиімді өзгертуге мүмкін болады.

Жобаларды басқару – бұл жаңа өнімдер мен қызметтерді тудыратын алапат құрал, табысқа жетудің әмбебап Кілті. Жобалық тәсіл қоғамды, мемлекетті, бизнесті басқару кезінде, жеке компаниялар қызметтері шеңберінде, өмірдің барлық аясында кеңінен қолданылады. Өткен ғасырдың 50-ші жылдарында АҚШ және Кеңес Одағында пайда болған Жобаларды басқару (ЖБ) әлемге кеңінен таралды және мақсатқа жетуді үйрететін ғаламдық ілім болып табылды. Бүгінгі таңда бұл ілім ғылыми пән, кәсіби қызмет және тиімді жүйе ретінде қарастырылады. Өз пәні, әдістері, құралдары және стандарттары бар. 2012 жылдың қыркүйегінде Жобаларды басқару жөніндегі нұсқау – халықаралық стандарт ISO 21500 қабылданды. Бұл жобалық тәсіл маңыздылығының әлемдік танылуын білдіреді. Онымен бірге, көптеген мемлекеттерде он жылдай бойы жобалық басқару бойынша ұлттық стандарттар әрекет етеді. Әлемде жобалық менеджменттің дамуымен және ілгері басуымен көптеген ұйымдар айналысады. Бұл салада аса белсендісі болып 1969 жылы АҚШ-та құрылған Жобаларды басқару институты (Project Management Institute, PMI) танылады. Бұл жаһандық бірлестік қатарына 193 елдің жобалық менеджменттің 450 мың кәсіби мамандары біріккен және бүкіл әлем бойынша өз бөлімдерінің тармақты желілері бар. Сонымен қатар ЖБ аймағында ірі ұйым болып 55 елдің ЖБ ұлттық бірлестіктерін біріктіретін Жобаларды басқарудың халықаралық бірлестігі (International Project Management Association, IPMA) табылады.

Жобалық менеджментті «басқару қызметінің ерекше мәдениеті», «өркениетті бизнестегі кәсіби көпір» деп атайды. Оны философияның, ойлаудың өзіндік бейнесі деп есептейді. Сондықтанда, бүгінгі таңда, жобалық менеджменттің құралдары мен әдістерін игеру көлік жүргізу немесе ақпаратты технологияларды ұғыну сияқты маңызды.

«Кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілігі» ұғымының кеңдігінен бәсекеге қабілеттілікті басқару жүйесі барлық тұтынушылардың, инвесторлардың, бәсекелестер позицияларының мүдделерін ескеруі қажет. Сондықтан, кәсіпорынның бәсекеге қабілеттілік жүйесін жасау және жүзеге асыру кезінде кешенді амал қолданылуы қажет. Бұл амал

өзіне стратегиялық менеджмент пен маркетинг, сапаны басқару және инновацияларды қадағалау теорияларын қосады. Алайда, соңғы кездері, компаниялардың бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында жобалық менеджментті қолдану етек жая бастады. Жобаларды сәтті жүзеге асыру арқылы компанияның тек табысын арттырып қана қоймай, оның бәсекелік позициясын да орнықтыруға болады [3,32б.].

Жобаларды басқару – бұл нақты, теориялық емес әдістеме ғылымы, ол стандарт түрінде берілген бүкіл әлемнің жобалық басқаруды шоғырландырған тәжірибесі деп түсінеміз. Ол міндеті бар және айрықша өнім нәтижесі деген түсінік беретін жоба ретінде біз қарастыратын кез келген істің жетістігіне кепіл береді.

- Жобаны басқару бұл жобаны құруда көп мөлшерде білімділікті, дағдыларды қажет етеді.

- Жобалар бірнеше үдерістен тұрады. Үдерістер бұл нәтижеге әкелетін іс-әрекеттің сериясы.

- Барлық үдерістер топтарға біріккен. Олар беске бөлінеді; бастау, жобалау, орындау, қорытындылау және орындауға басшылық жасау, аяқтау. Әр топта екі немесе оданда көп үдерістерге бөлінеді.

- Осы үдерістерді жүзеге асыру үшін 10 түрлі топқа бөледі: интеграциялау, мүдделі жақ, мазмұн, қамбалар, уақыт, құн, тәуекелге бел буу, сапа, жеткізілімдер, коммуникациялар [4,25б.].

Жобаны басқарудың алтын ережесі:

1. Нақты бастама. Жобаны іске асыру кезінде міндетті түрде орындау ретін жүзеге асыру қажет.

2. Жобаға қызығушылық білдірушілермен жұмыс. Жобаға кімнің қызығушылығы артқандығын және жобаны қаржыландырушыны анықтау. Егер менеджер жобаға жұмылдырушыларға алдына қойылған мақсаттарын себеп–салдарын білмесе онда менеджердің жобасы құлдырауға ұшырайды.

3. Жобаны қолдану аймағы. Орындаушы өзінің жұмыс істейтін аумағында бизнес-мақсатпен қандай байланысы бар екенін анықтауы керек.

4. Жоспар. Жасалып жатқан жобаға байланысты толық жоспар яғни жақын арада жүзеге асырылатын толық немесе микро жоспар.

5. Қауіп–қатерді басқару. Кез–келген жобаны дайындау барысында оған анализ жасап оның құлдырауға ұшырамайтындығына көз жеткізу қажет. Егер жобаға ешқандай қиындықтар туындамаса, онда жобаға кететін 90 пайыз жұмыстың 10 пайызы таратылады, ал жұмыстың соңғы 10 пайызы, 90 пайыз жұмсалуды талап етеді.

6.Топтарды таңдап алу. Топтарды таңдау кезінде топтың белсенділігін анықтау керек. Топ мүшелерін таңдағанда жеке адамның мамандандырылғанына және топпен жұмыс істей алатындығына көз жеткізу керек.

7. Топты рухтық қолдау. Жобада әр қашан мен деген ұғым жоқ тек қана біз деген ұғым бар. Ең бірінші жобаны қандай мақсатта құрылғандығын анықтап алып оған қандай адамдар қатысатынын біліп алу керек. Осыдан топтың әр мүшесінің ұжымдық жауап ершілігін анықтау керек және осы арқылы оладың жұмыстарына баға беру керек. Топқа керекті жұмыс аймағын құру керек және топтардың әр істеген жұмысы үшін рахмет айту керек.

8. Қарым–қатынас кезіндегі өзіне сенімділік және адалдық. Қарым – қатынас кезінде адалдық өте маңызды. Түсініспеушілік болдырмауға тырысу керек. Егер, осындай мәселе туындаса одан оңай құтылудың жолын іздеу керек.

9. Жобаға қатысты жұмыстың орындалу сапасын қолдану. Жобаны дайындау кезінде жұмыстың орындалу стандарттары мен кезеңдері сипатталуы керек. Осыдан тапсырыс берушінің құжат жүзінде бекітілуі өте маңызды.

10. Құжаттарды дайындау. Мәжіліс жүрген кездегі барлық құжаттарды жинау керек және бұл құжаттардың барлығын қағаз жүзінде сақтау керек.

11. Жобаны аяқтау жоспары. Жобаны аяқтау сатысы барлық қорытындылауларды өзіне қосады. Жобаны аяқтауды ертеден ойластыру қажет. Қорытындылау кезі адамдардың есінде қалуы керек. Соңында жобаға байланысты үш негізгі сұраққа жауап іздеу керек яғни олар: жұмыс кезінде не жақсы жасалды? Не жаман жасалды? және нені тағы жасау керек? Осындай өзіне – өзі баға беру арқылы тағыда басқа жобаларды жүзеге асыруға және оданда жақсы жұмыс жасауға мүмкіндік береді [5].

Жүзеге асыру кезеңінің ұзақтылығы бойынша жобалар қысқа мерзімді, орта мерзімді және ұзақ мерзімді болады. Бизнес саласында жүзеге асырылатын жобалар (бизнес-жобалар) қаржылық есептің халықаралық стандарттарына сәйкес болу керек, оған сәйкес кез-келген кәсіпорынның қаржылық-шаруашылық қызметі операциялық, инвестициялық және қаржылық бағыттар бойынша жүргізілуі қажет. Бұл позициядан операциялық және инвестициялық жобаларды айыру, ал соңғысынан инновациялық және венчурлықты айыру мақсатты. Жобаларды осылайша топтаудың артықшылығы – бизнестің қаржылық нәтижелеріндегі әрбір жобаның үлесін анықтау мүмкіндігі. Ал бұл бизнес- жобаларды басқарудың тиімді жүйесін құруға мүмкіндік береді. Әрбір жобаның өмірлік циклы болады: ол жоба идеясы пайда болғанда басталады да, жобаның мақсатына жеткенде немесе оны жалғастырудың қажетсіздігі жайлы шешім қабылданғанда аяқталады. Осы екі жағдайдың - жобаның басталуы мен аяқталуы арасында толығымен жобаның мазмұнын құрайтын өзара байланысты жұмыстар мен әдістердің жиынтығы орналасады.

Жобаларды басқарудың осы және басқа да күрделі мәселелерін шешу сәйкес әдістемелік және құралдық қамсыздандыруды талап етті. Сондықтан басқарудың теориясы мен тәжірибесінде жобалық менеджмент деген басты бағыт пайда болды, ол бүгінгі күні барлық өнеркәсіпті дамыған елдерде кеңінен таралған.

Жобаларды басқарудың қазіргі әдістемесі мен құралдары үлкен әмбебаптылығымен ерекшеленеді және түрлі елдерде, салаларда және қызметтің әр түрлерінде сәтті қолданылады.

Қорыта айтқанда, жобаларды басқаруды ауқымды масштабта қолдану арқылы жобалық бағытталған қызметін тиімді жүзеге асыруды қамтамасыз етеді. Бұл барлық деңгейдегі жеке кәсіпорындарды басқарудың тиімділігін арттыру есебінен Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық даму масштабына әсерін тигізеді, сондай-ақ, инвестициялық климатты жақсарту және соңынан қаржы-несиелік ресурстар айналымының қарқынды артуына әкеліп соғады. Ол түбінде ішкі жалпы өнім көлемінің артуына және халықтың өмірінің жақсаруына әкеледі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. ҚР Президентінің Халқына жолдауы.: «Нұрлы жол» 2014 ж.// қол жеткізу режимі // <http://www.akorda.kz>
2. Досжан Р.Д. Шағын және орта кәсіпкерліктегі жобалардың тәуекелдерін басқару // Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация - Алматы, 2015
3. Жобаларды басқару компанияны дамыту құралы ретінде. Оқу-әдістемелік құралды әзірлеген: «Қазақстан Республикасының жоба менеджерлер одағы» ассоциация нысанындағы заңды тұлғалар бірлестігі, Оқу-әдістемелік құрал. Алматы, 2014.-69 б.
4. Герасимов В.В. Управление проектами. Дәріс курсы. Оқу құралы / В.В. Герасимов, Круглова Э.В., Лабутич Е.А., Саломатин Е.А. – Новосибирск: НГАСУ, 2006. – 106 б.
5. Жобаны басқарудың алтын ережесі. business.gov.kz Басты бет>Бизнесті дамыту>Жобаларды басқару

*Сейткалиева Н.Т. магистр, ст.преподаватель,
Актюбинский университет им С.Баишева
Сапар Е.Р. студент,
Актюбинский университет им С.Баишева*

НЕОБХОДИМОСТЬ ПРОЕКТНОГО МЕНЕДЖМЕНТА В РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКЕ

Аннотация

В данной статье рассматривается решением многих проблем, возникающих при планировании и реализации программ и проектов предприятие, может стать улучшение стратегического планирования и системное внедрение в управление инструментов проектного менеджмента (Project Management). Использование методологии проектного менеджмента эффективно влияет на развитие индустриально-инновационной стратегий Казахстана.

Ключевые слова: *проектный менеджмент, предприятие, риск.*

*Seitkalieva N.T. - master
Aktobe University named after S.Baishev
Sapar E.R. student
Aktobe University named after S.Baishev*

**THE NEED FOR PROJECT MANAGEMENT IN THE
REGIONAL ECONOMY**

Annotation

Modern world came to clear understanding that in condition of fast economic development the competitive advantage has become an effective organization of system management.

Therefore, the improvement of the strategic planning and system introduction can the decision of many problems arising up at planning and realization of the programs and projects of enterprise become in the management of instruments of project management

The usage of methodology of project management effectively influence on development of industrial and innovation strategy of Kazakhstan.

Key words: *project management, enterprise, risk.*

УДК334.71:322

*Шукурова Б.М. э.ғ.к., ХХА акадemiгi
С.Баишев атындағы Ақтөбе университетi
Скакова А.Ж. магистрант
С.Баишев атындағы Ақтөбе университетi*

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ШАҒЫН ЖӘНЕ
ОРТА БИЗНЕСТІҢ ДАМУ СЕРПІНІ ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК
ҚОЛДАУ ЖҮЙЕСІН ТАЛДАУ**

Аннотация

Бұл мақалада Ақтөбе облысында кәсіпкерліктің даму қарқыны және оны мемлекет тарпаынан қолдау мәселелері қарастырылған

Кілт сөздер: *бизнес, табыс, кәсіпкерлік, субсидия, несие, топ – менеджмент, инвестиция.*

Ақтөбе облысында кәсіпкерлікті жүйелі түрде жүргізіп, оны одан әрі өркендету үшін 2011 жылы «Шағын кәсіпкерлікті дамыту мен қолдаудың 2011– 2015 жылдарға арналған бағдарламасы» жасалды. Осы бағдарламаға сәйкес шағын кәсіпкерлікті тұрақты дамытуды қамтамасыз ету, жаңа жұмыс орындарының санын арттыру, нақты бәсекелестік орта құру, қоғамда халықтың орташа тобын қалыптастыру жолында жұмыс жасалуда[1].

Азаматтар жеке кәсіпкерлігін жүргізуге талпынса, ол ауданның атқарушы органдарынан да, кәсіпкерлік бөлімінен де қолдау тауып, көздеген мақсатына жедел қол жеткізеді. Соның нәтижесінде 2014 жылы ауданда 9 дүкен, 1 қонақ үй, 1 сауда үйі, 2 мейрамхана, 2 монша ашылып, халыққа қызмет көрсетуде. Шағын кәсіпкерлік саласындағылар саны жылдан жылға көбейіп келеді. 2014 жылы шағын бизнеспен 13551 адам айналысса, бұл көрсеткіш былтыр 2015 жылы 16315 адамға жетті. Соған байланысты шағын кәсіпкерлік субъектілері өнім өндіру мен қызмет көрсету көлемін айтарлықтай арттырды. Атап айтқанда, 2014 жылы 598,5 млн. теңгенің өнімі өндірілсе, 2015 жылы бұл нәтиже 1 млрд. 218 млн. 375 мың теңгені құрады. Бұл жаһандық дағдарыс кезіндегі жағдай. Дағдарысты толық еңсеріп, дамудың даңғыл жолына түскен кезде шағын бизнестің болашағы айтарлықтай болатыны күмәнсіз[2,106].

Дегенмен, табыс өздігінен келген жоқ. Осы орайда, салық комитеті, басқа да мекемелермен бірлесе отырып, кәсіпкерлерге, әсіресе, жұмысын жаңа бастаған адамдарға нарықтың талаптары мен ерекшеліктерін, салық төлеудегі өзгерістер мен толықтыруларды түсіндіру, бизнесті дамытудың жаңа жолдары туралы жиі-жиі сабақ өткізіп, «дөңгелек үстелдер» ұйымдастыруы өз нәтижесін беруде. Үкіметтің әлеуметтік-экономикалық дамудың тұрақтылығын қамтамасыз ету жөніндегі қаулысын жүзеге асыру мақсатында шағын кәсіпкерлік субъектілеріне несие беру мәселесі жөнінде екінші деңгейлі банктермен бірлесе жұмыс жасауда.

Бүгінде кәсіпкерлердің көбі несие алу арқылы аяғына тұрып, көпшілігі бизнесін шыр айналдырып әкетті. Бұл ретте несие беретін ұйымдар мен банктердің ауыл адамдарына көмегі айтарлықтай.

2010ж екінші деңгейдегі банктерден 50 кәсіпкер 190 млн.теңге несие алды. Шағын несиелік ұйымдар 15 адамға 20 млн.теңге несие берді. Біріккен Ұлттар Ұйымының Даму бағдарламасы ауданда 19 жобаға 25 млн.теңге, 13 кәсіпкерге 21 млн., 7 мемлекеттік емес ұйымға 10 млн.теңге несие берді.

Істің ілгері басуына оң ықпал ететін факторлардың бірі – инвестиция тарту. Кәсіпкерлік нысандары бойынша 2010 жылы 270 млн.512 мың теңге инвестиция тартылды.

«Самұрық–Қазына» ұлттық әл-ауқат, «Даму» кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі» қорлар, Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі мен «Нұр Отан» халықтық-демократиялық партиясы бірлесе отырып ұйымдастырған «Кәсіпкерлік экспресс» курсы белсенді өткізіліп отырады және куәліктер табыс етілуде.

Шағын кәсіпкерлікті дамыту бағытында Қытайдағы «Достық–Алшаңқай» орталық сауда кешеніне күнбе-күн визасыз кіріп-шығу мәселесі қарастырылып, ол шешімін тапты. 2009 жылы 23 желтоқсанда визасыз кіріп-шығу жәрмеңкесі ашылды. Бүгінде ауданда визасыз кіріп-шығу жәрмеңкесі бойынша «Достық-тур» жауапкершілігі шектеулі серіктестігі халыққа қызмет көрсетуде.

Елімізде кәсіпкерлік секторды сауықтыру үшін және шағын және орта бизнесті әрі қарай дамыту мақсатында «Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламасы қабылданып қазір қарқынды іске асырылуда.

Бағдарламаны іске асыру өңірлік жеке кәсіпкерлікті дамытуға және бәсекеге қабілеттілікті арттыруға бағытталған.

«Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламасын іске асырудағы 2010 жыл мен 2014 жыл аралығындағы кезеңде экономиканың қолдау көрсетілген шикізат емес секторларының даму көрсеткіштерінде оң үрдістер байқалды. Пайыздық мөлшерлемелерді субсидиялау және кредиттерге кепілдік беру құралдарын пайдалану есебінен мемлекет екінші деңгейлі банктердің өңдеуші өнеркәсіп, көлік және байланыс сияқты салаларға кредит беру көлемін ұлғайтуды ынталандыра алды[3].

2014 жылғы 1 шілдедегі жағдай бойынша «Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламасы шеңберінде қолданыстағы кредиттер бойынша – 612,5 млрд. теңге болды, олардың ішінде инвестициялық мақсаттарға арналған қолданыстағы кредиттер қоржыны – 501 млрд. теңге. Алдын ала таратылған деректерге сүйенсек, экономиканың басым секторлары бойынша кредиттердің банктік қоржынының жалпы көлемі – 4 505 млрд. теңге, ал экономиканың барлық секторлары бойынша инвестициялық мақсаттарға берілген кредиттердің жалпы банктік қоржыны – 675,6 млрд. теңге. Осылайша, «Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламасының қамтуы экономиканың басым секторлары бойынша кредиттік қоржынның жалпы көлемінде 12,2 %-ды құрады (бұл экономиканың басым секторларының жалпы қоржынындағы мақұлданған және қол қойылған жобалардың пайызы), бұл ретте «Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламасы шеңберінде инвестициялық мақсаттарға берілген кредиттер қоржыны – экономиканың басым секторлары бойынша кредиттердің жалпы қоржынының 81,3 %.

Жалпы 2010 – 2013 жылдар аралығында банктердің өңдеуші өнеркәсіптегі жиынтық кредит қоржыны 1,9 есе (455 млрд. теңгеден 876 млрд. теңгеге дейін), көлік секторында – 1,6 есе (252 млрд. теңгеден 396 млрд. теңгеге дейін), байланыс секторында – 1,8 есе (51 млрд. теңгеден 90 млрд. теңгеге дейін) ұлғайды.

Осы үш жыл ішінде өңдеуші өнеркәсіпке берілген кредиттердің жиынтық көлемі 2,45 есе (383 млрд. теңгеден 938 млрд. теңгеге дейін), көлік секторына – 1,7 есе (145 млрд. теңгеден 246 млрд. теңгеге дейін), байланыс секторына – 3 есе (22 млрд. теңгеден 66 млрд. теңгеге дейін) өсті.

«Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламасында кредит қаражатының соңғы тұтынушысы қаржыландырылған сыйақы мөлшерлемесі бойынша шектеу көзделген (14 %-дан аспайды). «Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламасын іске асыру нәтижесінде берілген кредиттер бойынша сыйақы мөлшерлемесі айтарлықтай төмендеді. 2010 – 2013 жылдар аралығында өңдеуші өнеркәсіпке берілген кредиттер бойынша орташа өлшенген мөлшерлеме жылдық 12 %-дан 9,4 %-ға дейін, көлік секторына – жылдық 12,5 %-дан 10,2 %-ға дейін, байланыс секторына – жылдық 11,9 %-дан 7,7 %-ға дейін төмендеді.

Кредит беруді мерзімдерге бөлетін болсақ, жиынтық қоржындағы қысқа мерзімді кредиттердің үлесі 2010 – 2013 жылдары 29 – 33 % аралығында құбылып тұрды (2013 жылы – 29 %). Кредит беру объектілері бойынша бөлетін болсақ, негізгі үлесі айналым қаражатын толықтыруға тиесілі болды (69 %), ал инвестициялық мақсаттарға 7 %-ы ғана тиесілі болды. Ұзақ мерзімді кредиттер қоржынының құрылымында айналым қаражатын толықтыру 15 %-ды, ал инвестициялық мақсаттарға берілген кредиттер 26 %-ды құрады.

Инвестициялық мақсаттарға берілген қысқа мерзімді кредиттердің мөлшері озыңқы қарқынмен өсіп, өзге факторлармен қатар негізгі капиталға құйылатын инвестициялардың өсуіне ықпалын тигізді, 2010 – 2013 жылдар аралығындағы кезеңде олардың жыл сайынғы көрсеткіші 32 %-ға жылына 6 млрд. теңгеге дейін өсті.

Жыл сайынғы экономиканың басым секторларының негізгі капиталына құйылатын инвестициялардың көлемі 56 %-ға 1 740 млрд. теңгеден 2 713 млрд. теңгеге дейін ұлғайды. Екінші жағынан, енгізілген негізгі құралдардың көлемі әртүрлі бағыттағы сипатта болды, ол пайдалануға берілген негізгі құралдардың көлемі әртүрлі бағыттағы сипатта болды, инвестициялық мақсаттарға тартылған қаражаттың жұмыс істеп тұрған негізгі құралдарды реконструкциялауға немесе қолданыстағы кредиттерді

қайта қаржыландыруға жұмсалыуымен де түсіндіріледі. 2013 жылы экономиканың басым секторларында 1 229 млрд. теңгеге негізгі құралдар енгізілді.

2010 – 2013 жылдары экономиканың басым секторларында тауарлар мен көрсетілетін қызметтердің шығарылымы өскені байқалды (ауыл шаруашылығын қоспағанда), бірақ өсу қарқыны бәсеңдеді. 2013 жылы бұл көрсеткіштің нақты өсуі 5,1 %-ды құрады. Тұтастай алғанда, экономиканың басым секторларында тауарлар мен көрсетілетін қызметтер шығарылымының өсуі 2013 жылы шамалы болса да артта қалды[4,46].

Қалыптасып отырған ағымдағы жағдайды ескере отырып, мемлекет инвестициялар үшін барлық жағдайлар мен мүмкіндіктерді жасап отырғанын, алайда айналым қаражатын толықтыруды қалайтын шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерін қолдау болмай отырғанын көруге болады. Кредит беру құрылымы жөніндегі деректерді негізге ала отырып, Бағдарлама құралдарын осы бағытта кеңейту шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерін қолдау деңгейін айтарлықтай жоғарылатып, сол арқылы елдегі шағын және орта кәсіпкерлік субъектілерін анағұрлым өсуіне алғышарт жасайды деп айтуға болады.

2014 жылғы 1 шілдедегі жағдай бойынша ауылдық жерлерге, шағын қалалар мен моноқалаларға тиесілі банктік кредиттердің үлесі әлі де төмен деңгейде қалып отыр (2013 жылы – 25 %). «Бизнестің жол картасы» бағдарламасы шеңберінде 2013 жылы берілген дәл осы әкімшілік бірліктердегі кредиттердің үлесі 30%-ды құрады (933,5 млрд. теңгенің 284 млрд. теңгесі). «Бизнестің жол картасы» бағдарламасының арқасында оң үрдіс байқалып отыр. Айталық, үш жыл ішінде бұл көрсеткіш 4 пайыздық тармаққа ұлғайды. Осылайша, кредит беру нарығы аталған әкімшілік бірліктерде біртіндеп кеңейіп келеді, тиісінше, осы бағытта мемлекеттік қолдау көрсетуді жалғастыру, ал қажет болса ұлғайту керек деген тұжырым жасауға болады.

Оқыту түрінде қаржылай емес мемлекеттік қолдау көрсету «Бизнестің жол картасы» бағдарламасына 2011 жылы енгізілді. Осы бағыттың іске асырылған жылдары аталмыш қолдау танымал бола түсті. 2014 жылғы 1 желтоқсандағы жағдай бойынша «Бизнес-кеңесші» және «Бизнес-өсу» жобаларына 75 мың тыңдаушы, «Жас кәсіпкер мектебі» жобасына 2 109 қатысушы қатысты. 2015 жылғы 1 қаңтардағы жағдай бойынша «Шағын және орта бизнестің топ-менеджментін оқыту» жобасы бойынша – 1 263 кәсіпкер, «Іскерлік байланыстар» жобасы бойынша – 2 253 кәсіпкер оқытылды, солардың ішінде 324 кәсіпкер АҚШ және Германияда тағылымдамадан өтті; «Аға сеньорлар» құрауышының шеңберінде 62 миссия жүзеге асырылды. Бұдан басқа, «Бизнес-насихат» құрауышы шеңберінде 2013 – 2014 жж. республикалық телеарналар эфиріне «Табыс тарихы» бағдарламасының 24 көрсетілімі «КТК»

телеарнасында орыс тілінде шықты, «31 арна» арнасында қазақ және орыс тілдерінде 10 арнайы репортаж және «Қазақстан» арнасында 10 репортаж; «7» арна және «Астана» арналарында «Бизнес аймағы» бағдарламасының 10 көрсетілімі шығарылды. Бұдан басқа, Қазақстан Республикасы халқы арасында кәсіпкерлікті дәріптеуге бағытталған 40 ақпараттық-білім беру бейнероликтері түсірілді. Мемлекеттік қолдау шаралары туралы БАҚ-та 3700-нан аса материал орналастырылды, «Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламасы шеңберінде іске асқан жобалар бойынша 36 баспасөз-туры өткізілді. Қазақстан Республикасының барлық өңірлерінде ісін жаңа бастаған кәсіпкерлер үшін дәрістер, шеберлік сыныптары өткізілді, оларда 1650 адамнан астам оқытылды. «Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламасын түсіндіру бойынша 360 мың дана лифлеттер шығарылды.

Кәсіпкерлікті қолдау инфрақұрылымын жасау бойынша жұмыс жүргізілді. Айталық, 2014 жылғы 1 желтоқсанда облыс орталықтары мен ірі қалаларда 17 кәсіпкерлерге қызмет көрсету орталығы ашылды, оларда 68 мың кәсіпкерге 111 мыңнан астам консультация берілді. Моноқалаларда 27 кәсіпкерлікті қолдау орталығында 27 мыңнан астам кәсіпкерге 50,3 мың консультация берілді.

Шағын қалалар мен аудан орталықтарындағы 161 кәсіпкерлікті қолдау орталығында 36,3 мың клиентке 62,8 мыңнан астам консультация берілді. Өңірлік деңгейде 14 ұтқыр кәсіпкерлікті қолдау орталығы жұмыс істейді, оларда 16,8 мың кәсіпкерге 26,8 мың көшпелі консультация көрсетілді. Бұдан басқа, жұмыс істеп тұрған кәсіпкерлік қызметіне сервистік қолдау көрсетіледі. Айталық, 45,6 мың кәсіпкерге 159,6 мың қызмет көрсетілді, бұл ретте осы жұмысқа 52 сервистік компания тартылды[5,526].

Осылайша, ағымдағы жағдайды талдау Бағдарлама ірі қалалардан тыс шағын және орта кәсіпкерлікті нысаналы қолдауға және кәсіпкерлік әлеуетті күшейтуді көздеуге тиіс.

Бағдарлама шеңберінде «Жаңа бизнес бастамаларды қолдау» бағыты бойынша қаржыландырылуға қол жетімділікті арттыру, жобалардың өндірістік қуатын арттыру, ауылдық елді мекендерде, шағын және моноқалаларда, кәсіпкерлердің бизнес бастамалары мен олардың жобаларын кеңейту сияқты проблемалық мәселелер шешілетін болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Ақтөбе облысының «Шағын кәсіпкерлікті дамыту мен қолдаудың 2011–2015 жылдарға арналған бағдарламасы, 2011ж
2. Несіпбай А., Бизнесің инвестициялық жауапкершілігі./Инвестиция/ Панорама Шымкент 2008 ж., 25 қаңтар 10б.

3. «Бизнестің жол картасы 2020» бағдарламасы, Қазақстан Республикасы
Үкіметінің 2011.01.21 [N 26](#) қаулысы
4. Мұхамеджанова К., Оңтүстік Қазақстандағы Кәсіпорын кірісі.
Шымкент келбеті, 2008 ж., -23 сәуір-4 б.
5. Шағын кәсіпкерліктің көкжиегі. Оңтүстік Қазақстан, 2007
ж., 14 қаңтар- 52 б.

*Шукурова Б.М. к.э.н, академик МАИИ,
Актюбинский университет им С.Баишева
Скакова А.Ж. магистрант,
Актюбинский университет им С.Баишева*

ДИНАМИКА И АНАЛИЗ РАЗВИТИЯ СИСТЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ МАЛОГО И СРЕДНЕГО БИЗНЕСА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Аннотация

В данной статье рассматриваются темпы развития и проблемы государственной поддержки предпринимательство в Актюбинской области

Кілт сөздер: бизнес, табыс, кәсіпкерлік, субсидия, несие, топ – менеджмент, инвестиция.

Shukurova B.M. candidate of Economic Sciences, akademik MAIN
Aktobe University named after S.Baishev
Skakova A.ZH., master student
Aktobe University named after S.Baishev

DYNAMICS AND ANALYSIS OF DEVELOPMENT OF SYSTEM OF STATE SUPPORT OF SMALL AND MIDSIZE BUSINESSES ARE IN REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Annotation

The rates of development and problem of state support of enterprise of the Актюбинской area are considered in this article.

Keywords: business, enterprise, subsidy, credit, mon of -менеджмент, investment.

УДК 330.322

*Қабақбаев А.С., э.ғ.к., аға оқытушы
С.Баишев атындағы Ақтөбе университеті
Шукуров А.А., магистрант
С.Баишев атындағы Ақтөбе университеті*

ҮДЕМЕЛІ ИНДУСТРИЯЛЫҚ – ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ БАҒДАРЛАМАСЫ АЙМАҚТЫҚ ИНВЕСТИЦИЯЛЫҚ САЯСАТТЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУ ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ

Аннотация

Бұл мақалада ҚР ның удемелі индустриалды- инновациялық бағдарламасын жүзеге асырудағы Ақтөбе облысында жүзеге асырылатын жобалардың орындалу барысы қарастырылған.

Кілт сөздер: *индустриалды-инновациялық даму, инвестиция, аймақ, технология, экспорт.*

Үдемелі индустриялық-инновациялық даму бағдарламаның дамуы бойынша ең алдыңғы шепте Ақтөбе облысы келе жатыр. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев Ақтөбе өңіріндегі өткен жылғы іссапар қорытындысында осылай деп жоғары баға берген болатын. Расында, билік өкілдері стратегиялық маңызы зор бесжылдық бағдарламаны жүзеге асыруда абыройлы еңбек етіп жатыр.

Үдемелі индустриялық-инновациялық даму бағдарламасы (ҮИИД) аясында қолға алынған «Индустрияландыру картасына» кірген инвестициялық жобаларды іске қосуда өткен жылдың қорытындысы жасалған рейтингіде біздің өңір республикада алдыңғы қатарда тұр.

Соңғы бес жылда аймақта 43 инвестициялық жоба (жалпы құны — 140,1 млрд. теңге) жүзеге асырылады. Оның 24-і — ірі жобалар. Өткен жылдың қорытындысы бойынша 14 ірі жоба пайдалануға берілді.

Республикалық басқару орталығының мониторингінде біздің өңірдің 33 жобасы (жалпы құны — 444,5 млрд. теңге) тұр. Олардың 12-сі республикалық, 21-і өңірлік картаға енген. Жоба толық қуатында жұмыс істеп соңғы жылдары 7600 жаңа жұмыс орны ашылды[1].

Индустриялық бағдарламаның бесжылдық бағдарламасы аяқталды. Аяқталған 144 инвестициялық жобаның 72-сінің (жалпы құны — 459 миллиард теңге) тұсауын маусымның 28-і күні «Қуатты Қазақстанды бірігіп құрамыз!» атты жалпыұлттық телекөпірде Елбасының өзі кескен болатын. Қалған жобалардың тұсауын Мемлекет басшысы желтоқсанның 20-сы күні он-лайн режимінде іске қосты. Біздің облыста Шилісай фосфорит кен орнынан күрделі минералды тыңайтқыш өндіретін химия комбинаты телекөпір арқылы пайдалануға берілді[2].

Соңғы жылдары медициналық салада жүзеге асырылған бес аса ірі жобаның бірі — 16 кескінге арналған компьютерлік томография . Мұны «Ақтөберентген» АҚ алғаш рет американдық «Дженерал Электрик» компаниясымен бірлесіп жасап шығарды. Зауыттың алғашқы өнімін (құны — 160 миллион теңге) №2 Ақтөбе қалалық емханаға пайдаланып жатыр. Биыл «Ақтөберентген» АҚ Денсаулық сақтау министрлігі үшін 3 компьютерлік томограф жасап шығаруды міндетіне алып отыр. Шетелде жасалған компьютерлік томографияның құны — 220-250 млн. теңге. Ал «Ақтөберентген» акционерлік қоғамының өнімі 160 млн. теңге тұрады. Ал атқаратын қызметтері, сапасы бірдей.

16 кескінге арналған компьютерлік томография арқылы бас ми қабықшасының, бауыр, бүйрек ішіндегі, жамбас сүйектері, іш-қуыс, омыртқа жоталарының арасындағы ауруларды, анықтауға болады. Мысалы, тексеруге бағытталған мүшені 16 бөлікке бөлу арқылы аурудың қай деңгейде, қандай көлемде екендігін анықтап береді. Тіпті, ісіктің бастапқы сатысын да анықтай алады. Сол арқылы ерте ем жасауға болады. Бұған қоса зерттеу жұмысы уақыт алмайды, небәрі 45 минут жұмсалады.

«Ақтөберентген» АҚ — еліміздегі бірден-бір медициналық және өнеркәсіптік рентген аппаратын шығарушы кәсіпорын. Мұнда рентген аппараттарының 28 түрі шығарылады, олар әлемнің 23 елінде пайдаланылуда.

Компания өз өнімдерін Ресей, Беларусь, Украина, Өзбекстан, Тәжікстан, Қырғызстан, Армения, Түркия, Болгария, Қытайға экспорттайды.

Облыстың азық-түлік белдеуін құру мақсатында қолға алынған «Izeet Green House» жылыжай кешені өңірлік индустрияландыру картасына кірген. Облыстағы ірі құрылыстың бірі саналатын жылыжайда (жалпы көлемі — 3 гектар) голланд технологиясы бойынша қызанақ өсіру өндірісі ұйымдастырылған. Өндірісте голландық “Dalsem” фирмасының құрал-жабдығы пайдаланылады. Кешен іске қосылғаннан кейін, жылына 1500 тонна көкөніс өндіріліп отыр. Кешен құрылысы “Қазагроқаржы” АҚ қолдауымен жүзеге асырылды. Жобалық-сметалық құны — 1230,0 млн. теңге. Жобаны жүзеге асыруда “Қазагроқаржы” АҚ арқылы 994,9 млн. теңге бөлінген.

Республикалық индустрияландыру картасына енгізілген ірі жобаның бірі — «Айс» ЖШС-ның сүт-тауарлы фермасы (1100 ірі қараға арналған) іске қосылды.

Мәртөк ауданына қарасты Саржансай ауылында пайдалануға берілген бұл сүт фермасы облыс тұрғындарының сүт өнімдеріне деген сұранысын қамтамасыз етіп қана қоймайды, экспортқа да шығарылады. 3,1 млрд. теңгеге бағаланған ферма жылына 7,2 мың тонна сүт өнімдерін шығаруға толық өндірістік мүмкіндікке ие.

Фермада 550 басқа арналған 2 сиыр қора, 1200 басқа арналған 3 бұзау қора, тәулігіне 23,6 тонна сүт сауылатын зал, 1000 тонналық екі астық қоймасы, құрама жем цехы мен өзге де көмекші нысандар бар. Сүт-тауарлы ферма пайдалануға берілген соң, жаңадан 73 жұмыс орны ашылды.

«ҚазАгроҚаржы» АҚ аталған жобаға 1,9 миллиард теңге аударды. Компания бөлген қаражатқа ғимараттар салынып, еуропалық өндіріс шығарған техника мен жабдықтар сатып алынды.

Үдемелі индустриялық-инновациялық даму бағдарламасында жоғары бөліністі металлургия өнімін өндіру саласында Ақтөбе, Шығыс Қазақстан, Батыс Қазақстан, Қарағанды және Павлодар облыстарында 25 кәсіпорын құрылатындығы көрсетілген. Соның ішінде Ақтөбе өңірі жылына 440 мың тоннаға дейін феррохром мен жыл сайын 500 мың тонна түйіршіктелген шойын өндірілетіндігі жазылған.

«Казхром ТҰК» АҚ жоғары көміртек феррохромын шығару бойынша инновациялық технологиялар енгізілетін жаңа №4 цехы салынды. 110,5 млрд. теңгеге бағаланған жобаның бірінші кезеңі 2012 жылы аяқталып іске қосылды. Зауыттың құрылыс кезеңінде шамамен 2 мыңға жуық адам жұмысқа тартылды. Цех іске қосылғанда 550 жаңа жұмыс орны ашылды.

«SBS Steel» компаниясы қуаттылығы жылына 500 мың тонна түйіршіктелген шойын өндіретін инвестициялық жобаны жүзеге асырды. Жоба барысында әлемдегі жаңа технологиялардың бірі — ITmk3 технологиясын қолданады. Айта кету керек, аталған технология бойынша бірінші зауыт 2012 жылдың қаңтар айында АҚШ-та іске қосылған болатын. Біздің зауыт озық технологияның бұл түрін пайдаланған әлемдегі екінші кәсіпорын болады. Жоба 2013 жылы іске асты. Салынған инвестиция көлемі — 457 млн. АҚШ доллары. Бұл зауыттың құрылысы барысында да шамамен 2 мыңға жуық адам жұмысқа тартылды. Ал іске қосылғанда 400 маман тұрақты жұмыспен қамтылды.

Хромтау ауданында «Ақтөбе мыс компаниясы» ЖШС-ның мыс және мыс-мырыш кенін шығаратын №2 кен байыту фабрикасы жылына 2 млн. тонна мыс-мырыш кенін және 227,8 мың тонна мыс-мырыш тотығын өндіреді. Кенді байыту үдерісі осы сала бойынша әлемдегі көшбасшы болып саналатын «Оутокумпу» (Финляндия) компаниясының жоғары технологиялық құрылғыларын пайдалана отырып, негізгі технологиялар арқылы жүзеге асырды. Өнім Қазақстанның ішкі нарығына, Ресей, Қытай және басқа да елдердің нарығына бағытталған. Қазір аталған компанияда 1200 адам жұмыс істейді. Жақын аралықта бұл көрсеткіш 2500-ге жетеді. Айта кету керек, «Нұрлы көш» бағдарламасы бойынша Көктау-2 ауылына көшіп келетін оралмандардың біразы осы фабрикаға орналасқан.

Еліміздегі мұнай-газ секторының дамуына «СНПС-Ақтөбемұнайгаз» АҚ-ның да қосар үлес зор. Аталған кәсіпорын үш жобаны жүзеге асыруды қолға алып отырып жүзеге асырды. Олар: мұнай дайындайтын №4 зауыт,

Жаңажол кен орнындағы тазартылмаған газды айдайтын станция, Жаңажол газ өңдеу зауытына Солтүстік Трува кен орнынан газды сепарациялау және айдау станциясы. Соңғы жоба — республикалық индустрияландыру картасына енгізілген. Жаңажол газ өңдеу зауытының үшінші кезеңі іске қосылғаннан кейін өңдеу мен өндірілген ілеспе газды пайдаға асыру және әлемдік рынокқа шығу мәселесі шешілді. Бұл кәсіпорын облыстың өнеркәсіп өндірісі мен халқын арзан газбен қамтуды жоғары деңгейде қамтамасыз етеді. Сондай-ақ мұнай өндірілетін аймақтарда әлеуметтік және экологиялық жағдай айтарлықтай жақсарады.

Аймақта іске қосылған выбросығымдалған бұйымдар шығаратын зауыт тротуар төсеніші, жиектас және қабырға блоктарын шығаруға мамандандырылған. Толық автоматтандыру мен «HESS» неміс фирмасының құрылғыларын пайдалану арқылы қол еңбегінің үлесі мейлінше кемітілген.

Бұл инвестициялық жобаның құны — 600 млн. теңге. Жобалық қуаттылығы әр ауысым сайын 3100 шаршы метр.

Зауыт қазір толық қуатында жұмыс істеп тұр. Ол қазір 14 түрлі тротуар плиткасы мен 6 түрлі жиектас шығарады. Және жол құрылысы саласына қажетті басқа да құрылыс материалдарын шығарады. Қазірдің өзінде 11 түрлі өнім өндіреді. Бұл зауытта шығарылған өнімдер басында облыс көлемінде ғана таратылды. Ал 2011 жылдан бастап Атырау, Маңғыстау, Батыс Қазақстан облыстары да зауыттың өнімін тұтынатын болды.

«Айс» сүт фермасы, Бестамақ мал өсіру кешені (1200 ірі қараға арналған), “Izeet Greenhouse” ЖШС жылыжай кешені (жылына 1500 тонна көкөніс өндіреді), «Рамазан» ЖШС құс фабрикасын қайта жаңғырту (жұмыртқа) және «Аққұс» құс фабрикасының 4 құс алаңы (құс еті) тәрізді ірі жобаларды іске қосу арқылы облыс тұрғындарын тағамның 19 түрімен қамтамасыз ету жоспарланып отыр.

Ал бесжылдық инвестициялық бағдарламаның жобаларын жүзеге асыру есебінен Ақтөбе өңірі жергілікті кәсіпорындар өндіретін азық-түлікпен қамтамасыз етуді 90 пайызға жеткізеді деп мақсат қойылып отыр.[3]

ҮИИД мемлекеттік бағдарламасын жүзеге асыру аясында Ақтөбе қаласында Қазақстанның Индустрияландыру картасына кірген инвестициялық жобаларды жүзеге асыру жөнінде белсенді де мақсатты бағытталған жұмыс жүргізілді.

Осы бағдарламаның алғашқы бесжылдығы аясында Ақтөбе қаласының 43 инвестициялық жобасы жүзеге асырылды.

2014 жылды іске қосылған 38 объекті бойынша жоспарлы қуатына қол жеткізу төмендегідей:

- 34 кәсіпорын немесе жалпы санның 89,5%-ы 70-тен 100% дейінгі жоспарлы қуатына жетті;

- 4 кәсіпорын немесе 10,5% жоспарлы қуатының 70%-на жетті.

2014 жылы Индустрияландыру картасы аясында жалпы сомасы 79,6 млрд. теңгеге 5 жаңа жоба жүзеге асырылып, 961 жаңа жұмыс орны ашылды. Бұл:

- Қуаты жылына 430 мың тонналық «Ақтөбе рельс-арқалық зауыты» ЖШС рельс-арқалық зауытының құрылысы. Жоба инвестициясының көлемі 76,6 млрд. теңге құрайды, нәтижесінде 764 жаңа жұмыс орны ашылды. Бұл жобаның бірегейлігі жоғары жылдамдықты қозғалыс және жүк шиеленістілігі жоғары желілерде қолданылатын термо-берік рельстер өндірумен қорытындыланады. Алдағы уақытта жоба аясында жоғары сапалы рельстер өндірісі үшін әзірлемелер шығаратын электрлі болат балқыту цехын салу да жоспарлануда. Экономиканың басым секторларына отандық және шетелдік инвестицияларды тарту үшін жағдайлар жасау мақсатында, сол сияқты әлемдік стандарттарға жауап беретін осы заманғы өнеркәсіптік-өндірістік кешендерді құру үшін Ақтөбе қаласының индустриалды аймағын құру үшін жұмыс жүргізілуде.

Индустриялық-инновациялық дамуының мемлекеттік бағдарламасының екінші бесжылдығының бірінші жылы 6,3 млрд теңгенің 7 жобасы іске асырылды. Бұған қоса, 2015 жылы іске қосылған инвестициялық жобалардың үлесі өнеркәсіп өндірісі жалпы көлемінің 14%-ын немесе 137,0 млрд теңге құрады.

2016 жылы 11,6 млрд теңге сомасына 594 жұмыс орнын аша отырып, 10 инвестициялық жоба, соның ішінде:

– «КазИнРусс-трейдинг» ЖШС шағын тоннажды мұнай өңдеу зауытын;

– «Үй құрылысы комбинаты» ЖШС «Weckenmann» компаниясының герман технологиясы бойынша жылына 50 мың шаршы метр қуаты бар үй құрылысы комбинатын;

– «PLANSRL» ЖШС «ASBI SAT GROUP» итальян технологиясы бойынша темірбетон бұйымдары өндірісін кеңейту;

– «Ұлан компаниясы» ЖШС өндірістік-өнеркәсіптік кешенін;
– «КазИнРусс-трейдинг» ЖШС шағын тоннажды мұнай өңдеу зауытын іске қосу жоспарланып отыр.

2015 жылы тартылған инвестициялар 349,7 млрд теңге құрады, бұл 2014 жылға қарағанда 176,4 млрд. теңгеге кем. Бұл ең алдымен, ірі инвестициялық жобалардың – жаңа ферроқорытпа зауытының (№4 цех), рельс-арқалық зауытының, Жаңажол үшінші газ өңдеу зауытының және т.б. аяқталуына байланысты болды.

Дейтұрғанмен, облыс әкімдігі инвестициялар тарту және қолайлы жағдайлар жасау жөнінде жұмыстарды жүргізуде. 2015 жылғы 29 қарашада «Aktobe Invest-2015» инвестициялық форумы өткізілді, оның ауқымында кәсіпкерлік субъектілерімен, қаржы институттарымен 1,3 млрд АҚШ доллары сомасына 12 меморандум

жасалды.

Сондай-ақ Инвесторларға қызмет көрсету орталығы ашылды, онда әлеуетті инвесторларға «бір терезе» қағидаты бойынша ақпараттық–консультативтік қолдау көрсетіледі.

2015 жылы алаңы 200 га барлық қажетті инженерлік–коммуникациялық инфрақұрылымы бар «Ақтөбе» индустриялық аймағының құрылысы аяқталды. Мұнда 10 шақты ірі және орташа зауыт және экономиканың машина жасау, химия, құрылыс, мұнай-газ салаларының 30-дан астам зауытын орналастыру жоспарлануда. Сыртқы экономикалық ынтымақтастықты кеңейту үшін мынадай іс-шаралар жүргізілді:

– 23-25 қыркүйекте «Еуропа-Азия. Шекарасыз ынтымақтастық» XIV халықаралық өнеркәсіп көрмесі болып өтті, онда сауда–экономикалық ынтымақтастық кәсіпорындары арасында 67 келісімшартқа қол жеткізілді.[4]

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н. Ә. Назарбаевтың 2012 жылғы 14 желтоқсандағы Қазақстан халқына ««Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Жолдауы - Астана, 2012.
2. Қазақстан Республикасының Индустриялық-инновациялық дамуының 2003-2015 жылдарға арналған стратегиясы туралы Қазақстан Республикасы Президентінің 2003 жылғы 17 мамырдағы N 1096 Жарлығы//Егемен Қазақстан, 17 мамыр 2003 ж
3. Ақтөбе облысының аумағын дамытудың 2011-2015 жж арналған бағдарламасының қорытындысы
4. "Ақтөбе облысының ауыл шаруашылығы басқармасы" мемлекеттік мекемесінің деректері
5. Облыс әкімі Б.М.Сапарбаевтың «Ақтөбе облысының 2015 жылғы әлеуметтік-экономикалық дамуының қорытындылары және 2016 жылға арналған міндеттері туралы» есебінің тезистері.

*Қабақбаев А.С. к.э.н, ст.преподаватель
Университет им С.Баишева
Шукуров А.А. магистрант
Университет им С.Баишева*

ПРОГРАММА ФОРСИРОВАННОГО ИНДУСТРИАЛЬНО – ИННОВАЦИОННОГО РАЗВИТИЯ КАК ИНСТРУМЕНТ РЕАЛИЗАЦИИ ИНВЕСТИЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ РЕГИОНА

Аннотация

В данной статье рассматривается процесс реализации инвестиционных проектов региона в рамках программы форсированного индустриально-инновационного развития РК.

Ключевые слова: *индустриально-инновационное развитие ,инвестиция, регион, технология,экспорт.*

Kabakbaev A.S., candidate of Economic Sciences

Aktobe University named after S.Baishev

Shukurov A.A. master student

Aktobe University named after S.Baishev

**PROGRAM FORCE INDUSTRIALLY -ИННОВАЦИОННОГО
DEVELOPMENT AS INSTRUMENT OF REALIZATION OF
INVESTMENT OF POLITICS OF REGION**

Annotation

In this article the process of realization of investment projects of region is examined within the framework of the program of a force industrially-innovative development of PK.

Keywords: *industrially-innovative development,is an investment, region, technology, export.*

«С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына мақалалар беру тәртібі:

«С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің Хабаршысы» ғылыми журналына (ҚР Ақпарат министрлігі бұқаралық ақпарат құралы несепке алу туралы 29.01.2004ж. №4645-Ж куәлігі берілген) қазақ, орыс және ағылшын тідерінде мақалалар қабылданады.

«С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің Хабаршысы» ғылыми журналы авторларына қойылатын талаптар:

Журналға жарияланатын мақала дайындау алдында авторлардың келесі ережелерді басшылыққа алуы-сұралады:

Авторлар жөнінде мәлімет (аты-жөні, ғылыми атағы, ғылыми дәрежесі, қызметі немесе мамандығы, жұмыс орны (ұйым немесе мекеме атауы және орналасқан жері; елінің атауы, мекен-жайы, телефоны, e-mail) үштілде (қазақ, орыс, ағылшын) беріледі. *Ескерту. Автордың аты-жөні атау септігінде қолданылады.*

ӘОЖиндексі

1 интервалдан соң ӘОЖ индексі көрсетіледі. ӘОЖ индексі жарияланатын мәлімет тақырыбынан сол жағында бөлек жолмен орналасады. *Ескерту. ӘОЖ индексін ГОСТ 7.90- 2007 сәйкес есептеп немесе кітапханадан білуге болады.*

Аннотация және кілт сөздер

Аннотация және кілтсөздер арақашықтығы 1 интервал мен үштілде беріледі (қазақ, орыс, ағылшын). Мәтін алдында аннотация мен кілт сөздер жарияланатын материал тілінде жазылады және әдебиеттер тізімінен кейін басқа екі тілде орналастырылады.

Мақаланы рәсімдеуге келесі талаптар қойылады:

Мақала көлемі әдебиеттер тізімі, кесте, сурет, сурет жазбалары және аннотациялармен қоса 5 беттен аспау керек. Баспаға басыпшығарылған нұсқасымен толық сәйкес келетін электронды түрінде тапсыру керек. Файл атауы мақала авторының тегімен көрсетіледі. Мақала беттерін нөмірлеу керек. Мәтін Word бағдарламасының кез келген нұсқасымен теріліп, CD, басқада тасушы құралмен жеткізіледі немесе электронды поштаға жіберіледі. Мәтін А4 қағазына (210*297 мм) 14 пиксельдегі Times New Roman әрпімен жоларалық 1 интервал қалдыра отырып жазылады.

Кесте, сурет, формулаларда символ және белгілерге әр түрлі түсініктеме болмауы керек. Суреттер айқын әрі анық болуы тиіс. Мәтіндегі суреттер мен кестелерге сілтемелер көрсетілуі керек. Мәтінде формула саны аз болуы керек. Формулалар баспаға сәйкес (математикалық және химиялық формулалар үшін) болуы тиіс. Кестенің тақырыбы қойылып, бос бағандар болмауы тиіс.

Әдебиеттер тізімі жарияланатын материал мәтінінен кейін орналастырылады. Әдебиеттер тізімі 20-дан көп болмауы керек. Мақалада сілтеме нөмірлері әдебиеттер тізіміндегі дереккөздердің реттік нөмірлері бойынша қойылады. Мұрағаттық материалдар тізімге еңгізілмейді, оларға сілтеме мәтінішінде жақшаға алу арқылы реттеледі. Дереккөз ретінде электронды ресурстарды қолданған жағдайда

әдебиеттер тізімінде библиографиялық жазба және ғаламтордағы толық желілік адресіне сілтеме пайдаланған күнімен берілгені жөн.

Ескерту. Мақала ГОСТ 7.1 - 2003-ке сәйкес рәсімделуі керек. «Библиографиялық жазылым. Библиографиялық, сипаттама. Құрылымның жалпы талаптары мен ережелері». Мақала мәтініндегі дереккөздерге сілтеме тікжақшаға алынады.

Бір нөмірге бір автордың мақаласы 2-ден аспауы қажет. Мақалаға ұйым жетекшісінің қолы қойылған жолдама хаты мен пікірі жазылады. Баспаға түскен барлық мақалаға пікір беріледі. Қажетті жағдайда толықтыру мен өзгертулер еңгізу үшін мақала авторға қайтарылып беріледі. Баспа мақала мәтініне өзгеріс еңгізуге құқылы.

Жарияланымға мақалалар келесі мекен-жай бойынша қабылданады

030000, Ақтөбе қаласы, Аз. Жұбановтар көшесі, 302 А. С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университеті. Тел.: 8(7132) 974081, e-mail: edu_ausb@mail.ru (С.Бәйішев атындағы Ақтөбе университетінің Хабаршысы)

Правила для публикации в журнал «Вестник Актюбинского университета имени С.Баишева»

В научный журнал «Вестник Актюбинского университета им. С.Баишева» (свидетельство о постановке на учет средства массовой информации №4645-Ж, выданный Министерством информации Республики Казахстан от 29.01.2004 г.) принимаются статьи на казахском, русском и английском языках.

Редакционная коллегия просит авторов при подготовке статей для опубликования в журнале руководствоваться следующими правилами в порядке расположения:

Сведения об авторах

Перед наименованием статьи указываются сведения об авторах: имя, отчество и фамилия; ученое звание, ученая степень, должность или профессия, место работы (наименование учреждения, организации, предприятия и место расположения; наименование страны, домашний адрес, телефон, e-mail) приводят на трех языках (казахский, русский, английский). Сведения об авторах излагаются на языке публикуемого материала и после списка литературы на двух других указанных языках.

Примечание. Имя автора приводится в именительном падеже.

Индекс УДК

Через 1 интервал указывается индекс УДК. Его располагают отдельной строкой слева перед заглавием публикуемого материала.

Примечание. Индекс УДК можно высчитать в соответствии с ГОСТ 7.90-2007 или узнать в библиотеке.

Аннотация и ключевые слова

Через 1 интервал приводят аннотацию и ключевые слова на трех языках (казахский, русский, английский). Перед текстом публикуемого материала аннотация и ключевые слова приводятся на языке публикуемого материала и после списка литературы приводятся на двух других указанных языках.

Статья

Через 1 интервал размещается статья. Объем статьи, включая список литературы, таблицы и рисунки с подрисовочными надписями, аннотации, не должен превышать 5 страниц печатного текста. Текст должен быть набран в программе Word любой версии, представляется на электронном носителе, либо отправляется по электронной почте. Шрифт текста – Times New Roman, формат бумаги А4 (210*297 мм), размер кегля – 14 пт. Межстрочный интервал – одинарный. Выравнивание текста по ширине.

В таблицах, рисунках, формулах не должно быть разночтений в обозначении символов, знаков. Рисунки должны быть четкими. На рисунки и таблицы в тексте должны быть ссылки. В тексте число формул должно быть минимальным. Формулы должны быть набраны в соответствующем редакторе (для математических и химических формул). Таблицы должны быть озаглавлены, не допускается наличие в них пустых граф. Условные сокращения и символы следует пояснять в примечании.

Список литературы

Через 1 интервал список литературы помещают после текста публикуемого материала. Список литературы должен состоять не более чем из 20 наименований. Нумерация ссылок в статье производится по порядковому номеру источника в пристатейном списке литературы. Архивные материалы в список не включаются, ссылки на них помещаются в тексте в круглых скобках. При использовании в статье источников из электронных ресурсов или удаленного доступа (Интернета) в списке литературы приводится библиографическая запись источника и ссылка на сетевой ресурс с полным сетевым адресом в Интернете. Желательно указывать дату обращения к ресурсу.

Примечание. Список литературы оформляется в соответствии с ГОСТ 7.1–2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления». Ссылки на источники в тексте статьи даются только в квадратных скобках [12].

В один номер принимаются не более 2 статей одного автора. В редакцию необходимо представить электронную версию статьи в полном соответствии с распечаткой. Имя файла должно начинаться с фамилии первого автора. Статья должна сопровождаться рецензией. Все статьи, поступившие в редакцию, рецензируются. При необходимости статья может быть возвращена автору на доработку. Редакция оставляет за собой право внесения в текст редакторских изменений, не искажающих смысла статьи.

Материалы для публикации принимаются по адресу: 030000, г.Актобе ул. бр.Жубановых, 302 а, Актюбинский университет им. С. Баишева. Тел.: 8 (7132) 974081. E-mail: edu_ausb@mail.ru (с пометкой для Вестника Актюбинского университета им С. Баишева). Сайт: www.vuzbaishev.kz.

**С.БӘЙІШЕВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ**

ВЕСТНИК АКТЮБИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА ИМЕНИ С.БАИШЕВА

*Қазақ және орыс тілдерінде үш айда бір рет шығарылады
Выпускается один раз в три месяца на казахском и русском языках*

Формат А4 Көлемі 8,4 баспа табақ Объем 8,4 печ.л.
Таралымы 100 дана Тираж 100 экз.

Басуға қол қойылды: 26.12.2016 ж.
Подписано в печать: 27.12.2016 г.

Редакцияның мекен-жайы: 030000, Ақтөбе қаласы, ағайынды
Жұбановтар көшесі, 302А
Адрес редакции: 030000, г. Актобе; ул. Братьев Жубановых, 302А
тел. 97-40-81, 52-36-00

С.БӘЙІШЕВ АТЫНДАҒЫ АҚТӨБЕ УНИВЕРСИТЕТІ

**® ЖУРНАЛ НАБРАН И СВЕРСТАН В РЕДАКЦИОННО-
ИЗДАТЕЛЬСКОМ ЦЕНТРЕ АКТЮБИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
ИМЕНИ С.БАИШЕВА**

Жарияланған мақала авторларының пікірі редакция көзқарасын
білдірмейді.

Мақала мазмұнына авторлар жауап береді.

Қолжазбалар өңделмейді және авторға қайтарылмайды.

Опубликованные материалы авторов не отражают точку зрения
редакции.

Авторы несут ответственность за выбор и представление фактов.

Рукописи не редактируются и не возвращаются.